ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

1

TOMUL 47

IANUARIE – MARTIE

1996

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

A C A D E M I A   R O M Â N Ă

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

În țară, revista se poate procura prin poștă, pe bază de abonament la: RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, P.O. Box 33–57, Fax 401–222 64 07, Tel. 618 51 03; 222 41 26, București; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Șos. Olteniței 35–37, Sect. 4, P.O. Box 61–170, Fax 401–312 24 25; 401–634 71 45, Tel. 634 63 45, București; AMCO PRESS S.R.L., Bd. Nicolae Grigorescu 29A, ap. 66, Sect. 3, P.O. Box 57–88, Fax 401–312 51 09, Tel. 643 93 90; 312 51 09, București.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite Colegiului de redacție pe adresa: str. Henri Coandă nr. 11, RO-71119 București; Tel. 659 71 52, fax 401–650 34 10

APARE DE 4 ORI PE AN

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, C.P. 5–42,
Tel. 410 38 46; 410 32 00/2107, 2119,
RO-76117 București

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 47 **nr. 1** **ianuarie–martie 1996**

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 47 **N° 1** **Janvier–Mars 1996**

SOMMAIRE

ΚΑΛΛΑΤΙΑΝΑ (IV)*
MONUMENTE EPIGRAFICE DIN EPOCA IMPERIALĂ

de ALEXANDRU AVRAM

Inscripţii de la Callatis. Nr. 1: monument onorific pentru guvernatorul L. Minicius Natalis Quadronius Verus (?140–?144). Nr. 2: monument onorific pentru împăraţii Marcus Aurelius şi Lucius Verus (161–169). Nr. 3: monument onorific pentru un notabil local. Nr. 4: monument onorific pentru un pontarh (?) care a exercitat, între altele, funcţia de jurist (ἔκδικος). Nr. 5: inscripţie fragmentară din timpul celui de-al doilea consulat al lui P. Martius Verus (179 e.n.). Nr. 6: inscripţie consacrată împăratului Commodus prin dispoziţia testamentară a guvernatorului C. Pantuleius Graptiacus. Nr. 7: faţa A: dedicaţie a membrilor unei asociaţii pentru Septimius Severus şi familia sa (Caracalla, Geta, Iulia Domna); faţa B: fragment de *album* atestând un nou cuvânt grecesc: κοινοσώστης. Nr. 8: monument onorific pentru un guvernator de origine ecvestră (ultima treime a sec. III e. n.).

1. O inscripţie fragmentară identificată cândva de Grigore Tocilescu în posesia unui locuitor din Mangalia şi vândută apoi în străinătate chiar înainte de a fi editată, publicată prompt de descoperitorul ei [1] şi reluată cu puţine modificări faţă de prima ediţie în IGRRP [2], a făcut imediat obiectul unui excelent studiu datorat eminentului cunoscător al epigrafiei militare de epocă imperială care a fost E. Ritterling [3]. De atunci încoace inscripţia nu avea să fie reeditată decât de A. R. Birley [4], cu o singură modificare faţă de soluţia oferită de Ritterling:

[Λούκιον Μινίκιον Λουκίου υἱὸν Γαλερίᾳ]
[Νατᾶλιν Κουαδρώνιον Οὐῆρον τριανδρι]-
κὸν μον[ητᾶλιν, χειλίαρχον πλατύσημον]
λεγ(εῶνος) α' βο[ηθοῦ, λεγ(εῶνος) ια' Κλαυδίας, λεγ(εῶνος) ιδ' νεικη]-
φόρου, τ[αμίαν θεοῦ Ἁδριανοῦ κανδίδατον]
καὶ τῷ αὐ[τῷ χρόνῳ πρεσβευτὴν τοῦ ἑαυτοῦ πατρὸς]
ἀνθυπάτ[ου Ἀφρικῆς, δήμαρχον κανδίδατον],
στρατηγὸ[ν, πρεσβευτὴν Σεβαστοῦ λεγ(εῶνος) ζ']

* Cf. Καλλατιανά (I), SCIVA 45, 1994, 4, p. 303–325; (II), SCIVA 46, 1995, 1, p. 17–34; (III), SCIVA 46, 1995, 2, p. 105–117.

1 G. Tocilescu, AEM 19, 1896, p. 108–109, nr. 63: „Bruchstück gef. zu Mangalia von einem Privatmann; dann ins Ausland verkauft". Nu este indicată nici o dimensiune.

2 IGRRP I, 653. Inscripţia a fost apoi reluată în aceeaşi formă de Chr. M. Danoff (Danov), *Die griechischen Inschriften aus Tomis und Kallatis*, Diss. Viena, 1932 , nr. 17, care, în mod curios, nu luase cunoştinţă de ediţia lui Ritterling.

3 E. Ritterling, JÖAI 10, 1907, p. 307–311.

4 A. R. Birley, *The* Fasti *of Roman Britain*, Oxford, 1981, p. 245.

S C I V A , tomul 47, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie, 1996, p. 5–20

νεικηφόρ[ου, ἔπαρχον τροφῶν, ἐπιμελητὴν]
8 Φλαμινί[ας, ἐπιμελητὴν ἔργων καὶ τόπων]
[δημοσίων, πρεσβευτὴν Σεβαστοῦ καὶ]
[ἀντιστράτηγον Μυσίας τῆς κάτω - - - - - -]
- -

R. 8: Birley adaugă ὕπατον după Φλαμινίας (vezi comentariul).

L. Minicius Natalis Quadronius Verus (consul în 139) este cunoscut printr-un număr impresionant de inscripţii [5], dintre care una este în măsură să dezvăluie *cursus honorum* complet al ilustrului personaj [6]. Ca atare, cariera sa este îndeajuns de bine cunoscută pentru ca semnele de întrebare să nu mai subziste decât referitor la datele absolute ale unor momente ale ascensiunii sale. Este vorba, între altele, de data misiunii sale în Moesia Inferior, plasată cu multă probabilitate în anii 140–144 [7].

Cât priveşte însă ediţia propriu-zisă a inscripţiei, fără a afecta cu nimic esenţa restituirilor lui Ritterling, cred că sunt în măsură a propune câteva corecturi.

R. 1. Ritterling completa [τριανδρι]κόν, socotind că ar fi putut să redea în acest mod în greceşte *IIIuir a(uro) a(rgento) a(ere) flando feriundo*. Desemnarea acestei funcţii este însă asigurată de alte formule atestate epigrafic [8]. Singurul caz în care se uzează de termenul μονητᾶλις este oferit de un monument onorific de la Megara, consacrat aceluiaşi L. Minicius Natalis Quadronius Verus (IG VII, 89), unde s-a completat, după inscripţia latinească de la Tibur, τρία[νδρον μονητᾶλι]ν. Cuvântul τρίανδρος este, la rândul său, un *hapax*, înregistrat de LSJ. Dicţionarul trimite la Lydos, *Mag.*, 1, 50, şi la *Glossarium* pentru τριανδρικὸν σύστημα, „triumvirat". Spre deosebire de monumentul de la Tibur, în inscripţia de la Callatis *cursus honorum* este ascendent. Cu toate acestea, calitatea de consular, în cazul

[5] Despre cariera sa vezi, în afara studiului lui Ritterling: E. Groag, RE XV, 2, 1932, col. 1836–1842, s. v. *Minicius* 19 (cf. W. Eck, RE, Suppl. XIV, 1974, col. 283); M.-Th. Raepsaet-Charlier, A. Deman, AntClass 42, 1973, p. 185–191; I. Rodà de Mayer, Dacia, N. S. 22, 1978, p. 219–223; Birley, *op. cit.*, p. 244–246; L. Petersen, PIR² V/2, 1983, M 620; G. Alföldy, *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht*, Bonn, 1977, p. 26, 111, 138–139, 230, 268–269, 329; B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum*, Göteborg, 1984, I, 20 a. *Moesia inferior*, col. 133, nr. 82; Emilia Doruţiu-Boilă, SCIVA 40, 1989, p. 161. Referitor la originea sa hispanică (locul său de naştere este Barcelona) vezi R. Syme, Anc. Soc. 13–14, 1982–1983, p. 241–263 = *Roman Papers* IV, Oxford, 1988, p. 94–114; cf. idem, RÉA 61, 1959, p. 310–319 = *Roman Papers* I, Oxford, 1979, p. 461–469; idem, Historia 27, 1978, p. 591 = *Roman Papers* III, Oxford, 1984, p. 1108, cu privire la gentiliciu („«Quadronius»: perhaps found only in the nomenclature of two men, the sons of the *suffecti* of 106, Minicius Natalis and Licinius Silvanus, both from Tarraconensis", ceea ce ar indica o Quadronia drept mamă; cf. Ktema 6, 1981, p. 282 = *Roman Papers* IV, Oxford, 1988, p. 89).

[6] CIL XIV, 3599 = ILS 1061.

[7] Cf. Alföldy, *op. cit*, p. 230 şi 268–269: „?142–?145, bezeugt zwischen 140 und 144"; cf. Thomasson, *loc. cit.*; Doruţiu-Boilă, *loc. cit.*, care consideră că după consulatul din 139 L. Minicius Natalis Quadronius Verus ar fi putut exercita până în 140 magistratura de *curator operum publicorum et aedium sacrarum*, pentru ca probabil în acelaşi an să-şi ia în primire postul în Moesia Inferior.

[8] D. Magie, *De Romanorum iuris publici sacrique uocabulis sollemnibus in Graecum sermonem conuersis*, Leipzig, 1905, p. 29 şi 98.

mai mult decât probabil că ar fi fost menționată, trebuia să figureze, conform uzanțelor, imediat după numele personajului (ca la Tibur, de altfel); ceea ce face inutilă încercarea lui A. R. Birley de a insera titlul de consul (ὕπατος) la locul său real în cadrul carierei. Admițând deci pur și simplu μονητᾶλις drept echivalent grecesc al lui *IIIuir a. a. a. f. f.*, este preferabil să completăm înaintea acestui cuvânt [ὑπατι]κόν = *consularem*, banal de altfel, decât să recurgem la un cuvânt neatestat până acum ca substantiv și, judecând după modul său de compunere în -ικος, de-a dreptul incompatibil cu o asemenea calitate morfologică.

R. 3: [θεοῦ Ἁδριανοῦ] = *diui Hadriani*. Ritterling se întreba încă „ob die Inschrift noch zu Hadrians Lebzeiten gesetzt ist"; în prezent este în afară de orice îndoială că L. Minicius Natalis nu putea să-și preia postul în Moesia Inferior decât cel mai devreme în 140, deci după moartea lui Hadrian. Restituția este deci asigurată.

R. 4: τῷ αὐ[τῷ καιρῷ] se impune în loc de τῷ αὐ[τῷ χρόνῳ], întrucât expresia este atestată de inscripția mai sus citată de la Megara.

R. 7. Restituția [ἔπαρχον τροφῶν] nu fusese avansată decât cu ezitări de Ritterling[9]. Evidența epigrafică este chiar în măsură să accentueze îndoielile. Singura inscripție în care denumirea magistraturii unui *praefectus alimentorum* este redată în greacă rămâne ILS 8841 = IGRRP III, 618: ἔπαρχον ἀλειμέντων[10], ceea ce impune alegerea aceleiași soluții în cazul de față.

R. 8–9. După modelul de la Tibur (*curator operum publicorum et aedium sacrarum*), cred că trebuie restituit [ἐπιμελητὴν ἔργων δημοσίων καὶ τῶν ἱερῶν ναῶν]. Referitor la această funcție deținută de L. Minicius Natalis, G. Alföldy remarca[11]: „Nur bei L. Minicius Natalis läßt sich nachweisen, aber in seinem Fall auch durch mehrere Inschriften, daß er auch allein den vollen Titel *curator operum publicorum et aedium sacrarum* führt: Er war vermutlich sowohl für die *opera publica* als auch für die *aedes sacrae* zuständig. Der Grund für die Abweichung vom Kollegialitätsprinzip ließe sich etwa dadurch eklären, daß der Amtskollege des Natalis zu Beginn seiner Amtszeit verstarb, und daß Natalis auch dessen Funktion übernahm". Cazul fiind prin urmare excepțional, cu greu am putea spera cândva la vreo analogie furnizată de un text grecesc. O paralelă parțială ar fi însă de căutat în ἐπιμελητὴν ἔργων δημοσίων ἐν Ῥώμηι atestat de IGRRP III, 174 și 175 din epoca lui Hadrian[12]. Cât privește *aedium sacrarum*, deși nu am găsit nimic concret, nu cred că τόπων propus de Ritterling ar fi cea mai bună soluție, întrucât *consularis aedium sacrarum* este redat îndeobște în grecește *ad litteram* prin ὑπατικὸς τῶν ἱερῶν ναῶν sau prin ὑπατικὸς ἐπὶ τῶν ναῶν[13].

Pe temeiul tuturor acestor observații, propun următoarea restituire a documentului:

[9] Ritterling, *op. cit.*, p. 308: „ob z. B. die Wiedergabe des *praefectus alimentorum* mit ἔπαρχον τροφῶν (Z. 9) das Richtige trifft, muß zweifelhaft bleiben, da sich die Übersetzung dieses Titels in griechischen Inschriften m. W. nicht gefunden hat".

[10] Inscripția este citată de Magie, *op. cit.*, p. 26 și 36, și de W. Enßlin, RE XXII, 2, 1954. col. 1261, s. v. *praefectus alimentorum*.

[11] Alföldy, *op. cit.*, p. 26.

[12] Magie, *op. cit.*, p. 101.

[13] *Ibidem*. Lucrarea lui H. J. Masson, *Greek Terms for Roman Institutions. A Lexicon and Analysis*, Toronto, 1974, nu contribuie cu nimic la problemele discutate aici.

[Λούκιον Μινίκιον Λουκίου υἱὸν Γαλερίᾳ]
[Νατᾶλιν Κουαδρώνιον Οὐῆρον ὑπατι]-
κόν, μον[ητᾶλιν, χειλίαρχον πλατύσημον]
λεγ(εῶνος) α' βο[ηθοῦ, λεγ(εῶνος) ια' Κλαυδίας, λεγ(εῶνος) ιδ' νεικη]-
φόρου, τ[αμίαν θεοῦ Ἀδριανοῦ κανδίδατον]
4 καὶ τῷ αὐ[τῷ καιρῷ πρεσβευτὴν τοῦ ἑαυτοῦ πατρὸς]
ἀνθυπάτ[ου Ἀφρικῆς, δήμαρχον κανδίδατον],
στρατηγὸ[ν, πρεσβευτὴν Σεβαστοῦ λεγ(εῶνος) ζ']
νεικηφόρ[ου, ἔπαρχον ἀλειμέντων, ἐπιμελητὴν]
8 Φλαμινί[ας, ἐπιμελητὴν ἔργων δημοσίων καὶ]
[τῶν ἱερῶν ναῶν, πρεσβευτὴν Σεβαστοῦ καὶ]
[ἀντιστράτηγον Μυσίας τῆς κάτω - - - - - -]
- -

2. Un fragment inform dintr-o inscripţie care nu conserva decât câteva litere[14] a fost semnalat cu binecunoscuta-i promptitudine de Teofil Sauciuc-Săveanu[15].

Cum în r. 3 se poate întrevedea [Ἀντ]ωνεῖν[ος *uel* -ου], în r. 4 singura posibilitate de decupare a grupului de litere ΝΟΥΥΙ este [- -]νου υἱ[οί *uel* -ωνοί *uel simile]*, iar în r. 5 se poate ghici [Τραιαν]οῦ Πα[ρθικοῦ], restitui:

[Ἀγαθῆι τύχηι·]
[βουλὴ δῆμος]
[Καλλατιανῶν]
[αὐτοκράτορα Καίσαρα]
[Μ. Αὐρήλιον Ἀντωνεῖνον]
[Σεβαστόν, ἀρχιερέα μέγιστον],
[δημαρχικῆς ἐξουσίας τὸ .],
[ὕπατον τὸ . , καὶ αὐτοκράτορα]
[Καίσαρα Λ. Αὐρήλιον Οὐῆρον]
[Σεβαστόν, δημ]αρ[χικῆς ἐξου]-
[σίας τὸ . , ὕ]πατ[ο]ν [τὸ . , θεοῦ]
[Εὐσεβοῦς Ἀντ]ωνείν[ου υἱούς],
4 [θεοῦ Ἀδρια]νοῦ υἱ[ωνούς],
[θεοῦ Τραιαν]οῦ Πα[ρθικοῦ]
[ἐκγόνους, θεοῦ Νέρουα ἀπο]-
[γόνους - - - - - - - - - - - - -]
- - - - - - - - - - - - - - - - - - - -

Graţie acestei restituiri, obţinem un nou document callatian din timpul domniei comune a lui Marcus Aurelius şi Lucius Verus (161–169). După cum se ştie, din anul 163 datează nu mai puţin de cinci stâlpi miliari descoperiţi în împrejurimile

[14] Fragmentul de placă de marmură se aflase probabil într-o colecţie particulară; în 1956 a intrat în patrimoniul Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa (fişă redactată la 6. 12. 1960, însoţită de o fotografie). Din păcate, ulterior el a dispărut.

[15] T. Sauciuc-Săveanu, Dacia 9–10, 1941–1944, p. 298, nr. 4.

Callatidei, care atestă refacerea arterei litorale pe segmentul respectiv [16]. Nu este exclus ca acest monument onorific să exprime, între altele, tocmai recunoştinţa obştei callatienilor faţă de împăraţii care au vegheat la bunăstarea reţelei rutiere din zonă.

3. Dacă prin inscripţia de mai sus am câştigat o menţiune despre împăraţii din 161–169, mă văd, în schimb, nevoit să elimin din discuţie o pretinsă inscripţie închinată lui Hadrian.

Este vorba tot de un monument onorific, pe care Adrian Rădulescu l-a editat în felul următor[17]:

[Ἀγαθῇ τύχῃ·]
βο[υλὴ δῆμος]
Καλλ[ατιανῶν Πό]-
4 πλιο[ν Αἴλιον Ἀδρι]-
[ανὸν Σεβαστόν]
- - - - - - - - - - -

Conform caracterelor paleografice, inscripţia este, într-adevăr, din secolul al II-lea.

Pentru a restitui însă numele lui Hadrian, formula obligatorie ar fi fost αὐτοκράτορα Καίσαρα Τραιανὸν Ἀδρι/ανόν. *Praenomen* natural al fiului adoptiv al lui Traian nu mai apare după urcarea sa pe tron, iar înainte de acest moment este greu de presupus că vreuna din acţiunile acestuia i-ar fi îndemnat pe callatieni să-i ridice un monument onorific.

Mai mult decât atât, un Publius, probabil vreun notabil local, este onorat cam în aceeaşi perioadă la Callatis printr-un monument cvasiidentic ca formular[18]:

Ἀγαθῇ τύχῃ·
βουλὴ δῆμος
Καλλατιανῶν
4 Πούπλιον Φλαού-
[ιον - - - - - - -]
- - - - - - - - - -

Prin urmare, inscripţia în cauză ar putea arăta astfel:

[Ἀγαθῇ τύχῃ·]
βο[υλὴ δῆμος]
Καλλ[ατιανῶν Πού]-
4 πλιο[ν Φλαούιον]
- - - - - - - - - - -

[16] Amplă discuţie la Alexandra Ştefan, StCl 22, 1984, p. 95–107.

[17] A. Rădulescu, Pontica 1, 1968, p. 331–332, nr. 5, cu foto fig. 5 [AnnÉp, 1972, 544]. Lectura primului editor a fost acceptată şi de Alexandra Ştefan, Dacia, N. S. 19, 1975, p. 167.

[18] Tocilescu, AEM 8, 1884, p. 3, nr. 6 [IGRRP I, 655; Danov, *op. cit.*, nr. 14].

4. Un alt monument onorific de la Callatis, probabil din a doua jumătate a secolului al II-lea, publicat odinioară de G. Tocilescu[19], prezintă un text care ar putea fi întregit astfel:

[Ἀγαθῇ τύχῃ·]
[βουλὴ δῆμος]
[Καλλατιανῶν]
[- - - - - - - - - -]
[. . . . .ἐκδικήσαν]-
τα πισ[τῶς, ἀγωνο]-
θετήσ[αντα καὶ ἄρ]-
ξαντα [ἐπιφανῶς]
4 σειτω[νήσαντα ἐ]-
πιμελ[ῶς. . . . . .]
[. . .]των νε[. . . . . .]

Textul anterior primului rând păstrat adăugat de mine. R. 1: [ἐκδικήσαν]τα Tocilescu.- R. 2–4: πισ[τῶς - - ἀγωνο]θετήσ[αντα λαμπρῶς - - ἄρ]ξαντα [ἐπιφανῶς] Tocilescu.- R. 5–6: σειτω[νήσαντα - - ἐ]πιμελ[ητήν - -] Tocilescu, σειτω[νήσαντα ἀψευδῶς ἐ]πιμελ[ητήν - -] Danov.

Inscripția se apropie ca formular de un monument de la Tomis[20], ceea ce permite o restituire care evită lacunele postulate de primul editor.

Soluția din r. 1, [ἐκδικήσαν]τα, pare asigurată grație adverbului πισ[τῶς], care figurează în mod uzual în contexte de acest gen; la fel de bine s-ar potrivi [συνδικήσαν]τα[21], care este, practic, sinonim[22].

Asupra naturii acestei activități ne informează circumstanțiat *Dig.*, 50, 4, 18, 13: *defensores quoque, quos Graeci syndicos appellant et qui ad certam causam agendam uel defendendam eliguntur, laborem personalis muneris adgrediuntur.* Rezultă de aici, pe de o parte, că termenul în discuție este echivalentul latinescului *defensor*, pe de altă parte că funcția respectivă era un *munus personale* cu un caracter excepțional (*ad certam causam*)[23]. Având în vedere faptul că inscripțiile de epocă imperială nu menționează îndeobște decât verbul, de preferință la participiu aorist (ἐκδικήσαντα sau συνδικήσαντα), pe monumente onorifice precum cel de față și că magistratura propriu-zisă de *defensor ciuitatis* (gr. ἔκδικος) nu este atestată decât începând din secolul al IV-lea e. n.[24], în cazul personajului din inscripția de la Callatis pare a fi vorba de o calitate deținută *ad certam causam.*

[19] Tocilescu, AEM 6, 1882, p. 4, nr. 4 [Danov, *op. cit.*, nr. 18].
[20] ISM II, 61
[21] Cf. IGB I², 63 (Odessos).
[22] Cf. A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford, 1940, p. 243–244 și 358, n. 2 (altă părere la W. Liebenam, *Städteverwaltung im Römischen Kaiserreiche*, Leipzig, 1900, p. 303–304); vezi însă și juxtapunerea celor doi termeni în IGRRP III, 64 (Prusa din Bithynia): ἐκδικήσαντα, γραμματεύσαντα, συνδικήσαντα πολλάκις.
[23] Cf. *Dig.*, 50, 4, 1, 2; O. Seeck, RE IV, 2, 1901, col. 2236, s. v. *defensor ciuitatis*; Brandis, RE V, 2, 1905, col. 2160–2161, s. v. ἔκδικος.
[24] Această magistratură apare mai întâi în Egipt, pentru a fi apoi generalizată în 364 de către Valentinian; cf. *C. Th.*, 1, 29, 1; Seeck, *loc. cit.*, col. 2366–2371; F. F. Abbott, A. Ch. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton, 1926, p. 79, 92–93, 201, 205.

Dacă în epoca elenistică ἔκδικοι nu erau desemnați decât *ad hoc* pentru cauze ce necesitau competențe juridice[25], în epoca imperială întâlnim, de exemplu, un *ecdicus Amisenorum ciuitatis* (Plin., *Ep.*, 10, 110) sau ἔγδικοι τῆς Δαυλιέων πόλεως (IG IX, 61), care ar putea fi, teoretic, magistrați anuali[26]. Misiunile acestor ἔκδικοι sunt apoi adesea atestate în raport cu diferite ambasade.

Cu toate acestea, judecând după diferite paralele, nu cred că personajul onorat la Callatis va fi fost un ἔκδικος τῆς πόλεως, ci mai degrabă un ἔκδικος τοῦ κοινοῦ. Magistratura anuală deținută de un ἔκδικος este ilustrată tocmai în κοινά mai bine documentate. Exemplul cel mai vechi (din epoca lui Augustus) este furnizat de κοινὸν Ἀσίας[27]. Pe de altă parte, prin interpretarea pe care o dau inscripției de mai jos (nr. 7, fața B), aceasta se adaugă documentelor referitoare la comunitatea vest-pontică (κοινόν); or, în acel document este menționat un ἔκ(δικος). Prin urmare, monumentul de față era consacrat fie unui magistrat anual al comunității vest-pontice, fie vreunui notabil ce va fi îndeplinit cu o anumită ocazie o sarcină în beneficiul aceluiași κοινόν.

O asemenea interpretare este favorizată și de informația din r. 1–3: [ἀγωνο]θετήσ[αντα καὶ ἄρ]ξαντα [ἐπιφανῶς]. Raportul dintre agonothesie și sărbătorile consacrate cultului imperial prin grija comunității vest-pontice este un fapt deja stabilit[28]. Al doilea participiu al expresiei trebuie înțeles ca [ἄρ]ξαντα (τοῦ κοινοῦ). Astfel, monumentul care mi-a prilejuit aceste considerații pare să se fi adresat unui pontarh, titlu care va fi figurat în partea superioară pierdută a inscripției, imediat după numele personajului.

5. Un fragment de inscripție latină publicat de Gheorghe Poenaru Bordea[29] pare a putea fi mai precis ancorat în timp:

- - - - - - - - - - - - - - - - - - -
[- - - - -]anibus [- - - - -]
[- - - - V]ero - II - co[(n)s(ulibus)]

R. 2: cifra *II* este încadrată de două bare orizontale.

Scrierea, destul de elegantă, cu litere ornate cu *apices*, indică secolul al II-lea ca dată. Gh. Poenaru Bordea a remarcat în mod judicios că respectivul consul trebuie să fi fost un Severus sau un Verus. Or, în această epocă singurul personaj

[25] Cf. Cic., *Fam.*, 13, 56. Exemplul cel mai vechi în această privință este furnizat de Syll^3., 679, r. 80, 92–93.

[26] Mi se pare totuși exagerată afirmația lui Brandis, *loc. cit.*: „ἔκδικος bezeichnet einen regelmäßigen Beamten, der in einer Stadt als Stellvertreter des Statthalters fungiert und alle Geschäfte zwischen diesem und der Stadt vermittelt". Pentru ἔκδικοι la Tomis în diferite asociații vezi ISM II, p. 412, indici.

[27] U. v. Wilamowitz-Moellendorff, AthMitt 24, 1899, p. 290, r. 64: προνοῆσαι δὲ καὶ τοὺς καθ' ἔτος ἐκδίκους.

[28] L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Atena–Paris, 1940, p. 102 și 270–275; cf. la Tomis ISM II, 52 și 69.

[29] Gh. Poenaru Bordea, în *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanța, 1964, p. 133–134, nr. 17 (foto fig. 17).

care a fost *consul iterum* este P. Martius Verus; după ce fusese *consul suffectus* în 166, acesta şi-a exercitat cel de al doilea consulat (ordinar) în 179, avându-l drept coleg pe viitorul împărat Commodus[30] . Inscripţia este deci din anul 179.

6. Un fragment de placă de marmură[31] i-a dat prilejul regretatului profesor D. M. Pippidi să identifice printr-o ingenioasă restituţie o dedicaţie către Commodus[32] :

[Ὑπὲρ τῆς τοῦ κυρίου αὐτοκράτορος Μάρκου] Αὐρηλίου Κομό-
[δου Σεβαστοῦ τύχης τε καὶ αἰωνίου διαμο]νῆς καὶ τοῦ σύν-
[παντος αὐτοῦ οἴκου καὶ ὑπὲρ τοῦ κρ]ατίστου ὑπατικοῦ
4 [Γαίου Παντουλείου Γραπτι]ακοῦ διαθ[έσεως καὶ βουλᾶς]
[καὶ δάμου Καλλατιανῶν - - - - - - - - - - - - - - - - - - -]

D. M. Pippidi l-a identificat în persoana consularului amintit în r. 3 pe C. Pantuleius Graptiacus, fost guvernator al Traciei[33] . Restituirea sa se întemeia pe lectura AKOU din r. 4. Din *alpha* nu se vede, este drept, decât vârful unui *apex*; dat fiind însă spaţiul dintre spărtură şi litera următoare, este evident că era vorba de o literă triunghiulară care, înainte de *kappa*, nu ar putea fi decât un *alpha*. Numele acelui *fortissimus consularis* se termina deci în -ακος (= *-acus*), eventual în -ακκος (= *-accus*, deci cu geminata redată prin consoană simplă; cf. Κομό[δου] în r. 1). Continuându-şi raţionamentul, Pippidi a demonstrat că printre consulii sau guvernatorii de provincii imperiale al căror consulat nu a fost încă atestat nu ar exista decât câţiva Flacci şi P. Helvius Pertinax, care însă nu pot intra în discuţie din motive bine întemeiate[34]. Astfel, identificarea propusă de D. M. Pippidi este singura acceptabilă[35] .

[30] A. Degrassi, *I fasti consulari dell' Impero romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma, 1952, p. 50; Alföldy, *op. cit.*, p. 58, 93, 180–181, 191, 221, 240.

[31] Inscripţia, provenind din fosta colecţie Dr. H. Slobozianu, se află la Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa, inv. 15 951. Fragmentul din dreapta al plăcii (de marmură) s-a spart la rândul său în cinci bucăţi într-un moment ulterior publicării.

[32] D. M. Pippidi, StCl 12, 1970, p. 127–133, cu foto fig. 1 = RÉL 47 bis (Mélanges Marcel Durry), 1969, p. 311–319, cu foto *hors-texte* = *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, Bucureşti–Amsterdam, 1975, p. 257–262, cu foto pl. XX/2. Cf. AnnÉp, 1969/1970, 579; BullÉp, 1971, 437.

[33] A. Stein, *Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia*, Sarajevo, 1920, p. 30–31; Thomasson, *op. cit.*, I, 22. *Thracia*, col. 166, nr. 31.

[34] La argumentele indicate de D. M. Pippidi pentru eliminarea lor adaug, în privinţa lui Q. Volusius Flaccus Cornelianus, consulul din 174, că toate documentele îl menţionează cu numele complet, iar referitor la P. Helvius Pertinax, că genitivul s-ar fi terminat în –ακος, ceea ce l-ar fi exclus din calcul de la bun început.

[35] Ea a fost apoi reluată de Alföldy, *op. cit.*, p. 198–199; Thomasson, *op. cit.*, I, 20. *Moesia*, col. 138, nr. 103 (*dubitanter*, cf. col. 166, nr. 131); K. Wachtel, în *Acta Centri Historiae „Terra Antiqua Balcanica"* II, 1987, p. 284–286; P. M. M. Leunissen, *Konsuln und Konsulare in der Zeit von Commodus bis Severus Alexander (180–235 n. Chr.). Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Elite im Römischen Kaiserreich*, Amsterdam, 1989, p. 81, n. 25, şi p. 250, n. 192. Wachtel, *loc. cit.*, îmbogăţeşte lista guvernatorilor Moesiei Inferior sub Commodus cu un L. Septimius Flaccus, consul în 183, menţionat ca legat într-o inscripţie de la Sexaginta Prista databilă între 184 şi 192: *[- -]cus*; nu poate fi vorba de *[C. Pantuleius Graptia]cus* din motive de spaţiu. Dacă îl adaugam şi pe acest guvernator la lista legaţilor Moesiei Inferioare sub Commodus, revăzută recent de Leunissen, *op. cit.*, p. 250–251, observăm că nu ar mai fi loc decât spre începutul domniei acestuia (înainte de 184).

C. Pantuleius Graptiacus nu mai este altminteri atestat decât de două documente[36] : o inscripţie bilingvă de la Philippopolis din 172, care datează misiunea sa în Tracia (CIL III, 6121; cf. Suppl. 2, 7409 = ILS 5337 = IGRRP I, 712; cf. 1467 = IGB III, 878) şi epitaful pe care l-a consacrat el însuşi tatălui său (CIL X, 6265).

Dacă în privinţa identificării fostului guvernator al Traciei ca legat al Moesiei Inferioare sub Commodus nu par să mai existe nici un fel de îndoieli, restituirea propriu-zisă a inscripţiei impune o reexaminare. Remarc înainte de toate că numărul literelor necesare întregirii lacunelor variază de la 34 (r. 1) la 22 (r. 4), ceea ce ar fi surprinzător pentru un text relativ scurt şi prezentând o scriere destul de regulată.

R. 1. Imediat după spărtură se vede clar un punct, ceea ce sugerează că prenumele împăratului era notat abreviat: Μ(άρκου). Dacă în acelaşi rând renunţăm la κυρίου înainte de αὐτοκράτορος, întregirea atinge o cantitate comparabilă cu aceea din r. 4.

R. 2. Din aceleaşi motive de spaţiu ar trebui renunţat la Σεβαστοῦ după Κομό[δου], ceea ce este în sine admisibil.

R. 3. Pentru a uniformiza cantitatea rândurilor, se impune să ne dispensăm de ὑπέρ dupa καί; de altfel, reluarea lui ὑπέρ ar fi de-a dreptul inuzuală.

R. 4. Cum aceste retuşuri nu par a fi suficiente, întrevăd posibilitatea de a intercala Γ(αίου) υἱοῦ după gentiliciu. Mai departe, întregirea διαθ[έσεως] este întrucâtva surprinzătoare[37]. Cred că s-ar putea încerca mai degrabă cuvântul διαθ[ήκη]. Având în vedere contextele în care apare acest termen, cred că avem a face cu o dispoziţie testamentară: [κατὰ τὴν - - Γραπτι]ακοῦ διαθ[ήκην] sau [ἐκ τῆς - - Γραπτι]ακοῦ διαθ[ήκης]. De altfel, am găsit un exemplu foarte apropiat – o dedicaţie către împăraţi prin dispoziţie testamentară – în IGRRP III, 1352: ὑπὲρ τῆς τῶν Σεβαστῶν σωτηρίας, ἐγ διαθήκης Ἀθηναίωνος Δημητρίου. Dacă soluţia propusă aici este acceptabilă, ar rezulta că Pantuleius Graptiacus a decedat în timp ce îşi exercita misiunea în Moesia Inferior, ceea ce ar explica de altfel tăcerea ulterioară a inscripţiilor cu privire la acest personaj.

Textul ar suna deci în felul următor:

[Ὑπὲρ τῆς τοῦ αὐτοκράτορος Μ.] Αὐρηλίου Κομό-
[δου τύχης τε καὶ αἰωνίου διαμο]νῆς καὶ τοῦ σύν-
[παντος αὐτοῦ οἴκου ἐκ τῆς τοῦ κρ]ατίστου ὑπατικοῦ
4 [Γαίου Παντουλείου Γ. υἱοῦ Γραπτι]ακοῦ διαθ[ήκης]
[βουλὴ δῆμος Καλλατιανῶν - - - - - - - - - - - - - - - -]

Traducere:

„Pentru fericirea şi veşnica dăinuire a împăratului Marcus Aurelius Commodus şi a întregii sale familii, prin dispoziţia testamentară a preaputernicului consular Caius Pantuleius, Graptiacus, fiul lui Caius, Sfatul şi Poporul Callatienilor ... ".

[36] Vezi PIR[1] P 71; M. Hofmann, RE XVIII, 3, 1949, col. 869–870, s. v. *Pantuleius*, 2; cf. R. Syme, Historia 4, 1955, p. 65 = *Roman Papers* I, Oxford, 1979, p. 284 (despre *nomen gentile*, care este destul de rar). Consulatul său a fost plasat cu prudenţă de Alföldy, *op. cit.*, p. 259 (tab. p. 282) pe la 175/176 (*cos. suff.*).

[37] Cf. BullÉp, 1971, 437: „ce dernier mot n'est-il pas suspect?"

O ultimă remarcă se referă la data inscripţiei. Ţinând cont de repartiţia cronologică a guvernatorilor Moesiei Inferioare sub Commodus şi de intervalul de timp care nu ar fi putut fi prea mare între misiunea lui Pantuleius Graptiacus în Tracia din 172, consulatul său presupus a se fi consumat în 175/6 şi legaţia sa moesică, ar trebui căutat un moment între 180 şi 184. Teoretic, data ar putea fi chiar mai înaltă, dacă în inscripţia de faţă l-am considera pe Commodus nu ca singur împărat, ci doar ca asociat la domnie tatălui său Marcus Aurelius (176–180); pentru că, în fond, nimic nu s-ar opune următoarei reconstrucţii (cu rânduri mai lungi, întrucât nu dispunem de nici un indiciu concret cu privire la lăţimea plăcii):

[Ὑπὲρ τῆς τῶν αὐτοκρατόρων Μ. Αὐρηλίου Ἀντωνείνου καὶ Λ.] Αὐρηλίου Κομό-
[δου Σεβαστῶν τύχης τε καὶ νείκης καὶ αἰωνίου διαμο]νῆς καὶ τοῦ σύν-
[παντος αὐτοῦ οἴκου καὶ ἱερᾶς συνκλήτου ἐκ τῆς τοῦ κρ]ατίστου ὑπατικοῦ
[πρεσβ. Σεβαστῶν καὶ ἀντιστρατήγου Γ. Παντουλείου Γραπτι]ακοῦ διαθ[ήκης]
[βουλὴ δῆμος Καλλατιανῶν -].

Pentru formularul din r. 1–2 vezi *e. g.* IGRRP I, 1145. Ţinând însă cont de grosimea redusă a plăcii (doar 3 cm), cred totuşi că rândurile inscripţiei erau mai scurte; de aceea optez pentru prima din cele două variante propuse.

7. O stelă opistografă de marmură publicată de Grigore Tocilescu şi reluată de René Cagnat în IGRRP[38] cuprinde pe una din feţe o dedicaţie a unei asociaţii pentru împăraţii Severi, iar pe verso o listă cu membrii unei asociaţii, despre care nu ne putem pronunţa dacă este sau nu identică cu prima. Fapt este că inscripţiile par să fie apropiate în timp, însă au fost în mod cert gravate de mâini diferite.

A. După Cagnat, care îşi însuşise lecturile lui Tocilescu, textul de pe faţa A s-ar prezenta astfel:

Ὑπὲρ τῶν κυρίων αὐτοκρα[τόρων Σεπτιμίου Σεουήρου καὶ Αὐρηλίου Ἀν]-
τωνε[ί]νου Σεβαστῶν Ἀραβι[κῶν Ἀδιαβηνικῶν καὶ Γέτα Καίσαρος],
υἱοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Σε[πτιμίου Σεουήρου - - - - - - - - - - - - - - -]
νί[κη]ς καὶ αἰωνίου διαμ[ονῆς -]
καὶ τοῦ σύνπαντο[ς] αὐτ[ῶν οἴκου -]
ὀνόματος [-]
- -

Dincolo de câteva retuşuri care se impun în urma verificării pietrei (vezi mai jos aparatul critic), modificarea pe care o propun porneşte de la o altă estimare a lungimii rândurilor. Menţiunea celor doi *Augusti* din r. 2 presupune – admiţând că redactorul va fi fost corect informat în privinţa formularului oficial – complementul

[38] Tocilescu, AEM 19, 1896, p. 106, nr. 60 [IGRRP I, 650; Danov, *op. cit.*, nr. 8 (faţa B) şi 21 (faţa A)].

[Παρθικῶν] sau [Παρθικῶν μεγίστων] în acelaşi rând, ceea ce ar oferi un indiciu în privinţa lungimii acestuia. După cum se ştie, la puţin timp după cucerirea Ctesiphonului în toamna anului 197, mai precis în vara lui 198, Bassianus (viitorul împărat Caracalla), fiul mai vârstnic al lui Septimius Severus, a devenit Augustus, în vreme ce mezinul, Geta, a fost proclamat Caesar (*Hist. Aug., Seuerus*, 16, 3–4). Concomitent, lui Septimius Severus i s-a acordat titlul de *Parthicus (maximus)*; un an după aceea (în 199) acelaşi titlu i-a fost acordat şi lui Caracalla [39]. Atâta vreme deci cât Caracalla era Augustus, tatăl său era deja *Parthicus (maximus)*. Cum însă în titulatură toate epitetele trebuie să fi fost comune – conform construcţiei în genitiv – nu rămâne decât să admitem că fiul împăratului era şi el *Parthicus*. Pe de altă parte, în aceste condiţii se impune şi restituirea numelui lui Geta Caesar. Rămâne astfel suficient loc pentru a insera, conform uzanţei, numele Iuliei Domna, *mater castrorum* (κάστρων *uel* στρατοπέδων). Dedicaţia datează deci din 199 sau dintr-o epocă uşor posterioară [40].

Dupa ὀνόματ[α] din r. 6 trebuie să fi urmat numele membrilor asociaţiei care a consacrat dedicaţia [41]. Textul ar fi sunat deci astfel:

[Ὑ]πὲρ τῶν κυρίων αὐτοκρα[τόρων Λ. Σεπτιμίου Σεουήρου Περτίνακος καὶ Μ. Αὐρηλίου Ἀν]-
τωνε<ί>νου Σεβαστῶν Ἀραβι[κῶν Ἀδιαβηνικῶν Παρθικῶν καὶ Π. Σεπτιμίου Γέτα Καίσαρος],
υἱοῦ τοῦ αὐτοκράτορος Σε[πτιμίου Σεουήρου Περτίνακος Σεβαστοῦ, τύχης τε καὶ]
4 [νε]ίκης καὶ αἰωνίου διαμ[ονῆς καὶ Ἰουλίας Δόμνης Σεβαστῆς μητρὸς κάστρων]
καὶ τοῦ σύνπαντο[ς] α[ὐ]τ[ῶν οἴκου καὶ ἱερᾶς συνκλήτου καὶ δήμου Ῥωμαίων]·
Ὀνόματ[α -]
- -

R. 1: αὐτοκρατό[ρων] Tocilescu, ultimul *tau* şi ultimul *omikron* astăzi şterse.– R. 2 la început: ΤΩΝΕΝΟΥ piatra.– R. 4: νί[κη]ς Tocilescu (IGRRP, Danov), ΙΚΗΣ piatra; *my* de la διαμ[ονῆς] parţial vizibil.– L. 6: ὀνόματος [Ῥωμαῖον (?) - -] Tocilescu (Danov), ΟΝΟΜΑΤ piatra.

Traducere:

„Pentru fericirea, izbânda şi veşnica dăinuire a preaputernicilor împăraţi Auguşti Lucius Septimius Severus Pertinax şi Marcus Aurelius Antoninus, biruitori

[39] R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*^{4}, Paris, 1914, p. 206. n. 1, şi p. 209; H. Dessau. comentariu la ILS 421, n. 2; A. Mastino, *Le titolature di Caracalla e Geta attraverso le iscrizioni (indici)* Bologna, 1981, p. 50–51 şi 90 (această din urmă lucrare mi-a fost semnalată de dr. C. C. Petolescu); Dilyana Boteva, ZPE 110, 1996, p. 241, nr. 27. De fapt nu era vorba decât de un transfer al titlului de la tată la fiu: cf. P. Kneißl, *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser. Untersuchungen zu den Siegerbeinan des ersten und zweiten Jahrhunderts*, Göttingen, 1969, p. 148–151.

[40] Vezi dedicaţiile adresate familiei imperiale în aceeaşi epocă la Histria şi la Tomis: ISM I, 81–83, 84?, 87; ISM II, 83 şi 85.

[41] Cf. ISM II, 83 de la Tomis, unde este vorba de un *thiasos*.

ai arabilor, ai adiabenilor şi ai parţilor, a lui Septimius Geta, fiul împăratului Septimius Severus Pertinax Augustus, şi a Iuliei Domna Augusta, maică a castrelor, precum şi a întregii lor familii, a sacrului Senat şi a Poporului Roman.

Numele . . ."

B. După frânturile de cuvinte păstrate şi ţinând cont de lăţimea plăcii estimată după lungimea rândurilor de pe faţa anterioară, textul ar putea fi reconstruit în felul următor:

[- - - - - - - οἱ περὶ *munus* τὸν δεῖνα τοῦ - - - - - - -]ου κοινοσώστην·
[ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος *munus*, ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος *munus*], Βατράας Πάριδος ἔκ(δικος),
[ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος *munus*, ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος *munus*] καὶ γραμματεὺς β',
4 [ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος *munus*, ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος *munus*] καὶ γυμνασίαρχ(ος),
[ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος *munus*, ὁ δεῖνα τοῦ δεῖνος *munus* καὶ γ]ραμ-
[ματεύς κτλ. -]
- -

R. 1: [- - -]ου Κοῖν[τ]ος Ὠστην Tocilescu (IGRRP, Danov), ΟΥΚΟΙΝΟΣΩΣΤΗΝ piatra.– R. 4: γυμνασίαρχο[ς] Tocilescu (IGRRP, Danov), dar *omikron* nu este vizibil şi de altfel nici nu ar mai avea loc pe piatră.

Primul rând (citit incorect de Tocilescu, care compune astfel un nume imposibil, Ὠστην, şi alătură forma de acuzativ a acestuia nominativului Κοῖν[τ]ος) permite de fapt identificarea unui nou cuvânt grecesc: κοινοσώστης, cu înţelesul de „salvator al comunităţii (vest-pontice), κοινόν"[42]. Pentru compunerea acestui cuvânt paralela cea mai semnificativă este oferită de δημοσώστης, un cuvânt extrem de rar, atestat însă de două ori în Pontul Stâng, la Tomis şi la Callatis[43]. Cu toate acestea, cuvântul κοινοσώστης nu este un *hapax*, întrucât el poate fi completat în inscripţia tomitană ISM II, 23, r. 7, unde am corectat [γραμμα]τεὺς καὶ κοινὸς ΩΣ din ediţiile anterioare în [γραμμα]τεὺς καὶ κοινοσώσ[της].

Termenul notat abreviat în r. 2, ἔκ(δικος)[44], poate desemna – aşa cum am arătat în comentariul de sub numărul 4 – un jurist aflat în slujba aceluiaşi κοινόν.

Textul inscripţiei îi menţionează probabil pe membrii unui colegiu grupaţi în jurul celui ce a binemeritat titlul onorific de κοινοσώστης, care ar putea fi însuşi pontarhul.

8. Un fragment de inscripţie – dispărut între timp – a fost publicat de Teofil Sauciuc-Săveanu, care socotea că se afla în faţa unui monument în versuri[45]; că, în

[42] Vezi întreaga discuţie la Al. Avram, StCl 28, 1996 (sub tipar).

[43] Callatis: I. I. Russu, Dacia, N. S. 1, 1957, p. 179–190 [SEG XVI 428; AnnÉp, 1958, 29]; cf. J. şi L. Robert, BullÉp, 1959, 259, care semnalează paralele la Tomis (ISM II, 19) şi în Bithynia. Vezi şi BullÉp, 1963, 263; W. Ameling, *Die Inschriften von Prusias ad Hypium*, Bonn, 1985 (IK 27), comentariu la nr. 3 şi 30.

[44] Pentru această abreviere vezi ISM II, 18 şi 468.

[45] T. Sauciuc–Săveanu, în *L'Archéologie en Roumanie*, Bucureşti, 1938, doar foto pl. XLI, fig. 77; idem, Dacia 7–8, 1937–1940, p. 247–248, nr. 8, cu foto fig. 31: „Le mot ἔξοχα nous fait croire qu'il s'agit d'un fragment de monument en vers".

fapt, avem a face cu un *titulus honorarius*, a fost însă imediat arătat de editorii Buletinului epigrafic pe anul 1939[46]. După trăsăturile paleografice revelate de fotografiile publicate, cred că inscripția poate fi datată în ultima treime a secolului al III-lea şi că textul său s-ar prezenta în felul următor:

[Τὸν διασημότατον καὶ πάτρωνα Κ]αλλάτιδο[ς]
[καὶ τῶν πρὸ ἑαυτοῦ ἀντιστρατή]γων ἔξοχα
[-] Σκυλακίου υἱόν
4 [- - - - - - - - - - - - - - - - - - διᾳ]σημοτάτου
[-] ἐνδόζως λο-
[- - - - - - - βουλὴ δῆμος Καλλατιανῶν τει]μῆ[ς]
[χάριν]

R. 1–2 restituite aici, [Κ]αλλάτιδο[ς] Sauciuc-Săveanu.– R. 4: [δια]σημοτάτου BullÉp, 1939, 236.– R. 6: [μνή]μη Sauciuc-Săveanu *dubitanter*.

Traducere:

„Sfatul şi Poporul Callatienilor, în semn de cinstire față de *perfectissimus uir* şi patronul Callatidei, mai presus de oricare din propretorii dinaintea sa, cutare, fiul lui Skylakios - - - (fratele ?) lui cutare, *perfectissimus uir* - - - cu strălucire - - -"

Această propunere de restituire porneşte de la câteva paralele din regiune. Cuvântul ἔξοχα din r. 2 figurează după un genitiv plural (-γων), ceea ce ar lăsa să se întrezărească o construcție cu sensul „dintre cei - - - superior acestora". Pe de altă parte, acuzativul în care trebuie să căutam numele beneficiarului acestui monument este asigurat de υἱόν din r. 3; în sfârşit, înainte de [Κ]αλλάτιδο[ς] aş aştepta, în principiu, [πάτρωνα] sau [εὐεργέτην][47]. Admițând aceste soluții preliminare, partitivul din r. 2 ar putea fi întregit [ἀντιστρατή]γων[48]. Dat fiind caracterul monumentului, în r. 6–7 aş înclina să caut uzuala expresie [τει]μῆ[ς χάριν].

Acestor sugestii preliminare le adaug nişte posibile paralele în două dedicații de la Augusta Traiana din Tracia, care datează cam din aceeaşi epocă cu documentul de față (266–268): IGB III/2, 1568: τὸν ἐξοχώτατον ἔπαρχον τοῦ ἱεροῦ πραιτωρίου Αὐρ(ήλιον) 'Ηρακλιανὸν Μουκιανὸς τὸν εὐεργέτην εὐτυχῶς; 1569: τὸν διασημ[ότατον] ἡγούμενον [τῆς] ἐπαρχείας Μ(ᾶρκον) Α[ὐρ(ήλιον)] 'Απολλινάριον ἀ[δελ]φὸν τοῦ ἐξοχω[τά]του ἐπάρχου [τοῦ] ἱεροῦ πραιτω[ρίου] Μουκιανός.

Pornind de la acest ultim exemplu, cred că în inscripția callatiană s-ar putea încerca în r. 4 *e. g.* [ἀδελφὸν τοῦ δια]σημοτάτου, „fratele perfectissimului". Indiferent de gradul de rudenie ce va fi fost semnalat aici, destinatarul monumentului

[46] R. Flacelière, J. Robert, L. Robert, BullÉp, 1939, 236, care restituie în r. 4 [δια]σημοτάτου.

[47] Cf. ISM II, 101 şi 110 de la Tomis: τὸν διασημότατον καὶ πάτρωνα τῆς μητροπόλεως Τόμεως κτλ. βουλὴ δῆμος.

[48] Pentru câteva paralele în acest sens vezi la Tomis ISM II, 71: ὑπερβαλόμενον τοὺς πρὸ ἑα[υ]τοῦ; 72: ὑπερβαλομένην τὰς πρὸ ἑαυτῆς.

trebuie să fi fost el însuşi διασημότατος, iar în aceste condiţii nu mi se pare exclus să avem a face cu însuşi guvernatorul provinciei.

Un examen al cronologiei guvernatorilor Moesiei Inferioare sub Aurelian permite datarea destul de precisă a momentului începând cu care la comanda provinciei nu au mai fost desemnaţi guvernatorii din rândurile senatorilor (*clarissimi*), ci din rândul cavalerilor (*perfectissimi* = διασημότατοι). După Velizar Velkov, succesiunea guvernatorilor din timpul lui Aurelian ar arăta astfel[49]:

270: Anonymus PLRE I, 114, *leg. Aug. pr. pr.*[50], de rang senatorial;

271: M. Aurelius Sebastianus, *p(raeses) p(rouinciae)*[51], de rang ecvestru;

274: Anonymus PLRE I, 113, *praeses prouinciae*[52], de rang ecvestru.

Înaintea acestora (cca 268–270) trebuie plasat – pe baza unui document recent publicat[53] – Titius Saturninus, *praeses prouinciae,* probabil de rang ecvestru.

Pe baza acestor elemente, data modificării privitoare la statutul guvernatorilor Moesiei Inferioare poate fi plasată în jurul anului 270. Este vorba aici de un efect întârziat al reformei lui Gallienus, aplicată, după cum se ştie, în mod treptat şi relativ diferit de la o provincie la alta[54].

Dacă personajul διασημότατος din inscripţia de faţă este cu adevărat guvernatorul provinciei, atunci monumentul ar trebui datat după 270.

[49] V. Velkov, ArhVestnik 28, 1977, p. 421–424; cf. Thomasson, *op. cit.*, I, 20. *Moesia*, col. 146, nr. 147–149.

[50] CIL III 14 460 (miliar de la Sexaginta Prista din 270).

[51] Vezi PIR², A 1605; *The Prosopography of the Later Roman Empire* I, Cambridge, 1971 (în continuare prescurtat PLRE), p. 813; Thomasson, *loc. cit.*, nr. 149. M. Aurelius Sebastianus este numit διασημότατος într-o inscripţie de la Discoduratera (IGB II, 734; cf. comentariul lui G. Mihailov, p. 142) şi *u(ir) p(erfectissimus) p(raeses) p(rouinciae)* pe un monument de la Sexaginta Prista (A. Stein, *Die Legaten von Moesien,* Budapesta, 1940, p. 106). Prin aceste două documente apartenenţa lui M. Aurelius Sebastianus la ordinul ecvestru este asigurată. Amintesc aici doar cu titlul de inventar „intervenţia" lui H. E. Petersen, JRS 45, 1955, p. 56–57, care – pur şi simplu pentru că datele furnizate de aceste documente se opuneau vederilor sale – se credea autorizat să schimbe δια[σημ]οτάτου în δια[τιμ]οτάτου (!) în inscripţia de la Discoduratera şi să postuleze un palimpsest în inscripţia de la Sexaginta Prista pe seama căruia socotea *V. V. P. P.* drept o adăugire ulterioară. Asemenea combinaţii sunt tot atât de lipsite de substanţă ca şi comentariul care le însoţeşte: cf. H.-G. Pflaum, Syria 34, 1957, p. 142. Inscripţia de la Sexaginta Prista datează din 271, ceea ce asigură poziţia cronologică a acestui guvernator: cf. Stein, *loc. cit.*; E. Doruţiu-Boilă, Dacia, N. S. 12, 1968, p. 404–408; Velkov, *op. cit.*, p. 423; Thomasson, *loc. cit.*, nr. 149.

[52] Tocilescu, AEM 8, 1884, p. 33–34, nr. 3 [CIL III, Suppl. 1, 7586 = ILS 8925], inscripţie de la Callatis. Cf. Doruţiu-Boilă, *op. cit.*, p. 405–406, care datează monumentul cu bune argumente în anul 274. Acest guvernator al cărui nume a fost martelat în inscripţia callatiană – a fost în mod eronat identificat de J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia inferior*, Budapesta, 1966, p. 37 (şi tab. p. 54) cu *C. Pe[- -]*, al cărui nume a suferit aceeaşi *damnatio memoriae* pe un miliar de la Hârşova (CIL III, 7607 = ISM V, 99); de fapt, acesta din urmă – dacă a existat cu adevărat şi dacă nu cumva va fi fost identic cu [C.] Tullius Menophilus – este mult mai timpuriu: M. Bărbulescu, A. Rădulescu, Pontica 24, 1991, p. 126–132, nr. 2, cu amplă discuţie.

[53] Bărbulescu, Rădulescu, *op. cit.*, p. 136–140, nr. 4, miliar de la Tomis. Pe un alt miliar de la Tomis datat în intervalul 254–258 (*ibidem,* p. 132–136, nr. 3) apare numele lui C. Iul(ius) Victor, *praeses prouinciae,* însă acest guvernator aparţine încă ordinului senatorial.

[54] Aur. Vict., *Caes.*, 33, 33; cf. H.-G. Pflaum, Historia 25, 1976, p. 109–117.

Singura dificultate aparentă ar fi aceea de a împăca funcţia pe care sunt înclinat să i-o acord beneficiarului acestui *titulus honorarius* cu numele pe care îl poartă tatăl său. Cu toate acestea, în epoca târzie numele Σκυλάκιος nu este lipsit de paralele, chiar la cel mai înalt nivel social. Louis Robert a efectuat o anchetă pe această temă şi a găsit numeroase exemple[55], fără a menţiona însă inscripţia de la Callatis: „c'est un nom très clair, bien que sans doute assez rarement attesté. Du nom classique Σκύλαξ «jeune chien» on a tiré tardivement un Σκυλάκιος avec la terminaison -ιος, *-ius*, en usage dans cette catégorie depuis le IIe siècle p. C.". Printre personajele care au purtat numele Σκυλάκιος găsim un proconsul al Ahaiei din secolul al IV-lea[56], apoi un prieten şi un elev al lui Libanius, probabil tată şi fiu[57]. Prin urmare, numele Σκυλάκιος ar fi ultimul care ar putea ridica obiecţii la ipoteza conform căreia fiul purtătorului său va fi fost διασημότατος şi, în această calitate, guvernator al Moesiei Inferior cândva în ultimul sfert al secolului al III-lea.

ΚΑΛΛΑΤΙΑΝΑ (IV)
MONUMENTS ÉPIGRAPHIQUES D'ÉPOQUE IMPÉRIALE

RÉSUMÉ

L'auteur discute huit inscriptions de Callatis, auxquelles il apporte des compléments de restitution.

N°. 1. IGRRP I, 653: l.1: compléter [ὑπατι]κὸν, μον[ητᾶλιν] au lieu de [τριανδρι]κὸν μον[ητᾶλιν]; l. 4: τῷ αὐ[τῷ καιρῷ] au lieu de τῷ αὐ[τῷ χρόνῳ] (cf. IG VII, 89); l. 7: [ἔπαρχον ἀλειμέντων] au lieu de [ἔπαρχον τροφῶν] (cf. ILS 8841 = IGRRP III, 618); l. 8–9: [ἐπιμελητὴν ἔργων δημοσίων καὶ τῶν ἱερῶν ναῶν] au lieu de [ἐπιμελητὴν ἔργων καὶ τόπων δημοσίων].

N°. 2. Restitution du texte d'un monument honorifique consacré aux empereurs Marc Aurèle et Lucius Vérus à partir des lettres copiées par T. Sauciuc-Săveanu (n. 15).

N°. 3. L'inscription AnnÉp, 1972, 544, n'est pas adressée à Hadrien, mais sans doute à un notable local. Aux l. 3–5 il convient de restituer [Πό]πλιο[ν Φλαούιον]; cf. IGRRP I, 655.

N°. 4 (bibliographie n. 19). Restitution d'un monument honorifique. A en juger d'après [ἐκδικήσαν]τα et [ἀγωνο]θετήσ[αντα] (l. 1–2), il est possible qu'il s'agisse d'un pontarque. Commentaire sur les ἔκδικοι.

N°. 5. Le consul mentionné dans une inscription fragmentaire (n. 29) est P. Martius Verus, le *consul iterum* de 179, ce qui en offre la date.

N°. 6. Nouvelle restitution de l'inscription AnnÉp, 1969/1970, 579 (cf. BullÉp, 1971, 437). Aux l. 3–4 il faudrait penser à [ἐκ τῆς τοῦ κρ]ατίστου ὑπατικοῦ κτλ.

[55] L. Robert, în *Laodicée du Lykos. Le nymphée*, Québec–Paris, 1969, p. 15 şi 344.

[56] Identificat de Robert cu un vicar din Asia menţionat de epigrama comentată în lucrarea citată în nota precedentă; cf. PLRE I, p. 811, s. v. *Scylacius* 1.

[57] A. Wilhelm, JÖAI 25, 1929, p. 54–69; cf. PLRE I, p. 811, s. v. *Scylacius* 2.

διαϑ[ήκης] ou à [κατὰ τὴν] κτλ. διαϑ[ήκην]; cf. IGRRP III, 1352. Il s'ensuit que le gouverneur en question, C. Pantuleius Graptiacus, décéda pendant sa mission mésique. Une restitution à partir de lignes plus longues (cf. IGRRP I, 1445) – qui ferait dater l'inscription et, par conséquent, la mission de C. Pantuleius Graptiacus de l'époque du règne commun des empereurs Marc Aurèle et Commodus – ne semble pas probable, vu l'épaisseur de la plaque.

N°. 7. IGRRP I, 650. Face A: nouvelle restitution à partir de lignes plus longues. Face B: restitution d'un fragment de catalogue mentionnant les membres d'une association. L'examen de la pierre a révélé à la l. 1 le nouveau mot grec κοινοσώστης („sauveur du *koinon*" ouest-pontique). Le même mot est à compléter dans ISM II, 23, l. 7, de Tomis.

N°. 8. Restitution partielle d'une inscription fragmentaire (n. 45–46) du dernier tiers du IIIe s. ap. J.-C., dans laquelle il pourrait s'agir d'un gouverneur de la Mésie Inférieure d'origine équestre.

UNITĂŢILE AUXILIARE DIN DACIA ROMANĂ (III)

de CONSTANTIN C. PETOLESCU

La războaiele pentru cucerirea Daciei au participat şi o serie de formaţiuni etnice (***nationes***), conduse de principi ai lor sau de ofiţeri romani: arcaşi orientali (sirieni; probabil şi palmirenieni), călăreţi mauri, ***symmachiarii Astures***. Unii au rămas în Dacia, fiind organizaţi mai târziu în ***numeri***. Alţi ***numeri*** s-au constituit din trupe cu misiuni speciale (***burgarii*** şi ***veredarii, exploratores, pedites*** şi ***equites singulares***) sau din ***vexillarii*** (vezi mai departe nr. 61–76). Conduse la început de ***praepositi*** (numiţi dintre centurionii legionari), aceste formaţiuni vor fi ulterior încadrate cu ofiţeri de rang ecvestru (prefecţi sau tribuni).

Izvoarele antice ne informează că la războaiele pentru cucerirea Daciei au participat, de asemenea, o serie de formaţiuni etnice (*nationes*), conduse de principi ai lor sau de ofiţeri romani: arcaşi orientali (sirieni; probabil şi palmirenieni), călăreţi mauri, *symmachiarii Astures*[833]. Unii au rămas în Dacia, fiind organizaţi mai târziu în *numeri*[834]. Alţi *numeri* s-au constituit din trupe cu misiuni speciale (*burgarii* şi *veredarii, exploratores, pedites* şi *equites singulares*) sau din *vexillarii*. Conduse la început de *praepositi* (numiţi dintre centurionii legionari), aceste formaţiuni vor fi ulterior încadrate cu ofiţeri de rang ecvestru (prefecţi sau tribuni).

Catalogul acestor trupe urmează tot criteriul alfabetic. Notele sunt numerotate în continuarea seriilor precedente ale repertoriului trupelor auxiliare[835].

61. Numerus burgariorum et veredariorum[836]

O inscripţie de la Copăceni (jud. Vâlcea) (anticul *Praetorium*) arată că în anul 138 *n(umerus) burg(ariorum) et veredario(rum) Daciae Inf(erioris) sub Fl(avio) Constante, proc(uratore) Aug(usti)*, realizează o importantă operă militară (probabil chiar incinta castrului)[837]. Dintr-o altă inscripţie aflăm că, doi ani mai târziu, *castra n(umerus) burg(ariorum) et vered(ariorum) quod anguste tenderet duplicato pede valli et inpositis turribus ampliavit per Aquilam Fidum, proc(uratorem) Aug(usti)*[838].

[833] Vezi N. Gostar, Dacia, N.S. 23, 1979, p. 115; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Antiquitas I, 33, Bonn, 1984, p. 99 şi urm., p. 146 şi urm.

[834] Bibliografia esenţială privitoare la aceste formaţiuni: H. T. Rowell, RE 34, col. 1327–1341, 2537–2554, s.v. *numerus*; H. Callies, *Die fremden Truppen im römischen Heer des Prinzipats und die sogenannten nationalen Numeri*, BerRGK 45, 1964, p. 130–227.

[835] SCIVA 46, 1995, 1, p. 35-49 (*alae*); SCIVA 46, 1995, 3–4, p. 237–275 (*cohortes*).

[836] V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937, p. 131; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 204–205; D. Tudor, *OR⁴*, p. 338–339; J. Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, Praga, 1978, p. 57, nr. 139/3; Cr. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, Bucureşti, 1983, p. 40, nr. 1.

[837] CIL III, 13795 (= ILS, 8909; IDR II, 587).

[838] CIL III, 13796 (= ILS, 9180; IDR II, 588).

De la Copăceni mai provine un fragment de cărămidă cu inscripție (zgâriată în pasta crudă, înainte de ardere), menționând pe un anume Aur(elius) Ponticu[s], militar din același *numerus*[839].

Burgarii[840] erau păzitorii *burgi*-lor situați de-a lungul drumului din zona carpatică a Oltului, iar *veredarii* (numele derivă de la *veredus*, „cal de poștă") erau însărcinați cu serviciul poștal[841]. Probabil că la Copăceni era chiar sediul procuratorului-guvernator al provinciei; această concluzie se sprijină pe toponimul *Praetorium*[842] și pe faptul că formațiunea de curieri ai Daciei Inferioare (a se compara cu cei 800 de *Pannonii veredarii,* menționați de Hyginus 29, 30) era încartiruită în castrul de aici. Mai avem în vedere și faptul că la Copăceni s-a descoperit un buton de bronz cu inscripție punctată: *P( ) A( ) C( ), b(ene)f(iciarius)*[843]*;* acest beneficiar era probabil în serviciul procuratorului-guvernator al provinciei[844].

62. Numerus singularium Britannicianorum[845]

Într-o diplomă militară din 103/107 sunt menționați, între trupele auxiliare ale Moesiei Superioare, *pedi[tes singulares] Britanniciani*[846]. Curând după aceea îi menționează diplomele provinciei Dacia din 17 februarie 110: *pedites singulares Britannici*[847] și 2 iulie 110: *pedites Britannici*[848]; ei reapar în diploma de la Tibiscum din 13 decembrie 157 (?): *[ped]it(es) singul(ares) Brittannic(i)*[849]. De asemena, diploma de la Drobeta din 1 aprilie 179 atestă o *vexillatio peditum singular(ium) Brittannicianorum*, tot în Dacia Superioară[850].

Ulterior, sunt organizați într-un *numerus*, având garnizoana la Cigmău (jud. Hunedoara) *(Germisara)*. De aici provin o serie de ștampile tegulare: *NB, NSB, NPS, SPB*[851] și inscripții.

[839] CIL III, 14216,40 (= IDR II, 590).

[840] Vezi CIL III, 3385 din Pannonia (pe timpul lui Commodus); AnnÉp, 1905, 114 și 1910, 145. Atestați apoi în epoca târzie în *Notitia Dignitatum* (*Or.* XLII, 28,36), de Procopius (*De aedif.* IV 6–7) și în inscripții (AnnÉp, 1976, 626 și 1977, 752).

[841] Pentru *veredus* și *veredarius*: H. Humbert, DA I, 1887, s.v. *cursus publicus*, p. 1650–1671 (*passim*); F. Paschoud, în *Bonner Historia Augusta Colloquiin 1979/1981,* Antiquitas IV, 15, Bonn, 1983, p. 238–243.

[842] Vezi J. E. Bogaers, *Praetorium Agrippinae,* Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (seria 6) 17, 1964, p. 210–239; D. Tudor, SCIVA 32, 1981, 1, p. 77–88.

[843] CIL III, 13797 (= IDR II, 591).

[844] A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*² (Beihefte der Bonner Jahrbücher 12; ed. B. Dobson), Köln–Graz, 1967, p. 33.

[845] Christescu, *Ist. militară,* p. 145; Wagner, *Dislokation,* p. 203–204; N. Gostar, în *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara,* Deva, 1956 (= Sargetia 3), p. 69–77; I. I. Russu, Sargetia 5, 1968, p. 95–97; idem, SCIVA 23, 1972, 1, p. 74–75, nr. 66; Beneš, *Auxilia,* p. 57, nr. 138/2; I. Piso – D. Benea, ZPE 56, 1984, p. 292–293.

[846] CIL XVI, 54.

[847] CIL III, 57 (= IDR I, 2).

[848] CIL XVI, 163 (= IDR I, 3).

[849] CIL XVI, 107 (= IDR I, 15).

[850] RMD, 123 (= AnnÉp, 1987, 843).

[851] CIL III, 1633,14 și 8075,32; Gostar, *loc. cit,* p. 74–76 (= AnnÉp, 1967, 412); IDR III/3. 227.

Pentru această formaţiune, deosebit interes prezintă un altar votiv (motiv pentru care transcriem întreg textul inscripţiei): *Nymphis sanctissimis, P(ublius) Aelius Marcellinus, signifer et quaestor n(umeri) Brit(tannicianorum) mortis periculo liber(atus) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito), Imp(eratore) Comm(odo) Aug(usto) Felice V et Glabrione II co(n)s(ulibus)*[852] (anul 186); înseamnă că transformarea în *numerus* a intervenit după data constituţiei transmisă prin diploma de la Drobeta (1 aprilie 179). Un alt altar închinat Nimfelor are ca dedicant pe T. Fabius Aquileiensis, *trib(unus) n(umeri) s(ingularium) B(ritannicianorum)*[853]; rangul acestui personaj trebuie întregit corect şi pe inscripţia de la Rapoltul Mare (jud. Hunedoara), din timpul domniei împăratului Septimius Severus şi a fiilor săi, care *a solo restitu[erunt sub cura C(ai) Iulii] Maximi, pr(a)es(idis) [Daciar(um), instante?] T. Fab(io) Aquileiens[i...]*[854]. Prin urmare, ni se pare nesigură lectura unei inscripţii dedicate lui Iupiter Optimus Maximus de un anume [U]lp(ius) Max[i]minus, *[(centurio)] leg(ionis) V M[ac(edonicae)] Gord(ianae) (?), p(raepositus) n(umeri) s(ingularium) p(editum) B(ritannicianorum)*[855]. Un altar dedicat *Dibus Patronis* are ca autor pe M. Aur(elius) Calpurnianus, *(centurio) n(umeri) s(ingularium) B(ritannicianorum)*[856]. De asemenea, într-o inscripţie (altar) dedicată lui Filip Arabul (anul 245), trupa se intitulează *n(umerus) sing(ularium) Brit(annicianorum) Philippiani devoti n[umini maiestatique eius]*[857]. Alte două inscripţii de la Germisara nu sunt semnificative pentru istoria acestei trupe[858].

63. Numerus Campestrorum[859]

Acest *numerus* este cunoscut din inscripţia funerară de la Petreşti (lângă Turda), menţionând pe veteranul Valerius Lo[ng]inus, care a trăit 48 de ani[860]; inscripţia i-a fost pusă de Aurelius Pirusi(s) (cognomenul pare a fi traco-getic)[861] : *virginio b(ene) m(erenti) p(osuit) m(emoriam)*. Această trupă a fost recunoscută şi într-o inscripţie din timpul lui Septimius Severus de la Micia, unde

[852] CIL III, 1396 (= IDR III/3, 243).

[853] I. Piso şi A. Rusu, RMI 59, 1990, 1, p. 16–17, nr. 11: AnnÉp. 1992, 1487.

[854] I. I. Russu, SCIV 19, 1968, 4, p. 667–675 (=AnnÉp, 1971, 385); lectură ameliorată de I. Piso, ActaMN 15, 1979, p. 82–85, nr. 3 (=AnnÉp, 1982, 833); IDR III/3, 213.

[855] Inscripţia a fost scoasă în anul 1930 din zidurile bisericii reformate din Geoagiu; o copie a rămas de la I. Mallász, fostul director al muzeului din Deva, fiind publicată de C. Daicoviciu, AISC 1, 1928–1932, 2, p. 59 (= *Dacica. Studii şi articole privind istoria veche a pământului românesc*, Cluj, 1970, p. 211); textul „ameliorat" de N. Gostar, Sargetia 3, 1956, p. 68–70, nr. 6 (=AnnÉp, 1967, 410) şi Russu, Sargetia 5, 1968, p. 95–98, nr. 4 (=AnnÉp, 1971, 386) (IDR III/3, 237).

[856] Oct. Floca, Materiale I, 1953, p. 755–757 (= IDR III/3, 219).

[857] CIL III, 12573; cu o ameliorare (r. 5) de Gostar, Sargetia 3, p. 70–72, nr. 7 (= AnnÉp, 1967, 411; IDR III/3, 214).

[858] CIL III, 7889 (= IDR III/3, 222); Gostar, *loc. cit.*, p. 65–66 (= IDR III/3, 255).

[859] Christescu, *Ist. militară*, p. 196, 220; Wagner, *Dislokation*, p. 205; N. Gostar, AŞUIaşi, serie nouă, secţiunea III, Istorie, 14, 1968, p. 95; Russu, SCIV 23, 1972, 1, p. 75, nr. 68; Beneš, *Auxilia*, p. 57, nr. 14.

[860] CIL III, 1607.

[861] I. I. Russu, ActaMN 4, 1967, p. 92; idem, *L'Onomastique de la Dacie romaine*, în *Colloques internationaux du C.N.R.S., n° 564*, Paris, 1977, p. 360.

participă alături de alte unități auxiliare la o importantă lucrare: *[n(umerus) Camp]istr[or(um)]*[862].

64. Numerus Germanicianorum exploratorum[863]

Istoricul militar Hyginus menționează *in exercitu symmachiariorum*, între alții, 200 *exploratores*; N. Gostar era de părere că din aceştia s-ar fi format *numerus* menționat mai sus[864]. A staționat la Orăştioara de Sus (jud. Hunedoara), de unde provin câteva epigrafe privitoare la această trupă.

Astfel, un altar dedicat Dianei, *pro salut(e) C(ai) Arri Antonini, leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)* (acesta a guvernat cele trei Dacii prin anii 176–177), are ca autor pe M. Verius Superstes, *(centurio) leg(ionis) V Mac(edonicae), p(raepositus) n(umeri) G(ermanicianorum)*[865]. De asemenea, din aceeaşi localitate se cunosc ştampile tegulare *N(umerus) G(ermanicianorum) E(xploratorum)*, dar şi *N(umerus) GER(manicianorum)*[866]. Tot de la Orăştioara de Sus provine o stelă funerară menționând pe un anume Iulius Secundus, *expl(orator) domo Agrip(pinensi)* (deci din *Colonia Agrippina*–Köln, în Germania Inferior), mort la vârsta de 55 de ani, după 32 de ani de serviciu militar[867].

Numele trupei a fost recunoscut de N. Gostar şi pe o inscripție de la Micia, pe timpul lui Septimiu Sever: *[n(umerus)] Germ[an(icianorum)]*[868]. De asemenea, la Apulum, o inscripție funerară menționează pe Zeno Tarasis, *miles n(umeri) Germ(anicianorum)*, mort la vârsta de 33 de ani[869].

65. Numerus Illyricorum[870]

În diploma din 22 martie 129 de la Grojdibod este menționată, între trupele Daciei Inferioare, o *vexillatio equitum Illyricorum*[871]; titularul diplomei era un

[862] CIL III, 1343 (= AnnÉp, 1978, 705; IDR III/3, 77).

[863] Wagner, *Dislokation*, p. 206; N. Gostar, Germania 50, 1972, p. 241–247; Russu, SCIV 23, 1972, 1, p. 75, nr. 69; D. Protase, Dacia, N.S. 17, 1973, p. 325–327, nr. 8; V. Wollmann, Germania 53, 1975, p. 170–171; Beneš, *Auxilia*, p. 58, nr. 143/7.

[864] Gostar, Dacia, N.S. 23, 1979, p. 115, nota 4. În Germania Inferior este cunoscut un *numerus Germanicianorum* (CIL III, 8 329, 8 683); G. Alföldy, *Die Hilfstruppen in der römischen Provinz Germania Inferior* (Epigraphische Studien 6), Düsseldorf, 1968, p. 80.

[865] CIL III, 12574 (= AnnÉp, 1912, 304; vezi comentariul din AnnÉp, 1971, 386 şi 1972, 487; IDR III/3, 262).

[866] CIL III, 8074, 29 b; AnnÉp, 1972, 487 şi 1974, 548

[867] IDR III/3, 263 (= AnnÉp, 1972, 486 şi 1974, 546).

[868] CIL III, 1343 (= IDR III/3, 77); cf. N. Gostar, AŞUIaşi 14, 1968, p. 95.

[869] ArchÉrt 30, 1910, p. 179–180; AnnÉp, 1910, 152 (vezi şi AnnÉp, 1972, 487: comentariul).

[870] Christescu, *Ist. militară*, p. 200–201; Wagner, *Dislokation*, p. 51; Tudor, *OR*[4], p. 340; Beneš, *Auxilia*, p. 58–59, nr. 144/8; Vlădescu, *Armata*, p. 42; Strobel, *Untersuchungen*, p. 147–148.

[871] CIL XVI, 75 (= IDR I, 10).

ex gregale, pe nume *Eupator Eumeni f.*, din Sebastopolis (Pontus). În diploma din 13 decembrie 140 a aceleiaşi provincii, este menţionat un *numerus equitum Illyricorum*, titularul diplomei era *Bithus Solae f.* din neamul tracilor bessi[872]. O ştampilă tegulară de la Hoghiz, atribuită acestui *numerus*, pare a arăta că unitatea staţiona pe Oltul transilvănean[873]. Această localizare este întărită de faptul că P. Aelius Marcianus, *praef(ectus) coh(ortis) I Augustae Bracarum* (este vorba de *cohors I Bracaraugustanorum*, staţionată la Breţcu; în repertoriul nostru, nr. 20) a cumulat temporar şi comanda altei unităţi: *praepositus n(umeri) Illyricorum*, pe timpul lui Marcus Aurelius[874]; de asemenea, C. Nonnius Caepianus a fost prefect al alei *I Asturum* (atestată la Hoghiz), precum şi *praepos[itus] numeri equitum elector[um] ex Illyrico*[875]. Rezultă deci că garnizoanele celor trei trupe erau învecinate.

Din castrul de la Brâncoveneşti (jud. Mureş) se cunosc două inscripţii funerare menţionând pe Aurel(ius) Vale(n)s, *sesq(uiplicarius) alae Inlyri(corum)*[876] şi Ulp(ius) Dassius (cognomen illiric), *vet(eranus) ex dec(urione)*[877]; cele două pietre funerare au fost folosite mai târziu, după mijlocul secolului al III-lea, ca material de construcţie. Trupa staţiona chiar în acest castru, cum rezultă din descoperirea (secolul trecut) unei ştampile tegulare: *ANILYR*, în *tabula ansata* (eventual cu ligatura *A+L*): *al(a) n(umeri) Il(l)yr(icorum)*[878].

De asemenea, de la Apulum se cunosc două inscripţii menţionând călăreţi din acest *numerus* transferaţi în alte trupe de cavalerie: Ael(ius) Dubitatus, *missicius alae*

[872] RMD 39 (= IDR I, 13).

[873] G. Bakó, SCIVA 26, 1975, 1, p. 141–146 (=AnnÉp, 1974, 561 şi 1977, 711; IDR III/4, 243).

[874] CIL VIII, 9358 (= ILS, 2738). Cf. H. Devijver, PME, A 44; C. C. Petolescu, Dacia, N. S. 31, 1987, p. 157–161.

[875] CIL XI, 393 (= ILS, 2739). Cf. H. Devijver, PME, N 12; Petolescu, *loc. cit.*, p. 171.

[876] D. Protase şi A. Zrinyi, Marisia 5, 1975, p. 61 (menţiune), pl. 28/1–2 (foto, desen): I. I. Russu, SCIVA 28, 1977, 1, p. 95–96, fig. 2 (foto, desen); D. Protase, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms in der Germania Inferior*, Köln–Bonn, 1977, p. 393, fig. 5 (desen) şi pl. 37/2 (foto); D. Protase şi A. Zrinyi, EphemNap 2, 1992, p. 96–98, nr. 1, pl. II (foto, desen); iidem, *Castrul roman şi aşezarea civilă de la Brâncoveneşti (jud. Mureş). Săpăturile din anii 1970–1987*, Târgu Mureş, 1994, p. 36–38, nr. 1, pl. 40 (foto, desen); AnnÉp, 1992, 1472. Pentru forma *Inlyricum*, vezi exemplele citate de Russu (*loc. cit.*) şi de noi în cronica epigrafică din SCIVA 44, 1993, 4, p. 393, nr. 602 (la care adăugăm acum: Cecilia Ricci, *Prosopographica*, Poznań, 1993, p. 156, P 20 = CIL VI, 32755).

[877] D. Protase şi A. Zrinyi, Marisia 5, 1975, pl. XXVIII/3–4: iidem, EphemNap 2, 1992, p. 99–100, nr. 5; iidem, *Castrul roman...*, 1994, p. 39–40, nr. 5, pl. XLIII (foto, desen): Russu, SCIVA 28, 1977, 1, p. 101–102, fig. 6; reprodusă de noi în SCIVA 44, 1993, 4, p. 394, nr. 606; AnnÉp, 1992, 1473.

[878] CIL III, 8074, 7 (= 6284); reprodusă de: Protase şi Zrinyi, EphemNap 2, 1992, p. 101, nr. 15, pl. VIII; iidem, *Castrul roman...*, 1994, p. 41 şi pl. XLVI (foto, desen); Petolescu, SCIVA 44, 1993, 4, p. 394–395, nr. 607; AnnÉp, 1992, 1474.

Bat(avorum) ex al(a) n(umeri) Il(l)yr(icorum) (mort la vârsta de 30 de ani)[879] şi Tutor Silvan[i], *[eque]s alae Bos[p(oranorum)] ex n(umero) Ill[y]r(icorum)*[880]. Tot de la Apulum provine un fragment de inscripţie menţionând pe un anonim *eques al(a)e Illyri[co]rum*[881] (pentru cele două *alae*, vezi partea I a repertoriului nostru, nr. 3 şi 5).

Suntem de părere că această trupă este diferită de celălalt *numerus* de illiri din Dacia Inferior. Astfel, o inscripţie de la Roma menţionează pe Aurel(ius) Victor, *eq(ues) sing(ularis), nat(ione) Dacus, allect(us) ex ala I Illyricor(um)*[882]; numărul de ordine, dacă el corespunde unei situaţii reale, pare a arăta că în Dacia exista încă o *ala Illyricorum*[883].

66–71. Numeri Maurorum[884]

După cum ne informează Cassius Dio (LXVIII, 32,4), o formaţiune de mauri a participat la primul război dacic al lui Traian, sub comanda lui Lusius Quietus; ei sunt reprezentaţi şi pe Columna lui Traian (scena LXIV). Nu ştim care a fost soarta acestor călăreţi; au luat se pare parte şi la războiul cu parţii, alături de comandantul lor (Cassius Dio, *ibidem*).

Mai târziu, pe timpul lui Antoninus Pius, o formaţiune de călăreţi mauri se afla în Moesia Superior (conform diplomei descoperite la Răcari, în Oltenia)[885]. În timpul domniei aceluiaşi împărat, diploma de la Cristeşti, din 8 iulie 158, menţionează (alături de trei *alae* şi trei *cohortes* auxiliare) pe *vexil(larii) Afric(ae) et Mau[r]et(aniae) Caes(ariensis) qui sunt cum Mauris gentilib(us) in Dacia Superiore*[886]; cum *honesta missio* intervine după 25 de ani de serviciu, înseamnă că au fost „lăsaţi la vatră" cei înrolaţi în anul 135 (posibil cu ocazia războiului din Iudea).

Maurii mai sunt prezenţi în zona dunăreană cu ocazia războaielor marcomanice; o inscripţie de la Diana Veteranorum (Numidia) prezintă cariera lui

[879] Cl. L. Băluţă, Apulum 24, 1987, p. 169–172 (= AnnÉp, 1987, 829; Petolescu. SCIVA 39, 1988, 4, p. 403, nr. 416).

[880] CIL III, 1197.

[881] Russu, SCIV 18, 1967, 1, p. 175; idem, SCIVA 28, 1977, 1, p. 100–101. fig. 5.

[882] CIL VI, 3234 (= ILS, 2209).

[883] Nu ştim dacă are vreo legătură cu *ala electorum* menţionată la Căşei în Dacia Porolissensis (Russu, în *Din activitatea muzeelor*, Cluj, 1956, p. 129–130; AnnÉp, 1957, 331).

[884] Vezi articolul de sinteză publicat de Doina Benea, *Numerus Maurorum Tibiscensium. Contribuţii la istoria trupelor de mauri din Dacia*, Banatica 8, 1985, p. 139–153. Studiile anterioare (Christescu, Wagner, Beneš etc.) vor fi citate la fiecare *numerus*.

[885] CIL XVI, 114 (= IDR I, 29).

[886] CIL XVI, 108 (= IDR I, 16).

M.Valerius Maximianus, care a fost, între altele, *praepos(itus) vexillationum clas(sium) praetor(iarum) Misenatis item Ravennatis item clas(sis) Brittan(n)ic(ae) item equit(um) Afror(um) et Mauror(um) elector(um) ad curam explorationis Pannoniae*[887] (deci însărcinat cu supravegherea aprovizionării pe Dunăre, deopotrivă de pe uscat şi de pe apă). De asemenea, mai târziu, pe timpul lui Filip Arabul, sunt aduşi în Dacia cavalerişti mauri, care au un rol decisiv în înfrângerea carpilor (Zosimos, I, 20).

În Dacia sunt menţionate mai multe formaţiuni de mauri:

66. N(umerus) M(aurorum) Σ...[888]

De la Răcari (jud. Dolj) se cunosc un număr important de ţigle şi cărămizi ştampilate : *NMΣ* (şapte variante) şi *NMS* (dar cu litera *S* inversă; o singură formă)[889]; ultima literă a fost întregită fie *E(quitum)*[890], fie *E(lectorum)*[891], fie chiar considerată iniţiala localităţii de garnizoană: *Σ(aldensium)*[892].

Diploma menţionată de la Răcari, din timpul lui Antoninus Pius (anul necunoscut), este acordată *Mauris eq[uit(ibus) et pedit(ibus) ?] qui sunt [in Moe]sia Sup[er(iore)]*: este deci vorba de un veteran al călăreţilor mauri din Moesia Superioară, care, după terminarea serviciului militar, a venit să se aşeze la Răcari – unde o rudă apropiată (poate frate) servise în castrul de aici[893]; ar fi o sugestie că maurii se aflau la Răcari cel puţin de pe timpul lui Antoninus Pius.

67. N(umerus) M(aurorum) S[...]

Numele trupei a fost astfel întregit pe baza unei ştampile (două cărămizi) de la Sânpaul (jud. Harghita)[894]. În apropiere de acest castru s-a descoperit un fragment de lespede funerară cu inscripţie menţionând pe un anume Aur(elius) Severus, *dec(urio)*, mort la vârsta de 30 de ani[895]; se presupune că ar fi vorba de un fost călăreţ al acestei formaţiuni de mauri.

[887] H.-G. Pflaum, Lybica 3, 1955, p. 135–154 (= AnnÉp, 1956. 124).

[888] Christescu, *Ist. militară*, p. 198; Tudor, *OR*⁴, p. 339; Beneš. *Auxilia*, p. 59, nr. 146/10.

[889] AnnÉp, 1959, 325; IDR II, 168 (cu bibliografia anterioară).

[890] Gr. Florescu. *Castrul roman de la Răcari–Dolj*, Craiova, 1930.

[891] C. Daicoviciu, în *Atti del III Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina*, Roma, 1959, p. 194 (= *Dacica*, 1972, p. 343, nota 58).

[892] N. Gostar, SCIV 5, 1954, 3–4, p. 607–610.

[893] O altă soluţie ar fi că un descendent al călăreţilor mauri din Moesia Superioară a fost recrutat pentru formaţiunea de mauri de la Răcari.

[894] IDR III/4, 254.

[895] IDR III/4, 259 (= AnnÉp, 1975, 723).

68. Numerus Maurorum Tibiscensium[896]

Numele trupei se întregeşte într-o inscripţie funerară de la Tibiscum menţionând pe un anume Ael(ius) Sebl....?, *[vet?]er(anus) ex n(umero) Maur(orum) Tib(iscensium)*[897]; se presupune că acest *numerus* apare şi în alte două fragmente de inscripţii funerare tot de la Tibiscum [898]. De asemenea, este menţionat şi într-o inscripţie de la Micia: *n(umerus) M(aurorum) Tib(iscensium)*, alături de alte trupe care execută o importantă lucrare [899]. În sfârşit, o inscripţie din Caesarea (Mauretania) menţionează pe Marius Domesticus, *praef(ectus) [n(umeri)] Mauret[anorum] Tibiscensium*[900].

Dar ştampilele *AIM* şi *MID* de la Tibiscum par a fi totuşi particulare[901].

69. Numerus Maurorum Miciensium[902]

O inscripţie de la Micia din anul 205 arată că *Mauri Mic(ienses) et Iul(ius) Evangelianus, praef(ectus), templum deorum patriorum vetustate conlapsum sua p(ecunia) et opera restituer(unt)*[903]; după I. I. Russu, acest prefect ar fi menţionat şi într-o altă inscripţie (fragmentară) de la Uroiu[904].

O inscripţie funerară de la Micia ne aminteşte de o familie de veterani: *D(is) M(anibus). Aurel(ius) Maurus, veteranus c(o)hor(tis) Com(m)agenoru(m), vix(it) an(nos) L; Aur(elius) Primanus vix(it) an(nos) XVIIII; Aur(elius) Surus, milis n(umeri) M(aurorum) M(iciensium), vix(it) an(nos) XX; Aur(elia) Eustina vix(it) an(ni)b(u)s XVIII; Aurelia Surilla, mater, p(ro) p(ietate) f(ecit) b(ene) m(erentibus).* Rezultă din această inscripţie că un maur (sau mai degrabă urmaşul unui veteran maur) şi-a făcut serviciul militar în *cohors II Flavia Commagenorum*, staţionată la Micia (v. seria a II-a a repertoriului nostru, nr. 30); unul din fii, Aur(elius) Surus (cognomenul după bunicul matern; un sirian, eventual chiar commagen) a servit în trupa de mauri. Inscripţia este importantă şi prin faptul că desemnează această trupă cu termenul de *numerus*[905]. De asemenea, un fragment de inscripţie funerară păstrează indicaţia *[...]is Dassi (Dassius* pare a fi patronimic; illiric), *[miles ?] n(umeri) M(aurorum) M(iciensium)*[906].

[896] Christescu, *Ist. militară*, p.198; Wagner, *Dislokation*, p. 209–210; Benea, Banatica 8, 1985, p. 150-151; D. Benea şi P. Bona, *Tibiscum*, Bucureşti, 1994, p. 56.
[897] IDR III/1, 156.
[898] IDR III/1, 147 şi 172.
[899] CIL III, 1343 (= IDR III/1, 77).
[900] CIL VIII, 9368 (= 20944). Cf. H. Devijver, PME, M 33 bis.
[901] IDR III/1, 258 şi 263.
[902] Christescu, *Ist. militară*, p. 198; Wagner, *Dislokation*, p. 208; Russu, în *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines (Mamaia, 6–13 septembre 1972)* (ed. D. M. Pippidi), Bucureşti–Köln–Viena, 1974, p. 219; Beneš, *Auxilia*, p. 59–60, nr. 148/12.
[903] IDR III/3, 47 (= AnnÉp, 1944, 74).
[904] IDR III/3, 211.
[905] CIL III, 166.
[906] IDR III/3, 176 (= CIL III, 7872).

La această formațiune s-ar putea referi și o altă inscripție fragmentară de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa dedicată de un anonim *[de]c(urio) col(oniae), equo [p(ublico)], [pr]aef(ectus) n(umeri) Maur(orum) [Mic(iensium)? S]everiani* tatălui său (numele acestuia iarăși necunoscut); supranumele imperial datează inscripția pe timpul împăratului Severus Alexander[907].

70. Numerus M(aurorum?) O(ptatianensium?)[908]

De la Zutoru (jud. Sălaj), identificat cu *Optatiana* (din *Tabula Peutingeriana* VIII, 3), se cunosc ștampile *NMO*[909], atribuite acestui *numerus*. De asemenea, o inscripție menționează pe Aurel(ius) Bassus, *sign(ifer) n(umeri) M(aurorum) O(ptatianensium)*, care ridică lespedea funerară a soției sale Ael(ia) Prisosta (moartă la 30 de ani), fiicei Aur[el]ia Bassina (moartă la 7 ani) și fiului Aurel(ius) Denzi (mort la 80 de ani ?)[910]; Prisosta și Denzi sunt nume trace[911].

71. N(umerus) M(aurorum) Hisp.[912]

În zona Ampelum au apărut patru inscripții privitoare la această trupă:

a) *Silvano Domestico, pro s(alute) T(iti) Flavi Crescentis, praef(ecti) n(umeri) M(...) Hisp(...); T(itus) Fl(avius) Felicianus, domus illius alumnus*[913];

b) *I(ovi) O(ptimo) M(aximo), M. Aurel(ius) [A]lexander, mil(es) (?) n(umeri) Maur(orum) Hisp. Antoniniani, ex iussu dei fe(cit)*[914]; supranumele *Antoninianus*, purtat de *numerus*, permite datarea inscripției pe timpul domniei lui Caracalla;

c) *Aeli... / miles... / ...HISP... / vix. an... / Ael. V[ictor]/ina c[oniugi]/ p[i]en[tissi]mo [fecit]*[915];

d) *Fortunae reduci et Genio n(umeri), Aur(elius) Redux, praef(ectus) n(umeri) M(...) H(...), d(onum) l(ibens) p(osuit)*[916].

907 IDR III/3, 133 (= AnnÉp, 1933, 250).

908 Christescu, *Ist. militară*, p. 198; Russu, SCIV 23, 1972, 1, p. 75–76, nr. 76; Beneš. *Auxilia*, p. 60, nr. 150/14.

909 CIL III, 1 633,6 (= 8 074.27).

910 Em. Panaitescu. ACMIT 3, 1930–1931 (1932), p. 86, fig. 2 (= AnnÉp, 1932. 81).

911 Russu. ActaMN 5, 1968, p. 460; idem, în *L'Onomastique Latine*, 1977, p. 360.

912 Al. Popa și I. Berciu, Latomus 26, 1967, 4, p. 1 001–1 007 (= Apulum 7, 1969, 1. p. 406–411); Beneš, *Auxilia*, p. 59, nr. 147/11; v. și mai jos nota 917.

913 CIL III, 1149 (= ILS. 3558: IDR III/3, 325); despre prefect: Devijver, PME, p. 366.

914 CIL III, 1294 (= IDR III/3, 312).

915 CIL III, 1316 (= IDR III/3, 339).

916 IDR III/3, 302 (= AnnÉp, 1971, 383).

În ceea ce priveşte cuvântul abreviat *H* şi *HISP*, părerile sunt împărţite. Th. Mommsen considera că în inscripţia *b*, dispărută între timp, ar fi vorba de un soldat dintr-un *numerus Hispanorum*[917]. Această lectură a fost contestată de E. Ritterling, care propunea *Tibi(scensium)*[918]; opinia lui Ritterling a fost admisă de alţi învăţaţi[919]. În schimb, Al. Popa şi I. Berciu, pe baza unei noi inscripţii (*d*), observau pe bună dreptate că abrevierea *N. M.* se întâlneşte în cazul altor *numeri* de mauri din Dacia; de altfel, restituirea propusă este permisă chiar de una din inscripţiile transcrise mai sus (*b*), unde se poate citi în r. 4–6: *mil(es) n(umeri) Maur(orum) Hisp. Antoniniani.*

După altă opinie[920], ar fi vorba de maurii care au invadat provinciile Spaniei pe timpul lui Marcus Aurelius (Hist. Aug., *Vita Marci* 21,1*: Cum Mauri Hispanias prope omnes vastarent, res per legatos bene gestae sunt*)[921]; după înfrângere au fost înrolaţi (de bună voie sau cu forţa) în armata romană şi trimişi cât mai departe de patria lor[922]

72–74. Palmyreni sagittarii[923]

O diplomă militară din 29 iunie 120, descoperită la Căşei, înscrie acordarea cetăţeniei (desigur *ante emerita stipendia*) *Palmyrenis sagittariis ex Syria qui sunt in Dacia Superiore sub Iulio Severo;* numele titularului (la dativ): *Barici Male f(ilio) Palmyr(a)*[924]. Alţi doi arcaşi palmireni din provincia Syria sunt titularii

[917] J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen,* Braşov, 1851, p. 175 transcria în r. 4: IIL//MAV//: M. J. Ackner şi F. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien,* Viena, 1865, p. 115, nr. 552 propuneau în r. 4–6: FIL.N.M.AVR. / HISP. ANTONI/NIANI : *filius naturalis Marci Aurelii Hispani Antoniniani.* Din acest motiv, Th. Mommsen remarcă: « Corrupta est: v. 4 nominatur opinor miles numeri Hispanorum Antoniniani. Cf. n. 1149 ».

[918] Apud E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Principat,* Viena, 1932, p. 240, nota 43 (*non vidi*).

[919] H. R. Rowell, RE, XVII, col. 2546; Christescu, *Ist. militară,* p.198; Wagner, *Dislokation,* p. 209–210.

[920] L. Balla, Alba Regia 12, 1971, p. 245–247; C. C. Petolescu, Gerión 1, 1983, p. 327–330.

[921] Vezi în acest sens misiunea lui L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus, care a fost, între altele, *pra[ep(ositus)] vexillationis per Achaiam et Macedoniam et in Hispanias adversus Castabocas et Mauros rebelles* (CIL VI, 31856 = ILS, 1327).

[922] Există în această privinţă exemple contemporane cu evenimentele menţionate. Astfel, în anul 175, sarmaţii iazigi cereau pace, oferind romanilor 8000 de călăreţi cu titlul de aliaţi (σύμμαχοι), dintre care 5500 au fost trimişi în Britannia (Cassius Dio, LXXI, 16, 1–2). De asemenea, o inscripţie de la Caesarea (Mauretania), care reproduce cariera lui M. Valerius Maximianus (citată *supra,* nota 887), ne arată că acesta a fost în anul 175 *praep(ositus) equit(ibus) gent(ium) Marcomannor(um) Narist(arum) Quador(um) ad vindictam Orientalis motus pergentium.*

[923] Russu, ActaMN 6, 1969, p. 172–175: Benea, Apulum 18, 1980, p. 131–139. Pentru onomastica siro–palmireniană: S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană,* I, Bucureşti, 1981, p. 206 şi urm.

[924] IDR I, 5 (= RMD, 17).

diplomelor (fragmentare) descoperite la Porolissum (*Hamasaeo Alapatha Palmyr(a)*; tot la 29 iunie 120)[925] şi Românaşi (probabil cu aceeaşi dată; numele posesorului diplomei pierdut)[926].

S-a considerat că la data respectivă, arcaşii palmireni se aflau deja pe frontiera de nord a Daciei; de altfel, mai târziu, la Porolissum este atestat un *numerus* de palmireni. În schimb, în celelalte localităţi menţionate mai sus staţionau alte trupe: la Căşei – *cohors I Britannica miliaria c. R. equitata*, iar la Românaşi – *cohors I Hispanorum pia fidelis* (amândouă sunt prezente în Dacia în anul 110) (v. seria a II-a a repertoriului nostru, nr. 21 şi 42); de aceea, noi am emis părerea că diplomele respective au fost pierdute de descendenţii titularilor, înrolaţi mai târziu (la o dată necunoscută) în cohortele staţionate în castrele de la Căşei şi Românaşi[927].

Într-adevăr, alte două diplome militare de la Tibiscum, din anul 126 (cea de-a doua reconstituită din trei fragmente), au fost acordate *Palmyrenis sagittariis qui sunt in Dacia Superiore sub Iulio Severo*; una avea ca titular pe *Perhev Athenatan f.*[928], cealaltă pe un necunoscut, *[....., Per?]hev f.*[929]. Rezultă deci că la anul 126, arcaşii palmireni se aflau tot în Dacia Superioară, eventual la Tibiscum. Mai târziu, o parte au fost transferaţi pe frontiera de nord a Daciei, cum pare să rezulte dintr-o inscripţie greacă de la Palmyra, datând probabil din timpul domniei lui Antoninus Pius: T. Αἴλιο[ν....., ἔπαρχον τῶν] ἐν Παρολί[σσῳ τῆς ἀνωτέ?]ρας Δακίας [κα]τε<ι>λεγμένων τοξοτῶν, οἱ ἀπὸ τοῦ πρώτο[υ] αὐτοῦ οὐηξί[λλ]ου τειμῆς [χάριν][930]. Deşi nu se face menţiune directă, se consideră că o altă inscripţie onorifică de la Palmyra (bilingvă: greacă şi palmireniană) din anul 141, menţionând pe M. Ulpius Abgarus, ἔπαρχος Παλμυρενῶ[ν το]ξοτῶν καὶ γερ[ροφόρων][931], se referă tot la arcaşii palmirenieni din Dacia.

Ulterior, în Dacia sunt atestaţi trei *numeri* de palmireni:

925 CIL XVI, 68 (= IDR I, 6).

926 Petolescu, Latomus 24, 1975, 4, p.1020–1023; RMD, p. 102, nr. 2.

927 Petolescu, *loc. cit.*, p. 1023.

928 IDR I, 8 (= RMD. 27).

929 IDR I. 9 (= RMD, 28).

930 H. Seyrig, Syria 22, 1941, p. 230, nr. 4; BullÉp 1942, 164; AnnÉp, 1947, 170; J. Starcky, *Inventaire des inscriptions de Palmyre*, X, Damasc, 1949, p. 51, nr. 79. Cf. Devijver. PME, A 18; Petolescu, SCIVA 30, 1979, 1, p. 105–109 şi SCIVA 32, 1981, 2, p. 283–290 (cu o fotografie şi un desen realizate după un estampaj primit în 1979 de la Direcţia generală a antichităţilor şi muzeelor din Damasc). O altă inscripţie de la Palmyra, din anul 198, menţionează pe Aelius Borra, fiul lui Titus Aelius Ogeilo (M. Ingholt, Syria 13. 1932, p. 278 şi urm.); Starcky crede că „notre Titus Aelius... pourrait donc être identique à Ogeilô, le père de Bôrrâ, d'autant que ces deux textes sont les seuls où nous relevons avec certitude la mention de ce gentilice". Dedicanţii inscripţiei lui T. Aelius... sunt „cei din primul steag (*vexillum*) al acestuia" (adică al celui onorat); ar rezulta de aici că formaţiunea de arcaşi era împărţită în mai multe steaguri (spre analogie, M. P. Speidel, Bulletin of the American Society of Papyrologists 21. 1984, p. 222–223, citează o inscripţie din templul reginei Hatşepsut de la Teba în Egipt, în care este menţionat un *tesserarius* din prima vexillaţie: τεσσεράριος πρίμα οὐεξιλλατειωνε).

931 H. Seyrig, Syria 22, 1941, p. 231. nr. 3; BullÉp 1942, 164; AnnÉp, 1947, 169; J. Starcky. *Inventaire*, X, p. 60–61. nr. 99; v. Russu, ActaMN 6, 1969, p. 173; Devijver, PME, U 3.

72. Numerus Palmyrenorum Tibiscensium [932]

Este vorba de fosta formațiune de *Palmyreni sagittarii* menționați în diplomele de la Tibiscum (din anul 126); transformarea în *numerus* s-a petrecut cel mai târziu pe timpul lui Antoninus Pius [933]. Această nouă formațiune este cunoscută printr-o serie de inscripții de la Tibiscum: *n(umerus) Palm(yrenorum)* [934], de câteva ori cu adăugarea indicației geografice *Tibiscensium* [935]. De la Tibiscum provine și o ștampilă pe cărămidă atribuită acestui *numerus*: *NPT* (literele în ligatură) [936]. Gradele militare menționate de inscripțiile tibiscense sunt: *miles* [937], *optio* [938], *ar[m]orum cus(tos)* [939]; altele menționează veterani [940].

Numele militarilor acestei trupe sunt, în mai multe cazuri, palmirene: *Ae[l(ius) Z]abdibol* [941], *Ael(ius) Borafas Zabdiboli* [942], *Aelius Guras Iidei* (inscripție bilingvă, latină și palmireniană; mort la vârsta de 42 de ani) [943], *[Ae?]l(ius) Male* [944], *N[e]ses Ierhei* (mort la 25 de ani; lespedea funerară, cu text latin și palmirenian, a fost ridicată de frații săi *Ma[l]chus* și *Ier[heu]s*) [945] (numele citate la genitiv sunt patronimice); probabil tot militari ai acestei trupe au fost *Gaddes Aninas* [946] și *Bana* [947] (și acestea nume palmireniene). Alte nume sunt de rezonanță romană: *P. A[el(ius) Se?r]vius* [948], *Ael(ius) V...* [949], *P. Ael(ius) Claudianus* [950], frații *Antonius Marcus* și *Val(erius) Iulianus* (amândoi morți la vârsta de 30 de ani) [951], *Cl( ) M( )* (mort la 35 de ani) [952], *Marcel(?) L(?) Del.(?)* [953]. Remarcăm, în amândouă situațiile,

[932] Christescu, *Ist. militară*, p. 198; Wagner, *Dislokation*, p. 213; Russu, ActaMN 6, 1969, 171; Beneš, *Auxilia*, p. 61, nr. 159/19; D. Benea și P. Bona, *Tibiscum*, București, 1994, p. 54–56.

[933] Petolescu, SCIVA 26, 1975, 3, p. 427; idem, SCIVA 30, 1979, 1, p. 108, nota 45 (pe baza inscripției bilingve IDR III/1, 167, databilă – grație textului palmirenian – în a. 159/160).

[934] IDR III/1, nr. 134, 147, 152, 154, 155, 167, 170, 176, 181.

[935] IDR III/1, nr. 135: *Palm. Ti[b.?]*, 153: *N.P.T.*, 165: *n. Palm. Tib.*; *infra*, notele 936, 955 și 959.

[936] IDR III/1, 256.

[937] IDR III/1, 152, 153, 160.

[938] IDR III/1, 142: *vet(eranus) ex op[tione]*, 154: *[op]tio ex n(umero) Palmur(enorum)*.

[939] IDR III/1, 134.

[940] IDR III/1, 142: *vet. ex op[tione]*, 164, 166.

[941] IDR III/1, 134.

[942] IDR III/1, 152 (= CIL III, 14216); la această inscripție se adaugă un nou fragment: Maria Petrovszky și V. Wollmann, StComCaransebeș, 1979, p. 257–258, nr. 3 (= Petolescu, SCIVA 34, 1983, 4, p. 370, nr. 125).

[943] CIL III, 7999 (= IDR III/1, 154).

[944] IDR III/1, 155.

[945] IDR III/1, 167.

[946] IDR III/1, 166.

[947] IDR III/1, 162.

[948] IDR III/1, 142 + 149 = I. Piso, ActaMN 20, 1983, p. 109, nr. 5 (= Petolescu, SCIVA 35, 1984, 4, p. 376, nr. 223).

[949] IDR III/1, 143.

[950] IDR III/1, 153.

[951] IDR III/1, 160: *mil(ites) ex Palmyr(enis)*; inscripția ar putea data dinainte de transformarea formațiunii de palmireni în *numerus* (Petolescu, SCIVA 26, 1975, 3, p. 426–427).

[952] IDR III/1, 164.

[953] IDR III/1, 135.

frecvenţa gentiliciului *Aelius* (uneori precedat de *praenomen*-ul *P.*), primit probabil de la împăratul Hadrian; *cognomen*-ul este palmirenian sau roman. O bună parte din aceste inscripţii sunt funerare; cele păstrate în stare mai bună arată de mai multe ori soldaţi morţi în cursul serviciului militar, urmare poate a climatului prea aspru al Daciei pentru nişte oameni obişnuiţi cu căldurile toride ale deşertului.

Se consideră că din această formaţiune a făcut parte şi Publius Aelius Ulpius, *vet(eranus) ex dec(urione)*, care apare într-un epitaf funerar în versuri[954]; ar însemna că acest *numerus* avea şi efective de călăreţi.

Deosebit interes prezintă o inscripţie gravată pe o coloană de la Apulum: *D(is) M(anibus). Mucatra Brasi, miles n(umeri) Palmyren(orum) Tibiscensium, vixit annis XXXVIIII; Mucapor Mucatral(is) heres contubern(ali) carissimo posuit*[955]; cele două nume traco-dacice indică eventual pătrunderea unor elemente autohtone în această formaţiune, ca urmare a răspândirii sistemului recrutării locale (ori pentru completarea golurilor din efectivele militare ale provinciei, eventual ca urmare a războaielor cu barbarii)[956].

Zeii cărora se închină aceşti militari sunt cei palmirenieni: *Bel[o] deo Palmyr(eno)*[957], *Dis Patr(iis)*[958], *[G]enio n(umeri) Pa[l](myrenorum) Tib(iscensium)*[959]; două inscripţii fragmentare sunt închinate lui Malagbel[960].

Mai remarcăm că în trei cazuri, inscripţiile latine sunt însoţite de un scurt text palmirenian[961].

73. Numerus Palmyrenorum Porolissensium[962]

De la Porolissum provin trei inscripţii databile, privitoare la această formaţiune de arcaşi: un fragment de lespede atestând reconstruirea unui templu pe timpul lui Caracalla, cu dedicaţia *deo patrio Belo n(umerus) Pal(myrenorum) sagit(tariorum) templum vi ignis consumptum pecunia sua restituer(unt) dedicante T. Fl[.....]io, co(n)s(ulari) III Dac[iarum], Ulpio Victore, proc(uratore) Aug(usti) provi[nc(iae) Por]ol(issensis), curagente T. Fl(avio) Saturn[ino, (centurione) le]g(ionis) V Mac(edonicae) p(iae) c(onstantis)*[963]; a doua inscripţie este o dedicaţie pentru

[954] IDR III/1, 158 (= CIL III, 1552 = 8001); Russu, ActaMN 6, 1969, p. 175.

[955] ArchÉrt 32, 1912, p. 274 (= AA. 1913, 333 = AnnÉp. 1914, 102). Cf. Russu, ActaMN 4, 1967, p. 91; idem, ActaMN 6, 1969, p. 175.

[956] Russu, ActaMN 4, 1967, p. 91.

[957] IDR III/1, 134.

[958] IDR III/1, 135, 136 (?).

[959] IDR III/1, 136.

[960] IDR III/1, 142, 143.

[961] IDR III/1, 154 (= CIL III 7999), 167, 178.

[962] Christescu, *Ist. militară*, p. 199; Wagner, *Dislokation*, p. 212; Russu, ActaMN 6, 1969, p. 173–174; idem, *Actes du IXe Congrès*, 1974, p. 221; Beneš, *Auxilia*, p. 61, nr. 154/18; N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*, ActaMP 13, 1989, p. 174–175.

[963] A. Stein, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus* (ACMIT 5), Sibiu, 1945.

Silvanus Domesticus, pusă de Val(erius) Them(o?), *vet(eranus)* (probabil al formațiunii de palmirenieni, având în vedere cognomenul siro–palmirenian), *dec(urio) municip(ii)*[964]; a treia este gravată pe un altar dedicat împărătesei Herennia Etruscilla de către *n(umerus) Pal(myrenorum) Porol(issensium) sag(ittariorum) c(ivium) R(omanorum)*[965]. Trupa avea şi efective de călăreți, cum rezultă dintr-o inscripție de la Ilişua menționând pe Aurel(ius) Iustin[us], *eques n(umeri) P(almyrenorum) P(orolissensium)*, mort la vârsta de 40 de ani, de a cărui piatră funerară s-a îngrijit fratele său Aurel(ius) Maximus[966]; amândoi poartă nume romane (gentiliciul primit probabil de la Caracalla), fiind se pare urmaşii unor arcaşi palmirenieni, care primiseră cetățenia.

Dintre militarii acestei trupe, inscripțiile mai menționează pe: *Salmas Rami ex n(umero) P(almyrenorum)*, care ridică piatra de mormânt *coiu[g]i et filio b(ene) m(erentibus)* (ale căror nume au pierit în lacuna textului epigrafic)[967]; *Mucianus, optio Pal(myren.)*, care pune şi el o închinare lui Silvanus Domesticus[968]; de asemenea, o lespede funerară are gravate numele (toate romane) unor militari (probabil toți ai aceleiaşi formațiuni): *[Aur(elius)? ...]us, vet(eranus) ex [dec(urione)?]* (mort la 85 de ani*), [Aur. P]asser, sig(nifer)* (mort la 33 de ani), *Ael(ia) [.....]* (moartă la 17 ani), *Aur(elius) [.....], mil(es) n(umeri) P(almyrenorum) P(orolissensium)* (mort la o vârstă necunoscută), iar de punerea inscripției s-au îngrijit *[Aur(elia)?] Sabina* şi *Au[r(elius) ...u]s, actarius* (probabil al acestui *numerus*)[969].

De la Potaissa mai provine o inscripție funerară privitoare la o familie de palmirenieni: *D(is) M(anibus). Aelia Tiiadmes Palmyra vix(it) an(nis) VII, Surillio vix(it) an(nis) XX, Ael(ius) Bolhas Bannaei, vet(eranus) ex n(umero) Palmur(enorum) et Ael(ia) Domestica, coniux <a>eius, posuerunt filiae pientissim(a)e et dulc(issi)m(a)e et liberto et menesteriis b(ene) m(erentibus)* (libertul era *Surillio,* un oriental; dar *menesterii*, „servitorii", nu sunt menționați)[970].

Se consideră că după 250 (anul dedicației pentru împărăteasa Herennia Etruscilla, soția lui Decius), acest *numerus* s-ar fi scindat într-o *ala* şi o *cohors*. Astfel, o inscripție greacă de la Thessalonic menționează pe G. Mestrius Servilianus, cavaler roman, ἔπαρχος εἴλης ἱππέων ἀριθμοῦ Παλμυρηνῶν Πορολισσηνῶν; este singurul prefect cunoscut al acestui *numerus*[971]. De asemenea, de la Potaissa provine o inscripție funerară: *D(is) M(anibus). Aur(elius) Celsus vixit an(nis) LX, Aur(elius) Bassus vix(it) an(nis) L; Aur(elius) Celsinianus, (miles) c(o)h(ortis) I P(almyrenorum) P(orolissensium), pat(ri) et avunculo pient(issimo) ob merita p(osuit)*[972].

[964] Russu. ActaMN 5. 1968, p. 453, nr. 1 (= AnnÉp, 1968. 387).

[965] C. Daicoviciu. Dacia 7–8, 1937–1940, p. 329 (= AnnÉp, 1944, 56).

[966] CIL III, 803; pentru efectivele de călăreți ai acestui *numerus*, vezi şi inscripția de la Thessalonic (citată mai departe. nota 971).

[967] CIL III, 837.

[968] Materiale 6, 1959, p. 872 (= AnnÉp, 1960, 219). Russu (ActaMN 4, 1967, p. 92) consideră că acest nume este forma latinizată a unui antroponim trac.

[969] Russu, ActaMN 5, 1968, p. 454–456, nr. 4 (= AnnÉp, 1971, 389).

[970] CIL III, 907.

[971] IG X/2, 1, nr. 146 (= ILS, 9472).

[972] CIL III. 908.

Cum se vede, militarii (inclusiv veteranii) acestui *numerus* poartă antroponime semite, dar şi romane (mai ales în secolul al III-lea); acest fapt se reflectă de altfel în apelativul *c(ivium) R(omanorum)*, purtat de această trupă (atestat pe timpul domniei lui Decius).

De la Porolissum provin şi o serie de ştampile tegulare *NPP*[973]; un obiect de ştampilat s-a descoperit şi la Viştea (jud. Cluj): *NP*[974].

74. Numerus Palmyrenorum Optatianensium[975]

De la Ulpia Traiana Sarmizegetusa se citează o lespede funerară (acum dispărută), menţionând pe *[A]el. Sept(imius) Audeo qui et Maximus, vet(eranus) ex (centurione) n(umeri) P(almyrenorum) O(ptatianensium)* (cognomenul *Audeo* este oriental), decedat la vârsta de 60 de ani; de ridicarea inscripţiei s-au îngrijit fiul său *Ael. Sept(imius) Romanus, mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae), [a]diut(or) offic(ii) cornicul(ariorum)*, fiica *Septimia Septimina quae et Revocata* şi soţia *[C]ornelia Antonia: heredes [p]onendum curaverunt cura agent(e) [S]eptimio Asclepiade, aug(ustali) col(oniae), liberto eius*[976]. Dintr-o altă localitate (necunoscută) din Transilvania provine un fragment de inscripţie funerară menţionând pe un anume *Iul(ius) C[..., (centurio) ?] n(umeri) P(almyrenorum) O(ptatianensium)*, care *m[il(itavit) ann(is) ...], vixit anni[s ...], vivus fe[cit ...]*[977]. Ca şi în cazul formaţiunii de mauri cu aceeaşi iniţială (nr. 70), pare a fi vorba de un *numerus* de palmirenieni cantonat la *Optatiana* (Zutoru, jud. Sălaj).

75. Numerus Surorum sagittariorum[978]

În anul 138, *Suri sagittarii*, sub ordinele lui T. Flavius Constans, procuratorul Daciei Inferioare, construiesc castrul de la *Arutela* (Bivolari, or. Călimăneşti)[979]; probabil din acelaşi an datează şi cele două inscripţii de la Rădăcineşti (jud. Vâlcea)[980]. Ulterior, câteva inscripţii îi arată staţionând la Romula, acum organizaţi într-un *numerus*: o dedicaţie *Soli Invicto Mithra[e], libr(arii) cum Anton(io) Z[oi]lo, act(ario) [p(rae)p(ositi)] n(umeri) S(urorum) s(agittariorum)*[981]; piatra funerară

[973] CIL III, 8075, 25.

[974] J. Szilágyi, *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel* (DissPann II, 21), Budapesta, 1946, p. 57, nr. 274; D. Isac, SaalburgJahrb 46, 1991, p. 62 şi 64, fig. 4/7.

[975] Christescu, *Ist. militară*, p. 199; Wagner, *Dislokation*, p. 211; Russu, ActaMN 6, 1969, p. 174; Beneš, *Auxilia*, p. 61, nr. 153/17.

[976] CIL III, 1471 (= IDR III/2, 366).

[977] Tudor, SCŞIaşi 4, 1953, 1–4, p. 489–495; AnnÉp, 1956, 217.

[978] Christescu, *Ist. militară*, p. 199–200; Wagner, *Dislokation*, p. 214–215; Tudor, *OR*[4], p. 339–340; Beneš, *Auxilia*, p. 62–63, nr. 160/24; Vlădescu, *Armata*, p. 41–42, nr. 3.

[979] CIL III, 12 601 a (= 13 793; IDR II, 575); CIL III, 12601 b (= 13 794; IDR II, 576).

[980] CIL III, 12 604 (= IDR II, 584), 12605 (= IDR II, 585).

[981] IDR II, 341.

ridicată de *Cl(audius) Montanus, imm(unis) ex n(umero) Sur(orum) sag(ittariorum)*, fiicei sale Claudia Amba [982]; din aceeaşi unitate par să fi făcut parte autorii unei dedicaţii *Placidae Reginae, eq(uites) v(otum) l(ibentes) p(osuerunt) per Proculo princ(ipe) et [G]aio opt(ione)*[983]. De asemenea, de la Romula se cunosc ştampile *N(umerus) S(urorum)* scoase din „zidul lui Filip Arabul" [984]; alte ştampile s-au descoperit la Slăveni: *N S* şi *N*[985].

S-ar putea ca şi inscripţia de la Piua Petrii (jud. Ialomiţa) să se refere la aceeaşi trupă [986].

O inscripţie celebră de la Sevilla (în Baetica) ne face cunoscut numele unui comandant al acestei unităţi: Sex. Iulius Posessor, care, după comanda cohortei *III Gallorum* (din armata Daciei Inferioare), a cumulat, cu rangul de *praepositus*, comanda altor două unităţi: *numerus Syrorum sagittariorum* şi *ala prima Hispanorum* (garnizoana la Slăveni, în aceeaşi provincie) [987]; în inscripţia de la Mactaris (Africa Proconsularis), această comandă este menţionată cu titlul de *curator* [988] (miliţiile acestui personaj datează din timpul domniei lui Marcus Aurelius). Un alt comandant al acestei unităţi este cunoscut dintr-o inscripţie de la Caesarea (Mauretania): *D(is) M(anibus) s(acrum). Sex(tus) Iul(ius) Iulianus ex Germania Superiorem* (sic), *tribunus n(umeri) Syrorum Malvensium, hic sepultus est dum deducit iuniores Bessos (mille) in Tingitana(m) provinci(a)m, qui vixit annis XXXV*[989]; comanda formaţiunii de arcaşi sirieni din Dacia Malvensis diferă în timp de misiunea de a conduce pe recruţii bessi în Mauretania Tingitana [990].

[982] CIL III, 8 032 (= 1 593; IDR II, 350).

[983] CIL III, 8 029 (= 1 590 a; IDR II, 338).

[984] CIL III, 1633,20 (= 8074,28; IDR II. 383). În Muzeul Regiunii Porţilor de Fier din Turnu Severin se află o ştampilă tegulară *SV·SA* (Benea, Apulum 16, 1978, p. 206. pl. 1. desen): cum remarca însă Tudor (*OR*[4]. p. 340). autoarea „nu ne garantează locul descoperirii şi nici lectura *Su(ri) sa(gittarii)* ".

[985] CIL II, 14 216.30 (= IDR II, 529), 14 216,31 (= IDR II, 530).

[986] CIL III, 7 493 (= ISM V, 127): *Genio cent(uriae) Fl(avii) Ianuar(ii), Fl(avius) Avitianus. sig(nifer) n(umeri) Suro[r]um s(agittariorum) eius voto libye posuit.* Wagner (*Dislokation*, p. 216) îl consideră o formaţiune diferită de cel din Dacia Inferior; aceeaşi părere Beneš (*Auxilia*, p. 63, nr. 161/25). Tot astfel, este nesigură prezenţa unui *n(umerus) S(urorum)* într-o inscripţie pe un altar votiv de la Kaitasovo (în Banatul sârbesc): IDR III/1, 2 (=ILJug, p. 101, nr. 282).

[987] CIL II, 1 180 (= ILS, 1 403; AnnÉp, 1965. 237).

[988] AnnÉp, 1 983. 976: cf. Petolescu, Dacia, N.S. 31. 1987, p. 164 şi urm.; Devijver. PME I 99.

[989] CIL VIII, 9381 (= 20 945: ILS, 2 793: revizuită de M. P. Speidel, Dacia, N.S. 17. 1973, p. 169–177); Devijver, PME I 73.

[990] Speidel crede că este vorba de trupa de arcaşi sirieni din Dacia Malvensis, care ar fi fost transferată la începutul secolului al III-lea în Mauretania Caesariensis: în realitate. atributul *M(a)lvensium* (în inscripţia de la Caesarea) avea ca scop să evite orice confuzie cu *numerus* de sirieni staţionat la Lala Maghnia în Mauretania Caesariensis (despre acesta: N. Benseddik, *Les troupes auxiliaires de l'armée romaine en Maurétanie Césarienne sous le Haut-Empire*. Alger. 1979, p. 77–78) – unde moartea neaşteptată l-a surprins pe Sex. Iulius Iulianus. Tudor (*OR*[4]. p. 340) admitea că acest transfer ar fi avut loc mai târziu, după anul 250. Dar *numerus Surorum* din Mauretania este atestat de bornele miliare din anii 217–218 (CIL VIII, 10464, 22626: AnnÉp. 1967, 652); Wagner însuşi se opunea identităţii dintre trupa din Dacia şi cea staţionată la Lala Maghnia în Mauretania (*Dislokation*, p. 215).

76. Numerus singularium

Pentru garda personală a legaților provinciali, a legaților de legiuni și a procuratorilor-guvernatori, erau recrutați militari de elită, *singulares*[991]; ei erau fie *equites*, fie *pedites*. Repertoriul nostru reține pe cei atestați epigrafic în Dacia.

De la Ulpia Traiana Sarmizegetusa cunoaștem un altar dedicat *Eponab(us) et Campestrib(us)* de M. Calventius Viator, *(centurio) leg(ionis) IIII F(laviae) f(elicis), exerc(itator) eq(uitum) sing(ularium) C(ai) Avidi Nigrini, leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*; este vorba de un centurion legionar, care se ocupa de antrenarea călăreților din garda guvernatorului Daciei (pe timpul lui Traian)[992].

O serie de inscripții de la Apulum menționează călăreți ai acestei formațiuni: P. Ael. Crescens, *du[plicarius ?] eq(uitum) sin(gularium)*[993]; Ael. Genialis, *ex singul(aribus), vexillarius* (mort la 32 de ani), a cărui lespede funerară o ridică Valerius, *libr(arius), pri(mus) heres*, și Atticus, *sec(undus) he(res)*[994]; M. Aurel(ius) Silanus, *actar(ius) eq(uitum) sing(ularium)*, pe o statuetă de bronz dedicată lui Sol[995]; Iulius Gracilis, *b(ene)f(iciarius) ex sing(ularibus)*, care dedică o placă pare-se lui I. O. M. Dolichenus, pe timpul domniei lui Septimius Severus și a fiilor săi[996]; de asemenea, un fragment de monument votiv pare a fi dedicația unui anonim *[de]c(urio) eq(uitum) sing(ularium)*[997].

Pe un alt monument funerar de la Apulum este menționat Mucasenus Censorini, *<a>eques ex singul(aribus) co(n)s(ularis)*, a cărui piatră o ridică Rescuturme Soi(a)e, *coiux pientissima* (remarcabilă prezența unor nume traco-dacice)[998]. De asemenea, pe un altar votiv de la Negrilești este atestat P. Aelius Atilianus, *dec(urio) ex sing(ularibus) cons(ularis)*[999]. În ambele cazuri, referirea la consularul provinciei (desigur al celor trei Dacii) permite datarea inscripției după anul 168.

Deosebit interes prezintă o altă inscripție funerară de la Apulum: *Dasati (S)cenobarbi, eq(uitis) alae Ba[t]avorum ex n(umero) sing(ularium), st[ip(endiorum) X]V, [a]n(norum) XXXXI* (?), *Bers[ius I]ngenus, de[c(urio)] ex n(umero) eodem, (h)er<r>es, posuit*[1000] (despre ala de batavi, în care a fost transferat acest illir, v. seria I-a a repertoriului nostru, nr. 3); posibil în aceeași formațiune de gardă a

[991] Vezi Domaszewski, *Rangordnung²*, p. XII, 35–37; Speidel, *Guards of the Roman Army*, Bonn, 1978.

[992] CIL III, 7 904 (= IDR III/2, 205). De la Apulum se citează o altă inscripție (fragmentară) (CIL III. 14777; cf. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 210) dedicată unei divinități necunoscute de un *hast(atus) leg(ionis) XIII [Gem(inae)] et M. Ulpius Restitutus, exercit(ator) eq(uitum)*; dar acești *equites* pot aparține și cavaleriei legionare.

[993] CIL III, 1 160.

[994] CIL III, 7 799.

[995] E. Zefleanu, Apulum 3, 1947–1949, p. 170–171.

[996] D. Radu, Apulum 4, 1961, p. 105, nr. 13; I. I. Russu, StCl 12, 1970, p. 164–165.

[997] CIL III, 7787.

[998] CIL III, 1195. Pentru numele trace: W. Thomaschek. *Die alten Thraker*, II, 2, Viena, 1980, p. 28; Russu, AISC 4, 1941–1943, p. 214, nr.53 și 55.

[999] ArchÉrt 31, 1911, p. 433.

[1000] CIL III, 7800.

servit la început un anonim *eq(ues) al(a)e [Illyri]co(rum) ex [n(umero) sing(ularium)?]* (mort la vârsta de 30 de ani)[1001] (despre „ala" de illiri, v. nr. 65). Aceste două inscripții prezintă un triplu interes: pentru organizarea acestei formațiuni de *equites singulares* în *numerus*; pentru prezența în această formațiune a unor elemente illire; pentru transferul unor călăreți din acest *numerus* într-o altă trupă de cavalerie.

De menționat, de asemenea, descoperirea la Apulum a numeroase ștampile tegulare: *SINGVL(ares), EQVIT(es) SIN(gulares)* și *N(umerus) SING(ularium)*[1002], precum și un important lot de ștampile referitoare la *pedites singulares: PS, P.SIN, PED.S, PED.SIN, PED.SING, P.SG* și *P.SIG.COS*[1003] (ultima ștampilă citată datează după reorganizarea Daciei din 168, când guvernarea Daciilor este din nou încredințată unui consular).

LES TROUPES AUXILIAIRES DE LA DACIE ROMAINE (III)

Résumé

Les sources antiques font aussi mention de quelques formations ethniques (*nationes*; archers syriens et palmyréniens, cavaliers Maures, *symmachiarii Astures*), qui ont pris part aux guerres daces de l'empereur Trajan; plus tard, quelques-unes de ces formations irrégulières sont organisées en *numeri*. D'autres tirent leur nom des troupes avec des missions spéciales (*burgarii* et *veredarii, exploratores, pedites* et *equites singulares*) ou même d'une vexillation. À l'origine sous les ordres des *praepositi*, qui sont souvent des centurions légionnaires détachés, les *numeri* seront ultérieurement commandés par des préfets ou des tribuns de rang équestre.

Voir le répertoire de ces troupes dans le texte roumain (nos 61–76).

[1001] Radu, Apulum 4, 1961, p. 114, nr. 29; reluat de Russu, SCIV 18, 1967, 1, p. 174–176, nr. 8; idem, SCIVA 28, 1977,1, p. 100–101.

[1002] Repertoriul complet al descoperirilor: I. Berciu și Cl. L. Băluță, Dacia, N.S. 25, 1981, p. 269–270.

[1003] *Ibidem*, p. 268–269. Ștampile *P(edites) S(ingulares)* se cunosc și de la Buridava (Stolniceni, Râmnicu Vâlcea) (IDR II, 556–564; Gh. Bichir, Thraco-Dacica 6, 1985, p. 94–95), care par a data din perioada războaielor dacice (aici și-ar fi avut sediul în cursul primului război legatul Moesiei Inferioare).

OBSERVAŢII ASUPRA FALERELOR DIN TEZAURUL DE LA LUPU

de DANIEL SPÂNU

Tezaurul de la Lupu, datat în secolele II–I a.Chr., cuprinde şapte falere, două fibule cu nodozităţi şi o cupă hemisferică, toate de argint. Modul de reprezentare a unui personaj feminin, probabil o zeitate, pe trei dintre falere, permite distingerea unor elemente de port. Şirurile de proeminenţe redate pe umerii personajului feminin pot fi interpretate ca reprezentări ale unor fibule cu nodozităţi.

Tezaurul de la Lupu (com. Cergău, jud. Alba), descoperit în anul 1978, a aşteptat mai bine de un deceniu şi jumătate o publicare completă[1]. După ce în urma proceselor de restaurare, descoperirea a fost menţionată de către A. Janitsek[2] în 1980, de I. H. Crişan în 1986[3] şi de C. Beldiman în 1988[4], abia în 1994 tezaurul a fost lansat în literatură, în catalogul expoziţiei de la Frankfurt a. M.[5], iar publicarea lui sistematică o datorăm lui I. Glodariu şi V. Moga[6].

Tezaurul se compune din zece piese de argint – o cupă hemisferică, două fibule cu nodozităţi[7] şi şapte falere cu reprezentări antropomorfe şi zoomorfe – care au fost deformate intenţionat în antichitate pentru a fi introduse într-un vas bitronconic de bronz[8]. Pe baza cupei, a fibulelor şi a vasului bitronconic I. Glodariu şi V. Moga datează tezaurul la sfârşitul secolului al II -lea a.Chr. şi începutul celui următor.

[1] Mulţumesc cu această ocazie, domnului dr. Mircea Babeş care mi-a sugerat realizarea acestui articol şi doamnei Doina Leahu care mi-a facilitat accesul la piesele tezaurului de la Lupu, aflat în primăvara 1995 în depozitul Muzeului Naţional de Istorie a României. Tezaurul face parte din colecţiile Muzeului Unirii din Alba Iulia. Desenele sunt făcute de autorul articolului.

[2] A. Janitsek, ActaMN 17, 1980, p. 649–651.

[3] I. H. Crişan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, Bucureşti, 1986, p. 89–90. În ilustraţia (nenumerotată) de la sfârşitul lucrării este prezentată o faleră, care la I. Glodariu şi V. Moga, EphemNap 4, 1994, 40, fig. 10, poartă sigla j (cf. infra notele 6, 16).

[4] C. Beldiman, Thraco-Dacica 9, 1988, p. 78–79, 80.

[5] *Goldhelm, Schwert und Silberschätze. Reichtümer aus 6000 Jahren rumänischer Vergangenheit*, Frankfurt a. M., 1994, p. 180–181, nr. cat. 61.

[6] Glodariu. Moga. *op. cit.*, p. 33–48.

[7] Fibulele de la Lupu, care aparţin tipului de fibule cu nodozităţi (*ibidem*, p. 42), constituie un unicat prin faptul că sunt singurele exemplare cunoscute cu un număr de cinci nodozităţi mari, intercalate cu patru mai mici. În toate celelalte cazuri acest tip prezintă cel mult patru nodozităţi mari, alternate cu trei mai mici.

[8] Cana bitronconică îşi găseşte analogii în spaţiul extracarpatic: Beldiman. *op. cit.*, p. 77–78. O replică în argint a acestui tip este prezentă în tezaurul de la Vedea: D. Popescu, Dacia 7–8, 1937–1940. p. 186, fig. 3.

S C I V A, tomul 47. nr. 1. Bucureşti, ianuarie–martie 1996, p. 39–49

Prin compoziția sa, tezaurul de la Lupu trebuie inclus între tezaurele geto-dacice de podoabe de argint din sec. II a.Chr.– I p.Chr., studiate de K. Horedt în 1973[9]. În cadrul acestor tezaure, răspândite în Transilvania, Crişana, Muntenia şi Oltenia , K. Horedt a distins o grupă sudică şi târzie de tezaure, verificată ulterior şi pe baza analizei combinatorii[10]. Această grupă sudică de tezaure, localizată în Transilvania în bazinul Târnavelor, precum şi în Muntenia şi Oltenia, manifestă o preferință pentru reprezentări antropomorfe şi chiar o tendință naturalizantă în decor, spre deosebire de grupa nordică (cuprinzând numai Transilvania şi Crişana), unde decorul este abstractizant. Caracteristicile grupei sudice, datorate probabil unui contact mai strâns cu mediile elenistice[11] s-ar evidenția cu mai multă pregnanță dacă în orizontul amintit am include şi descoperirile de la sud de Dunăre (Jakimovo[12], Galiče[13]). Structura şi datarea tezaurelor sud-dunărene permit această apropiere, cu atât mai mult cu cât analogiile tematice cu falerele de la Lupu sunt evidente[14]. Chiar dacă tipul fibulelor cu noduri este caracteristic Transilvaniei, ponderea pieselor cu analogii sudice–extracarpatice[15] impune includerea descoperirii de la Lupu în grupa meridională a tezaurelor de argint dacice.

În continuare, mă voi limita la o discuție asupra falerelor[16], care din punct de vedere tematic se clasifică în trei grupe: 1. personaj feminin cu atribute (falerele i, j, k)[17]; 2. luptător ecvestru (falerele g, h)[18]; 3. pasăre de pradă cu şarpe în gheare (falerele e, f). Dintre cele şapte falere, piesele care ne oferă posibilități mai ample de interpretare sunt cele cu personaj feminin (fig. 1). Schema compozițională este

[9] K. Horedt, Dacia, N.S. 17, 1973, p. 127–167.

[10] V. Zirra, D. Spânu, SCIVA 43, 1992, 4, p. 410, fig. 1.

[11] Horedt, *op. cit.*, p.156.

[12] A. Milcev, ArheologijaSofia 1, 1973, p. 1–14.

[13] N. Fettich, ArchÉrt 3, 1953, p. 53.

[14] Cf. infra notele 15 şi 17.

[15] Din cele 11 piese ale tezaurului, nouă (falerele, cupa şi cana bitronconică) prezintă analogii sudice, în timp ce perechea de fibule aparține unui tip absent în tezaurele din exteriorul arcului carpatic, cu excepția celui de la Clipiceşti, jud. Vrancea (I. Mitrea, SCIV 23, 1972, 4, p. 641–646, fig. 2).

[16] Pentru indicarea falerelor voi folosi în continuare siglele folosite de Glodariu, Moga, *op. cit*: e– fig. 5; f– fig. 6; g– fig. 7; h– fig. 8; i– fig. 9; j– fig. 10; k–fig. 11.

[17] Analogiile cele mai apropiate le întâlnim pe un fragment de cupă getică de la Popeşti (A. Vulpe, SCIVA 16, 1965, 2, p. 344, fig. 2/2) unde coafura în cozi, vestimentația şi poziția brațelor personajelor feminine (fig. 4) sunt atât de asemănătoare cu cele de la Lupu, încât putem să considerăm că ne aflăm în fața aceleiaşi reprezentări iconografice (de comparat fig. 1 cu fig. 4). Tema o regăsim pe una din falerele tezaurului de la Galiče (Fettich, *op. cit* , p. 132), însă în acest caz maniera de realizare este elenizantă. Aici este redat doar bustul personajului feminin, flancat tot de două animale (spre deosebire însă de Lupu, acestea sunt păsări), iar coafura comportă cozi căzute pe umeri. Reprezentările de la Lupu, Popeşti şi Galiče ilustrează o temă comună artei dacice, cea a reprezentării unei zeități feminine.

[18] Tema luptătorului ecvestru apare în tezaurele de la Surcea şi Galiče tot pe falere, iar la Jakimovo (Milcev, *op. cit.*, p. 3, fig. 3/a–b) o întâlnim pe peretele exterior al unei cupe hemisferice, asemănătoare tipologic celei din tezaurul de la Lupu. O reprezentare similară, dar în lut, se regăseşte pe un fragment de *kantharos* de la Răcătău (V. Căpitanu. Carpica 18–19, 1986–1987, p. 92–93, fig. 1/ a, b, c).

identică pentru toate cele trei cazuri: personajul feminin este reprezentat frontal pe un ax (diametru) care împarte câmpul discoidal al falerei în mod simetric. Diferă în schimb modul de organizare a spaţiilor laterale, respectiv atributele şi gestica braţelor[19].

Fig. 1. Lupu, jud. Alba. Tezaur de piese de argint, falerelele i, j, k cu personaj feminin (după I. Glodariu şi V. Moga).

Falera „mare" (k) cu diam. 16,1 cm se caracterizează printr-o simetrie perfectă (fig. 2 şi 3): personajul feminin, cu braţele îndoite în jos este însoţit la stânga şi la dreapta de două animale identice. Dacă interpretăm palmetele situate deasupra braţelor personajului ca aripi, acestea sunt, după părerea mea, indiciul cel mai elocvent că personajul reprezentat este o zeitate[20]. Deşi pe falerele mijlocie (j) şi mică (i), cu diametrul de 14,8 respectiv 13,1 cm, aripile nu au fost reprezentate, putem considera că şi pe acestea a fost redat acelaşi personaj[21] ca pe falera mare, dar în ipostaze diferite:

19 Este posibil ca falerele să fi fost prevăzute cu nituri înaintea decorării, deoarece braţele ocolesc la toate piesele zonele de amplasare a acestora, şi în caz contrar meşterul argintar trebuie să fi luat în considerare încă în momentul conceperii compoziţiei necesitatea aplicării perforaţiilor pentru nituri. Oricum, niturile nu deranjază decorul.

20 Glodariu, Moga, *op. cit.*, p. 45, numesc personajul de pe falera k „Marea Zeiţă".

21 *Ibidem*, p. 45–46: autorii sunt de altă părere: „Absenţa aripilor la ambele personaje <de pe falerele i şi j> şi existenţa lor la personajul de pe placa cu sigla k ne îndeamnă să credem că artistul cu intenţie a dorit să facă această distincţie <...>. Singura <distincţie> posibilă în stadiul actual al cunoştinţelor noastre este aceea între un personaj supranatural şi cele aproape pământene, între zeiţă şi acolite."

modul de reprezentare frontală şi detaliile portului sunt identice, iar atributele care însoţesc personajul se regăsesc de la un caz la altul. Pe falera mijlocie (j) personajul feminin este flancat la dreapta de un animal similar celor de pe falera mare, iar la stânga susţine (cu mâna dreaptă) un element (atribut) a cărui identificare este dificilă, dar pe care îl regăsim pe falera i[22] în aceeaşi relaţie cu personajul feminin.

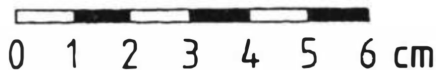

Fig. 2. Lupu , jud. Alba., falera mare (k) (desen după original).

[22] Glodariu, Moga, *op. cit.*, p. 39–40, fig. 9, descriu falera mică i astfel: „ În mâna stângă <personajul> ţine un vas (crater, amforă sau cană?), iar în dreapta un vas puţin adânc. De sub palma dreaptă coboară spre pământ un animal fantastic cu corp de şarpe şi cap de animal". Falera mijlocie j (*ibidem*, p. 40–41, fig. 10) este descrisă în modul următor: „În mâna dreaptă <personajul> ţine un vas (crater, amforă sau cană?), iar în dreapta un vas puţin adânc; de sub ea coboară acelaşi animal fantastic cu corp de şarpe şi cu bot de animal".

Fig. 3. Lupu, jud. Alba. Falera mare (k), detaliu (desen după original).

În ciuda unei temeinice restaurări[23], care a încercat să înlăture neajunsurile deteriorării intenționate, elementele redate pe falere pot fi percepute și înțelese în detaliu cu dificultate, mai ales din cauza manierei succinte de reprezentare la care s-a mărginit meșterul argintar. Pentru o înțelegere mai aprofundată a scenelor este necesară o discutare a mijloacelor de redare plastică folosite. Toate elementele compoziționale (zeitatea, animalele, obiectele) au fost redate *au repoussée*, prin ciocănirea reversului falerei, după care formele generale obținute au fost delimitate printr-un contur realizat prin poansonarea cu puncte succesive a aversului. În continuare s-a trecut la indicarea extrem de sumară a detaliilor prin mijloace similare: reliefare prin impresiuni aplicate pe revers, poansonări și incizii practicate pe avers. Este dificil de precizat în ce măsură trebuie diferențiat detaliul redat doar printr-un șir de poansonări pe suprafață plană, de cel redat prin formă reliefată decorată cu șir de poansonări. Această manieră de reprezentare a formelor prin reliefare și conturare prin poansonare, și de redare a detaliilor prin șiruri de puncte poansonate care se regăsește și pe placa de argint din tezaurul de la Săliștea[24] (fig. 4), poate fi considerată ca o particularitate stilistică a pieselor în discuție.

Se poate observa că pe toate cele trei falere[25] au fost redate vestimentația și accesoriile vestimentare, însă faptul că argintarul a folosit aceeași tehnică atât pentru conturarea formelor cât și pentru indicarea elementelor de port, îngreuiază identificarea acestora din urmă.

În cazul falerei mari (k, fig. 2) și a celei mijlocii (j), coafura se compune din două cozi al căror volum este reliefat și conturat prin poansonare, iar împletirea lor s-a redat prin incizii oblice[26] (fig. 3). În schimb, pe falera mică în locul cozilor, apar zece proeminențe care înconjoară capul, din care opt hemisferice (cu câte o alveolare centrală) și două alungite la extremități. Conturul poansonat care descrie întregul grup de proeminențe ar întări, după părerea mea, identificarea propusă de Glodariu și Moga cu o „coafură în două coruri lunare" sau cu o diademă, dar este greu de demonstrat purtarea falerelor ca podoabă capilară[27]. În general, podoabele de cap nu sunt cunoscute la daci, probabil datorită confecționării lor dintr-un material perisabil.

Pe volumul gâtului a fost aplicat un șir orizontal de șapte poansonări (fig. 3). După cum interpretează Glodariu și Moga[28], ar putea fi vorba de un colan, iar după Crișan[29] de mai multe șiraguri de mărgele. Baza gâtului este și ea subliniată printr-un șir similar de opt poansonări, secondat mai jos de un altul cu șase poansonări (fig. 3), semnificația lor fiind greu de precizat: colier, guler al veșmântului, sau lanț ornamental.

[23] Janitsek, *op. cit.* (cf. supra nota 2); Glodariu, Moga, *op. cit.*, p. 33, nota 3, fig 20–22.

[24] L. Mărghitan, SCIV 20, 1969, 2, p. 315–327; R. Florescu, I. Miclea, *Strămoșii românilor. Vestigii de cultură și artă. Geto-dacii*, București, 1980, fig. 487.

[25] Datorită similitudinii până la identitate, consider că este suficient să descriu detaliile de port ale personajului de pe falera mare.

[26] După cum am menționat deja în nota 17, coafura în două cozi o întâlnim pe fragmentul de cupă getică de la Popești (observație A. Vulpe), precum și la personajul de pe falera de la Galiče.

[27] În acest sens: Glodariu, Moga, *op. cit.*, p. 39.

[28] *Ibidem*, p. 39–42.

[29] Crișan, *op. cit.*, p. 89.

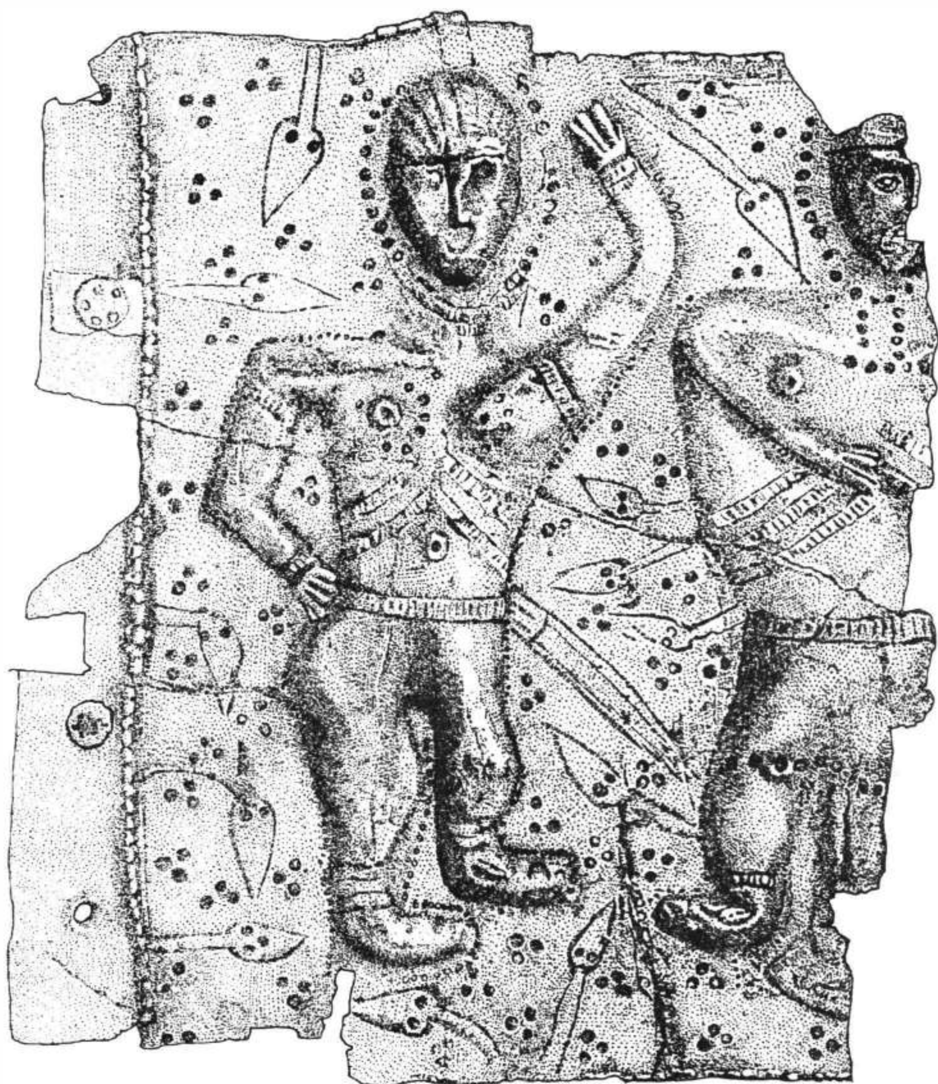

Fig. 4. Săliştea, jud. Alba. Placa de argint din tezaur (desen după R. Florescu şi I. Miclea).

În zona umerilor, deasupra sânilor, se observă câte patru proeminenţe hemisferice şi câte una alungită, de formă triunghiulară, realizate *au repoussée* şi dispuse pe axe uşor înclinate şi simetrice faţă de verticala compoziţiei. Mărimea acestor proeminenţe, inferioară celei a sânilor, descreşte de jos în sus. De asemenea, se observă că nu fiecare proeminenţă în parte, ci întregul grup de proeminenţe este conturat prin poinsonare acolo unde depăşeşte nivelul umerilor (atât la grupul din stânga, cât şi la cel din dreapta, fig. 3). Astfel, prin poziţia pe corp şi în baza faptului că prin conturare proeminenţele trebuie percepute grupat, consider că

acestea pot fi interpretate ca *reprezentări ale unor fibule cu nodozități*[30] (fig. 6). Această identificare poate fi întărită și de prezența în tezaurul de la Lupu a perechii de fibule cu nodozități[31].

Imediat deasupra sânilor a fost redată o bandă orizontală în relief, pe care s-au aplicat mici incizii de formă ovală, cele din stânga înclinate spre stânga, iar cele din dreapta, înclinate spre dreapta (fig. 3). Acest element poate reprezenta resortul fibulelor, sau un lanț mai mic care să lege capetele acestora[32].

În spațiul dintre sâni sunt redate două șiruri oblice de poinsonări, intersectate în formă de „X" (fig. 3), dificil de interpretat: decor al veșmântului, sistem de brâie care cuprind bustul, sau sistem de închidere a bluzei?

La nivelul mijlocului sunt redate patru benzi orizontale în relief, decorate tot cu poinsonări (fig. 3). Dacă este vorba de unul sau mai multe brâie ori de lanțuri, acest fapt nu se poate preciza, dar este evident că s-a dorit redarea unui element care cuprindea mijlocul.

Decorul aplicat pe volumul fustei, constând și el din șiruri de poinsonări (fig. 3), indică purtarea unei fote sau a unei catrințe fixate de brâu[33] (fig. 6).

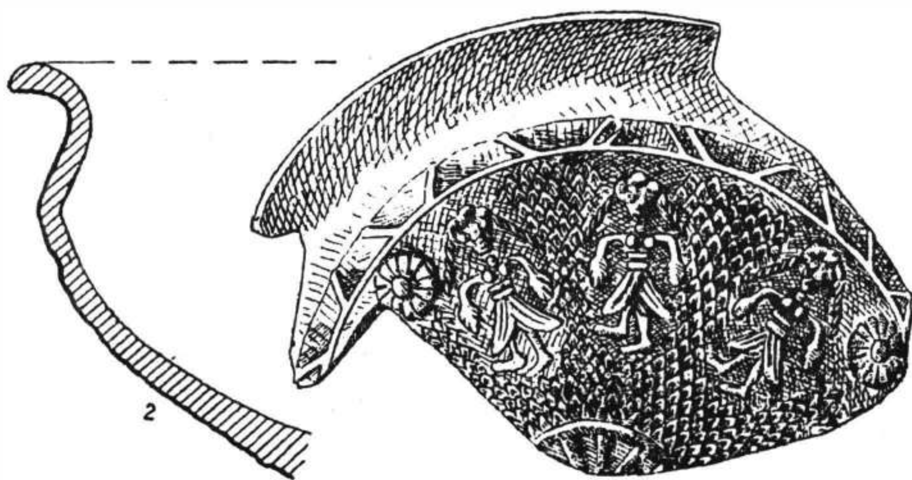

Fig. 5. Popești (jud. Giurgiu). Fragment de cupă getică cu decor în relief (după A. Vulpe).

[30] Cele patru proeminențe rotunde reprezintă nodozitățile, iar cea superioară, alungită și triunghiulară, portagrafa. Glodariu, Moga, *op. cit.*, p. 39–42, identifică aceste proeminențe ca reprezentări ale unor falere.

[31] Cf. supra notele 7 și 15.

[32] În tezaurul de la Vedea, lanțul cu terminațiile compuse din tuburi decorate cu capete de animal putea fi purtat eventual agățat de cele două fibule de pe umeri, fiind prea scurt (26,5 cm lungime) pentru a înconjura gâtul; cf. Popescu, *op. cit.*, p. 187, fig. 4.

[33] Crișan, *op. cit.*, p. 88–89 realizează primul această identificare. Similitudinea dintre portul țărănesc cunoscut din datele etnografice și portul epocii din care datează falerele de la Lupu, constituie o problemă deschisă care așteaptă o demonstrare minuțios argumentată.

Nu este clar dacă inciziile de pe braţe sunt întâmplătoare (datorate distrugerii piesei), sau realizate intenţionat[34]. În acest din urmă caz ele pot fi interpretate ca brăţări[35] (fig. 6).

În concluzie, faptul că argintarul a considerat necesară indicarea elementelor de port, sugerează faptul că acestea aveau atât o funcţionalitate, cât mai ales o semnificaţie precisă (eventual însemne de prestigiu), pentru mediul în care falerele au fost produse şi purtate. Nu cred că este deloc întâmplător faptul că tipurile de podoabe şi accesorii vestimentare redate pe falere aşa cum am propus mai sus (fig. 6)

Fig. 6. Propunere de reconstituire a portului feminin pe baza reprezentărilor de pe falerele din tezaurul de la Lupu.

[34] În cazul falerei mici, impresiunile de pe braţe, imediat sub umăr, cele de la nivelul cotului şi de la încheietura mâinii sunt totuşi intenţionate.

[35] Crişan, *op. cit.*, p. 89, reluat de F. Medeleţ, AnB. SN. Arheologie–Istorie, 3, 1994, p. 200, vede pe braţele zeiţei brăţări plurispiralice stilizate.

se regăsesc în structura tezaurelor dacice. De asemenea, reprezentarea pe falerele de la Lupu a acestor piese permite o apropiere de următorul pasaj din Strabo (VII, 2, 3)[36]: „... odată cu soţiile lor, care iau parte alături de ei la război, îi însoţeau şi preotesele prorocitoare. Aveau părul cărunt, purtau veşminte albe din stofe subţiri, prinse pe umeri cu agrafe, iar la brâu, centură de aramă şi umblau desculţe...". Interesează mai puţin că Strabo se referă în acest pasaj la obiceiuri ale cimbrilor şi nu ale dacilor; epoca şi contextul istoric sunt aceleaşi.

Mai trebuie remarcat faptul că pe falerele din tezaurul de la Lupu, reprezentarea pieselor de port este asociată unui personaj feminin. Starea informaţiei şi numărul extrem de mic de analogii împiedică atribuirea acestora (în special a fibulelor) exclusiv portului feminin, deşi ele sunt absente în cazul personajelor masculine redate pe placa de la Săliştea (fig. 4). O concluzie întemeiată în acest sens nu se poate trage pe baza a doar două exemple. Din prezentarea vestimentaţiei dacice feminine, propusă de I. H. Crişan [37], reiese că fibulele ar fi implicat purtarea unei mantii [38]. Ce fixau însă fibulele reprezentate pe falere? Dacă interpretăm palmetele de pe umerii personajului falerei mari ca părţi ale unei mantii, purtarea fibulelor îşi găseşte justificare, dar, după cum am arătat mai sus, palmetele (aripi sau mantie) nu se regăsesc pe celelalte două falere mai mici. În absenţa mantiei, fibulele trebuie să se fi asociat unui veşmânt care necesita încheierea pe ambii umeri (fig. 6).

Pentru perioada anterioară cuceririi romane reconstituirea portului dacic constituie o problemă extrem de dificilă datorită extremei rarităţi a mormintelor de epocă dacică clasică, a absenţei ritului înhumării însoţit de depunerea pieselor de port[39], precum şi datorită ambiguităţii reprezentărilor de port. Problematica unei astfel de încercări de reconstituire depăşeşte însă limitele discuţiei cu privire la reprezentările de pe falerele din tezaurul de Lupu.

BEMERKUNGEN ZU DEN PHALEREN DES SCHATZFUNDES VON LUPU

ZUSAMMENFASSUNG

Der 1978 zufällig in Lupu (Gem. Cergău, Jud. Alba) entdeckte Schatzfund wurde von I. Godariu und V. Moga (Anm. 6) in das 2.–1. Jh. datiert und der dakischen Zivilisation zugewiesen. Die typologischen und stilistischen Ähnlichkeiten mit den süddonauländischen Fundverbänden von Jakimovo (Anm. 12) oder Galiče

[36] Strabo, *Geografia*, trad. F. Vanţ-Ştef, Bucureşti, 1972, p. 161.

[37] Crişan, *op. cit.*, p. 85–90.

[38] *Ibidem*, p. 89: „...mantaua bogat drapată nu lipseşte nici din vestimentaţia femeilor şi de aceea se poate presupune că la prinderea acesteia se foloseau fibule". În descrierea modului de închidere a cămăşii (*ibidem*, p. 86) autorul nu vorbeşte de fibule.

[39] M. Babeş, SCIVA 39, 1988, 1, p. 3–29; V. Sîrbu, *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor (pornind de la descoperiri arheologice din Câmpia Brăilei)*, Galaţi, 1993, p. 21–40.

(Anm. 13), aber auch aus der Großen Walachei, sowie auch die Vorherrschaft der sieben Phaleren mit zoomorphen und anthropomorphen Darstellungen in der Struktur des Schatzfundes (im Vergleich zu nur zwei Fibeln und zwei Gefässen), gestatten seine Eingliederung in den südlichen bzw. späten Horizont der von K. Horedt definierten Gruppe von Schatzfunden (Anm. 9, 10). Diese südliche Gruppe veranschaulicht, wahrscheinlich als Folge hellenistischer Einflüsse (Anm. 11), eine Vorliebe für anthropomorphe Darstellungen und sogar eine naturalisierende Tendenz in der Verzierungsweise.

Alle sieben Phaleren wurden in der Treibtechnik hergestellt. Auf drei von ihnen wurde in Vorderansicht eine weibliche Gestalt mit verschiedenen Attributen dargestellt (Abb. 2–3). Der Goldschmied hat die der weiblichen Tracht eigenartigen Haartracht, Kleidung und Trachtzubehör wiedergeben; die rudimentäre Technik und die schematische Darstellungsweise erschweren aber die genaue Definierung der Details. Man kann trotzdem die mit zwei Zöpfen (Anm. 26 u. Abb. 5) oder mit einem Diadem (?) ausgeschmückte (Anm. 27), allerdings überdimensioniert dargestellte Haartracht und weiter den Hals- Arm und Gürtelschmuck erkennen. Verf. ist der Ansicht, daß die zwei Reihen von Vorsprüngen auf der Brust (Abb. 3) als *Darstellungen von Knotenfibeln* gedeutet werden können, ein Fibeltyp der auch im Schatzfund vertreten ist.

Somit können die weiblichen Darstellungen der Phaleren des Schatzfundes von Lupu als Veranschaulichung der in der Struktur der dakischen Schatzfunden vertretenen Trachstücken betrachtet werden (Abb. 6).

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Der Silberschatz von Lupu, jud. Alba: die Phaleren **i**, **j**, **k** mit Frauengestalt (nach I. Glodariu u. V. Moga).

Abb. 2. Lupu, jud. Alba, die große Phalere (**k**). Zeichnung nach dem Original.

Abb. 3. Lupu, jud. Alba Die große Phalere (**k**). Detailansicht: Darstellung der Tracht. Zeichnung nach dem Original.

Abb. 4. Die Silberplatte aus dem Schatzfund von Săliştea, jud. Alba. Umgezeichnet nach R. Florescu u. I. Miclea.

Abb. 5. Popeşti, jud. Giurgiu. Bruchstück einer reliefverzierten Tonschale. Nach A. Vulpe.

Abb. 6. Rekonstitutionsvorschlag der Frauentracht nach den Darstellungen der Phaleren aus dem Schatzfund von Lupu.

CONSIDERAŢII PRIVIND CULTURA NOUA. AŞEZAREA DE LA ŢICHINDEAL, JUD. SIBIU

de DUMITRU POPA şi NIKOLAUS BOROFFKA

Obiectul articolului îl constituie prezenterea şi discuţia asupra materialelor aparţinând culturii Noua, descoperite în cursul cercetărilor din 1982–1986. Materialul ceramic Noua din aşezarea de la Ţichindeal prezintă un interes aparte, datorită prezenţei unor elemente Monteoru târzii, fapt cu atât mai important cu cât, în ultimul nivel al locuirii Noua, acestea apar împreună cu materiale ce prefigurează Hallstattul timpuriu (ceramica neagră canelată). Autorii introduc în discuţie date ^{14}C noi, capabile să producă modificări în cronologia absolută a culturii Noua

Pe teritoriul satului Ţichindeal [1], comuna Nocrich, jud. Sibiu, la „Valea Rodbavului" s-a cercetat o aşezare din epoca romană şi postromană (daco-romană), descoperită de pădurarul S. Dragoman şi semnalată Muzeului Brukenthal din Sibiu de A. Mihuleţ, profesor de istorie la Nocrich. În cursul săpăturilor (1982–1986) s-a putut stabili următoarea stratigrafie (de sus în jos): locuirea din epoca feudală timpurie, aşezarea postromană (daco-romană), aşezarea romană şi aşezarea din epoca bronzului. S-au mai găsit, sporadic, cioburi aparţinând culturii Coţofeni, fără să fie relevat un strat propriu-zis. Aici vom discuta doar descoperirile din epoca bronzului [2] şi semnificaţia lor.

Aşezarea din epoca bronzului cuprinde trei niveluri, care au putut fi separate stratigrafic. În zona centrală a locuirii se mai adaugă un al patrulea strat, care nu s-a observat pe întreaga arie a aşezării. Straturile aparţinând epocii bronzului sunt numerotate, de jos în sus: 0 (fiind doar parţial reprezentat), 1, 2, 3. În cele ce urmează vom discuta în mod selectiv ceramica, fără a prezenta deocamdată situaţia de ansamblu (urme de locuinţe, vetre etc)[3].

Majoritatea materialelor din cele patru straturi ale epocii bronzului aparţin culturii Noua, aşezarea fiind din această cauză atribuită purtătorilor ei. Sunt prezente

[1] Numele românesc vechi era Cichindeal, fost raionul Agnita, regiunea Braşov, iar sub administraţia maghiară: Cékendál, Cikendál, Czikendál, Szeben megye, ujegyházi járás. Numele german este Ziegental.

[2] Aşezarea a fost prezentată la sesiunile anuale de rapoarte de către D. Popa, care a şi condus şantierul. Descoperiri de tip Wietenberg au fost menţionate de N. Boroffka în lucrarea de sinteză asupra culturii Wietenberg (N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 19, Berlin, 1994) (în continuare Boroffka, *Wietenberg*), p. 84 nr. 457. Aşezările romană şi daco-romană urmează a fi publicate de D. Popa.

[3] Planul, profilul şi întregul material vor fi publicate într-un studiu mai amplu.

S C I V A, tomul 47, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie, 1996, p. 51–61

toate trăsăturile caracteristice[4]. Între vasele cu două torţi (*cantharos*) (fig. 1/1–6, probabil şi fig. 1/7) există atât exemplare cu torţi lucrate în bandă, supraînălţate şi cu buton (fig. 1/1–2), cât şi cu torţi cu secţiunea triunghiulară în partea superioară şi plată în partea inferioară (fig. 1/3, 5). Corpul acestui tip de vas poate fi bombat, buza evazată (fig. 1/1, 4, 6–7), cu pântecele rotunjit jos (fig. 1/3) sau întors spre fund într-un unghi ascuţit (fig. 1/5), dând vasului un aspect mai scund. Decorul pe aceste vase este rar, iar atunci când este prezent constă în caneluri orizontale pe partea superioară a vasului (fig. 1/3–4), caneluri verticale pe partea inferioară (fig. 1/3), arcuite în jurul unor proeminenţe (fig. 1/4) sau în multiple forme ovale sau concentrice sub torţi (fig. 1/5). Castroanele sunt reprezentate de exemplare cu pereţi arcuiţi uşor spre interior (fig. 2/1), castroane în formă de pâlnie, uneori prevăzute cu proeminenţe (fig. 2/2) sau brâu alveolat (fig. 2/3). Un castron cu profil în formă de „S" şi cu proeminenţe împinse din interior (fig. 2/4) nu are analogii în cultura Noua şi vom reveni asupra lui. Ceramica uzuală este exemplificată prin vase-sac cu brâu sub buză (fig. 3/1, 3), uneori şi cu suprafaţa înăsprită prin „Besenstrich" (fig. 3/3). Aceleiaşi categorii îi aparţine şi o oală cu profil în forma de „S" şi „Besenstrich" atât pe suprafaţa exterioară cât şi pe cea interioară (fig. 3/2). Piesele lucrate din corn de cerb (fig. 4/1) sau din os (fig. 4/2–6) se înscriu şi ele în repertoriul obişnuit al culturii Noua, nelipsind nici omoplaţii crestaţi (fig. 4/5–6).

Un interes deosebit prezintă alte fragmente ceramice, care nu aparţin culturii Noua propriu-zise. Faţă de materialele Noua, prezente în toate straturile, acestea apar doar în anumite contexte stratigrafice, aşa că le vom discuta potrivit stratigrafiei. Din nivelurile 0–2 (din ce în ce mai rar, cu cât înaintăm spre nivelul 2) provin fragmente aparţinând unor vase care pot fi atribuite culturii Wietenberg sau îşi datorează prezenţa unei puternice influenţe a acesteia. Culturii Wietenberg îi pot fi atribuite castroanele de tip TD3e[5] (fig. 5/1) care îşi găsesc analogii, chiar cu acelaşi ornament de „coadă de peşte" incizat (VD8), spre exemplu la Uioara de Jos „Valea Orăzleci – Grui"[6]. În cadrul culturii Wietenberg atât forma cât şi ornamentul în cauză sunt folosite destul de frecvent de-a lungul întregii evoluţii a culturii[7]. Tot caracteristice culturii Wietenberg sunt castroanele lobate deschise, dar de formă în general scundă (tip TE1b) (fig. 5/2-3)[8] încadrate în fazele C sau, mai probabil, în ultima fază, D, a culturii[9]. Pentru două fragmente de castroane lobate de la Ţichindeal (fig. 5/4–5) nu cunoaştem analogii precise din Transilvania[10]. În afară

[4] Vezi A. C. Florescu, ArhMold 2–3, 1964, p. 143–216 (mai departe Florescu, *Noua I*); A. C. Florescu, CCDJ 9, 1991, p. 5–414 (mai departe Florescu, *Noua II*).

[5] Vezi Boroffka, *Wietenberg*, p. 147–149; idem, SCIVA 45, 1994, 1, p. 15–26.

[6] Idem, *Wietenberg*, p. 196 tabel 11 şi pl. 139, 4.

[7] *Ibidem*, p. 249.

[8] *Ibidem*, p. 156.

[9] *Ibidem*, p. 250.

[10] Mai ales vasul din fig. 5/5 are analogii foarte bune în cadrul grupului Bistreţ–Işalniţa din zona dunăreană (I. Chicideanu, Dacia, N.S. 30, 1986, p. 41, fig. 33/4; p. 41, fig. 34/1). Cronologic, aceste vase ar putea fi încadrate în aceeaşi vreme ca şi piesa de la Ţichindeal (*ibidem*, p. 43–44). Piesele de import ale grupului Bistreţ–Işalniţa într-un mediu Verbicioara ajung până în zona de la ieşirea Oltului, din Carpaţi (*ibidem*, p. 44–45 şi fig. 36). Ţichindeal se află, la rândul lui, pe un afluent al Oltului, la nord de Carpaţi, deci face parte din acelaşi complex hidrografic. Astfel, nu poate fi exclusă o influenţă sudică în aşezarea de la Ţichindeal. Trebuie însă menţionat că, mai ales pentru faza D a culturii Wietenberg, încă nu este cunoscut întreg repertoriul de forme. Astfel, nu este exclus ca piesele să reprezinte forme ale castroanelor lobate specifice fazei finale a culturii Wietenberg. Deocamdată ni se pare mai prudent să semnalăm aceste descoperiri, fără a trage prea multe concluzii, care ar putea fi premature.

de materiale şi influenţe ale culturii Wietenberg, care sunt limitate la primele două (sau, în zona centrală a aşezării, trei) straturi, mai pot fi observate şi alte influenţe.

Printre vasele ce pot fi atribuite culturii Noua, se află *kantharos*-ul scund de la fig. 1/3. El este decorat cu o canelură orizontală pe umăr, sub care sunt dispuse caneluri verticale, care coboară până pe pântece. Vasul din stratul 1 de la Ţichindeal îşi găseşte analogii în mormintele de la Balinteşti–Cioinagi [11] şi Căbeşti [12] sau în aşezările de la Cândeşti [13], Gârbovăţ [14] şi Lichitişeni [15]. Alte fragmente ceramice de o evidentă tradiţie Monteoru provin din straturile 2 şi 3 de la Ţichindeal (fig. 6). Este vorba de ceşti ornamentate cu motive canelate complicate, uneori cu aşa-numitele incizii în formă de „cusături" între caneluri (fig. 6/1, 3)[16]. O altă formă este reprezentată de castroanele înalte, cu gât umflat sau cu decor din caneluri şi incizii în formă de „cusături" (fig. 6/2, 4–5)[17]. Ultimul tip de vas prezentat aici, care poate fi considerat de tradiţie Monteoru, este o oală cu umărul pronunţat şi gâtul puţin umflat (fig. 6/6)[18]. Ceramica de tradiţie monteoreană de la Ţichindeal, prezentă în straturile 1–3, se leagă de faza Monteoru–Balinteşti, cu unele elemente anticipate deja din faza Monteoru IIb. Această prezenţă, destul de mare cantitativ, nu este surprinzătoare într-o aşezare Noua, mai ales dacă avem în vedere faptul că, cel puţin din primele niveluri, o mare parte a materialului poate fi încadrată în faza Noua I[19]. Mai neaşteptată, cel puţin după descoperirile publicate până în prezent,

[11] E. Zaharia, Dacia, N.S. 7, 1963, p. 142, fig. 3/1–1a (M. 14); p. 147, fig. 5/6–6a (M. 15); p. 153, fig. 7/1 (M. 32) (considerate ca aparţinând ultimei faze a culturii Monteoru).

[12] C. Buzdugan, Carpica 1, 1968, p. 65, fig. 1/2; 2/4 (considerate ca aparţinând „...aceluiaşi cadru cultural ... Balinteşti–Cioinagi", p. 67).

[13] M. Florescu şi A. Florescu, ArhMold 13, 1990, p. 91, fig. 19/7 (considerate ca aparţinând culturii Noua I).

[14] Florescu, *Noua II*, p. 238, fig. 66/28 (considerate ca aparţinând culturii Noua I).

[15] *Ibidem*, p. 224, fig. 52/13; p. 225, fig. 53/17 (considerate ca aparţinând culturii Noua I de tradiţie monteoreană).

[16] Cu analogii la Balinteşti pentru ornament (Zaharia, *op. cit.*, p. 147, fig. 5/1–2); Band (I. Kovács, DolgCluj 4, 1913, p. 272; fig. 5/3; vezi şi Florescu, *Noua II*, p. 351, fig. 179/4); Cândeşti (M. Florescu şi A. Florescu, ArhMold 13, 1990, p. 91, fig. 19/3–6. 8); Cârlomăneşti (A. Oancea, CAMNI 2, 1976, p. 201, fig. 8/2 15; p. 207, fig. 12) şi Pietroasa Mică (A. Oancea, Dacia, N.S. 25, 1981, passim). Paralelele citate pot fi încadrate în fazele Monteoru IIb sau Monteoru–Balinteşti, dar au mai fost atribuite şi culturii Noua I.

[17] Paralele se găsesc la Balinteşti–Cioinagi (Zaharia, *op. cit.*, p. 149, fig. 6/1); Cândeşti (M. Florescu şi A. Florescu, *op. cit.*, p. 90, fig. 17/8; p. 95, fig. 25/8); Gârbovăţ (Florescu, *Noua II*, p. 236, fig. 64/1); Pietroasa Mică (Oancea, Dacia, N.S. 25, 1981, p. 155, fig. 13/12. Vezi şi nota 16.

[18] Forma este întâlnită rar în cultura Monteoru, faza Balinteşti (Zaharia, *op. cit.*, p. 147, fig. 5/5) şi frecvent în cultura Noua (Florescu, *Noua I* şi *Noua II*, passim).

[19] S-a atras atenţia în repetate rânduri asupra tradiţiilor monteorene în materialele timpurii aparţinând culturii Noua: Florescu, *Noua I*, p. 181 şi urm.; M. Florescu şi A. Florescu, *op. cit.*; Florescu, *Noua II*. În unele dintre lucrările menţionate ultima fază a culturii Monteoru (Balinteşti) este chiar atribuită culturii Noua (faza I). Credem că, totuşi, elementele de tradiţie Monteoru predomină într-un număr destul de semnificativ de descoperiri (Balinteşti, Căbeşti, Cavadineşti, Cândeşti, Gârbovăţ, Lichitişeni, Probota, Săbăoani etc.), astfel că ele trebuie să fie considerate ca aparţinând încă culturii Monteoru. Pentru o discuţie mai nouă a acestei probleme vezi I. Chicideanu şi M. Şandor-Chicideanu, Dacia, N.S. 38, 1994 (sub tipar). Nu considerăm posibilă clarificarea acestei probleme pe baza materialelor de la Ţichindeal, fiindcă descoperirea se află complet în afara ariei culturii Monteoru.

este influența atât de puternică a fazelor târzii ale culturii Monteoru în centrul Transilvaniei[20]. Asupra acestor probleme vom reveni mai jos. Deocamdată ne vom ocupa mai departe de a treia categorie de influențe observate la Țichindeal.

În ultimul nivel (3), împreună cu materiale Noua, inclusiv cu materiale de tradiții monteorene, s-au găsit vase şi cioburi care anunță ceramica canelată din Hallstatt. Primul tip din acest grup este o strachină tronconică, cu pereții uşor arcuiți (fig. 7/1). Suprafața interioară şi buza exterioară sunt de culoare neagră şi puternic lustruite, având un luciu metalic, iar partea de jos a suprafeței exterioare este înăsprită printr-un fel de „Besenstrich". Astfel de străchini devin ulterior (la început cu acelaşi tratament al suprafeței) caracteristice pentru Hallstattul din Transilvania, uneori şi cu buza canelată sau cu ornament canelat în interior[21]. A doua variantă de străchini din acest grup are buza canelată oblic sau orizontal, trasă spre interior (fig. 7/3, 6). Este un tip specific pentru întreaga perioadă hallstattiană[22]. Cel de-al doilea tip de vas caracteristic epocii fierului, reprezentat la Țichindeal, este ceaşca, cu trei variante ilustrate în lucrarea de față. Cea mai simplă, care urmează a fi folosită până în Hallstattul târziu, are corpul uşor tronconic, cu pereți arcuiți şi o toartă în formă de bandă, mult supraînălțată (fig. 7/5)[23]. O altă variantă are profil în formă de „S", aspectul general fiind mai scund (fig. 7/4). Forma îşi are originea în fazele târzii ale culturii Wietenberg[24]. dar cele mai bune paralele se găsesc în perioada Hallstattului timpuriu şi mijlociu la Deva „Viile Noi"[25], Cicău „Sălişte"[26], Mediaş[27] sau Teleac[28]. Ultima variantă de ceaşcă pe care o publicăm aici este reprezentată de exemplare mai înalte, tot cu profil în formă de „S" şi cu o toartă

[20] Strachina din mormântul 2 de la Band a fost atribuită culturii Monteoru (Ec. Dunăreanu-Vulpe, Mélanges de l'École Roumaine en France, 1929, p. 534), dar aparține culturii Wietenberg, faza D (Boroffka, *Wietenberg*, p. 19–20 nr. 44; p. 158; p. 251), fără nici o legătură în cultura Monteoru. Singurul indiciu pentru o influență a culturii Monteoru în Transilvania centrală, care rezulta până acum din publicații, era ceaşca din mormântul 3 de la Band (Kovács, *op. cit.*, p. 272; fig. 5/3 (= Florescu, *Noua II*, p. 351, fig. 179/4), care ar putea fi şi o preluare din cultura Wietenberg. Că influența monteoreană în centrul Transilvaniei a fost totuşi mai puternică decât s-a crezut până acum, este ilustrat şi prin apariția unor materiale asemănătoare celor de la Țichindeal, atât în ceea ce priveşte piesele în sine, cât şi prin contextul în care acestea au fost descoperite, la Sighişoara – „Cartierul Viilor" (Săpături inedite R. Harhoiu, A. Lukács, N. Boroffka, D. Spânu, Rodica Medinceanu).

[21] Analogii mai târzii găsim în mare la Cicău – „Sălişte" (I. Winkler şi M. Takács. Apulum 18, 1980, p. 31, fig. 6/7–12; p. 35, fig. 8/1–2 şi material nepublicat); Mediaş (E. Zaharia, Dacia, N.S. 9, 1965, p. 86–88, fig. 3–4 şi material nepublicat); Porumbenii Mari (material nepublicat); Sighişoara – „Cartierul Viilor" (material nepublicat); Teleac (V. Vasiliev, I. Aldea şi H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: Aşezarea fortificată de la Teleac*, Cluj, 1991, p. 230–231, fig. 34–35) pentru a menționa doar câteva descoperiri din Transilvania.

[22] Pe lângă descoperirile menționate în nota anterioară, mai pot fi adăugate multe exemple din cultura Basarabi (H. Ciugudean, Apulum 14, 1976, p. 9 şi urm.; M. Gumă, Banatica 7. 1983 [1985], p. 65 şi urm.; A. Vulpe, Dacia, N.S. 30, 1986, p. 49 şi urm.) sau, mai rare, din mormintele atribuite sciților din Hallstattul târziu (I. H. Crişan, *Ceramica daco-getică cu specială privire la Transilvania*, Bucureşti, 1969, p. 52, tipul I, varianta 2; V. Vasiliev, *Sciții agatârşi pe teritoriul României*, Cluj, 1980, pl. 8/3–4).

[23] Vezi nota 22.

[24] Forma, cu sau fără toartă, se înscrie în varianta TD3a a ceramicii Wietenberg, caracteristică fazelor C şi D; vezi Boroffka, *Wietenberg*, p. 250–251.

[25] O. Floca, Sargetia 6, 1969, p. 15–16, fig. 9 (= I. Andrițoiu, Sargetia 6, 1969, p. 42 şi urm., fig. 6, unde aceeaşi ceaşcă este ilustrată de două ori, fig. 8–9).

[26] Material nepublicat, în Muzeul de Istorie Aiud.

[27] Material nepublicat, în Muzeul orăşenesc Mediaş.

[28] V. Vasiliev, I. Aldea şi H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 234, fig. 38/18–19, 22.

supraînălţată. lucrată în bandă. Specifice îi sunt trei proeminenţe, dispuse pe umăr, formând un triunghi dacă vasul este privit de sus (fig. 7/2). Ceşti cu caracteristici asemănătoare întâlnim în epoca bronzului târziu/Hallstatt timpuriu în cultura Kyjatice [29], la Susani (mai bogat ornamentate) [30], iar în Hallstattul timpuriu–mijlociu la Mediaş [31].

După cum se vede, descoperirile de la Ţichindeal, ridică unele probleme privind cultura Noua în Transilvania, asupra cărora nu insistăm acum [32]. Probabilitatea unei contemporaneităţi parţiale a culturilor Wietenberg şi Noua a fost afirmată în repetate rânduri [33]. De asemenea, a mai fost exprimată părerea privind o supravieţuire a culturii Noua până la începutul epocii fierului [34]. Cele două aspecte nu pun deci probleme deosebite, iar situaţia de la Ţichindeal nu face dacât să confirme aceste ipoteze. Discutabil este momentul în care începe pătrunderea culturii Noua în Transilvania. Prin comparaţii stilistice s-a ajuns la concluzia că primele elemente ale culturii Noua pătrund în spaţiul intracarpatic spre sfârşitul fazei C a culturii Wietenberg [35]. Pe aceeaşi cale a fost propusă paralelizarea (cel puţin parţială) a fazelor Monteoru IIa şi Wietenberg B, ceea ce are drept consecinţă logică faptul că Wietenberg C şi Monteoru IIb se dezvoltă (iarăşi, cel puţin parţial) în aceeaşi perioadă. Aceste concluzii sunt susţinute de descoperirile de la Ţichindeal. Aici primele elemente Noua apar împreună cu materiale din faza Wietenberg C târziu (cu elemente din faza D) şi cu ceramică de o evidentă tradiţie monteoreană (fazele IIb şi, mai ales, Balinteşti). Din cele afirmate reiese că primele trăsături Noua apar (ca şi în Moldova) imediat după faza Monteoru IIb şi că, preluând atât unele forme cât şi unele ornamente din cultura Monteoru (fazele IIb şi Balinteşti), ele pătrund relativ repede şi la vest de Carpaţi. Populaţia, probabil nomadă, care vehiculează aceste elemente Noua aduce şi trăsături ale culturii Monteoru, care manifestă deja dealtfel o influenţă, dacă nu era chiar prezentă în sud-estul Transilvaniei [36].

Dacă până foarte recent nu s-a putut stabili în termeni cronologici absoluţi când s-a petrecut această pătrundere [37], astăzi dispunem deja de câteva date noi. A. László a rediscutat datele C^{14} pentru straturile IIa–IIb de la Mahala, corespunzând fazelor Noua I şi II [38]. Faza Noua I, care ne interesează aici, este plasată în perioada

[29] T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns,* ArchHung 51, Budapesta, 1984, pl. 80/6 (Szalja, M. 63); 90/15–16 (Ózd – Kóalja).

[30] I. Stratan şi A. Vulpe, PZ 52, 1977, pl. 21/163–165, 168.

[31] Material inedit, în Muzeul orăşenesc Mediaş.

[33] Vezi Boroffka, *Wietenberg*, p. 287–288. Pentru bibliografie vezi p. 283, nota 56.

[34] B. Hänsel a introdus în discuţie şi posibilitatea unei contemporaneităţi a materialelor considerate ca aparţinând mediilor culturale de la sfârşitul bronzului mijlociu, Noua şi hallstattiene timpurii, dacă s-ar presupune că purtătorii culturii Noua erau nomazi. Ei puteau trăi alături de populaţii „autohtone", aşa cum, de pildă, trăiau până nu demult ţiganii migratori, cu o cultură proprie, alături, de mai multe alte populaţii (români, maghiari, germani etc.) din Europa sud-estică. Am avea, în acest caz, comunităţi deschise, preluând elementele locale ale bronzului mijlociu, comunităţi închise, tradiţionale, Noua propriu-zise şi comunităţi preluând cu precădere noua modă ceramică cu decor canelat (Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau,* în Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes 16–17, 1976, p. 67–68). Descoperirile de la Ţichindeal ne arată totuşi că materialele bronzului mijlociu şi cele hallstattiene nu erau contemporane, ci cel mult se ating cronologic.

[35] Boroffka, *Wietenberg*, p. 287 şi urm.

[36] Zaharia, Thraco-Dacica 11, 1990, p. 33–37; Boroffka, *Wietenberg*, p. 287; pl. 17, 3.

[37] *Ibidem*, p. 290.

[38] A. László, CCDJ 10, 1993, p. 23–41 cu bibliografia. Data relevantă pentru problema discutată aici este Bln 1086 (*ibidem*, p. 36, nr. 4), cea de-a doua din stratul Mahala IIa (Gak 2449) fiind evident greşită.

1680–1430 B. C., după calibrarea Pearson & Stuiver[39]. Data pare a fi prea veche față de ceea ce s-a presupus până acum și marja de timp este destul de mare, dar începutul perioadei corespunde foarte bine datei obținute pentru un complex din faza C a culturii Wietenberg, probabil cu elemente Noua, de la Sighișoara „Cartierul Viilor", care este datat 1685–1524 B. C.[40]. Astfel, putem afirma cu rezerve[41] că în cursul sec. XVI a.Chr. cultura Noua își face prima apariție în Transilvania. Această datare are consecințe asupra tabloului istoric acceptat până acum, după care, începutul culturii Noua a fost plasat, cel mai devreme, în secolul XIV a.Chr.[42], fapt asupra căruia atragem atenția specialiștilor, și asupra căruia vom reveni, cu mai multe date, cu alt prilej.

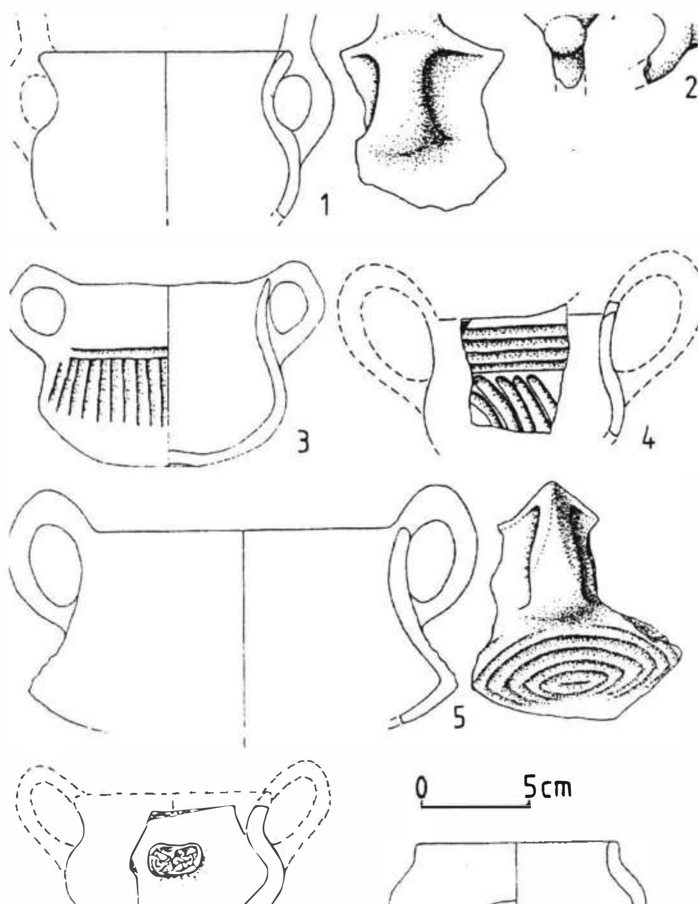

Fig. 1. Țichindeal, jud. Sibiu. 1–3 ceramică din stratul 1; 4 ceramică din stratul 2; 5–7 ceramică din stratul 3.

39 Pentru o discuție asupra metodelor de calibrare vezi László, *loc cit.*

40 Analiza Bln 4622. Complexul urmează a fi publicat cu alt prilej.

41 Datele sunt încă puține și este posibil ca alte probe (atât pentru cultura Monteoru, cât și pentru cultura Noua), care sunt deja în curs de prelucrare, să schimbe situația.

42 Vezi mai recent Kemenczei, *op. cit.* (nota 29), p. 33 și urm. cu discuția despre piesele de bronz de proveniență răsăriteană și bibliografia.

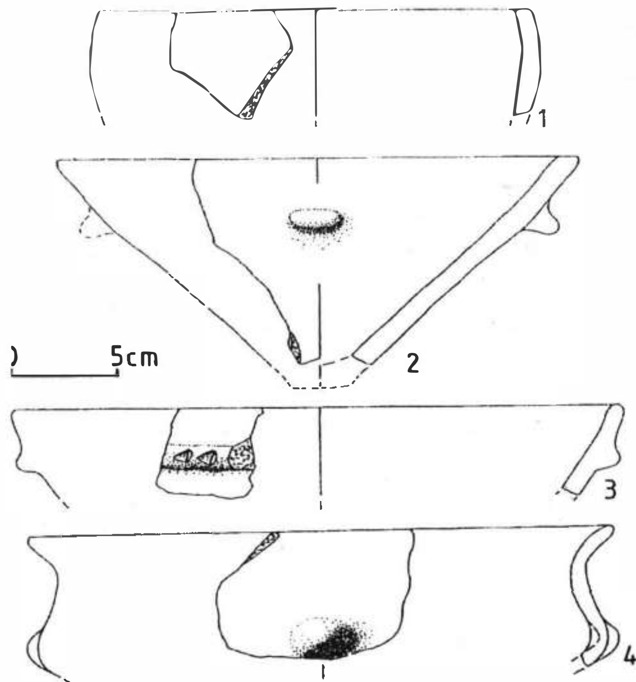

Fig. 2. Țichindeal. 3 ceramică din stratul 0; 1, 4 ceramică din stratul 1; 2 ceramică din stratul 3.

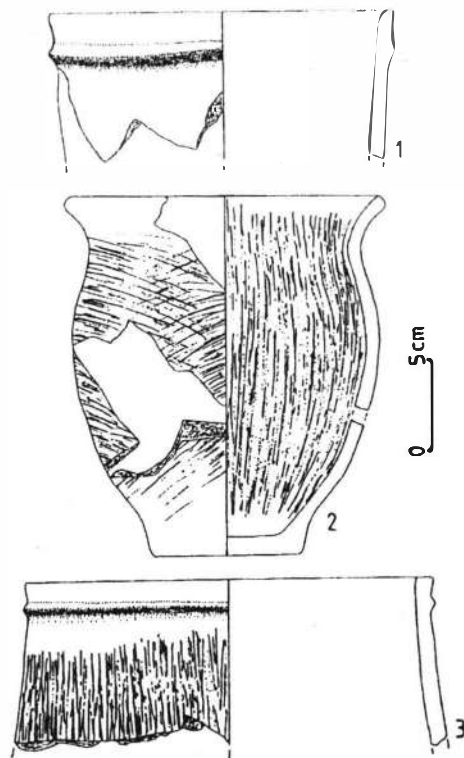

Fig. 3. Țichindeal. 2 ceramică din stratul 1; 1, 3 ceramică din stratul 3.

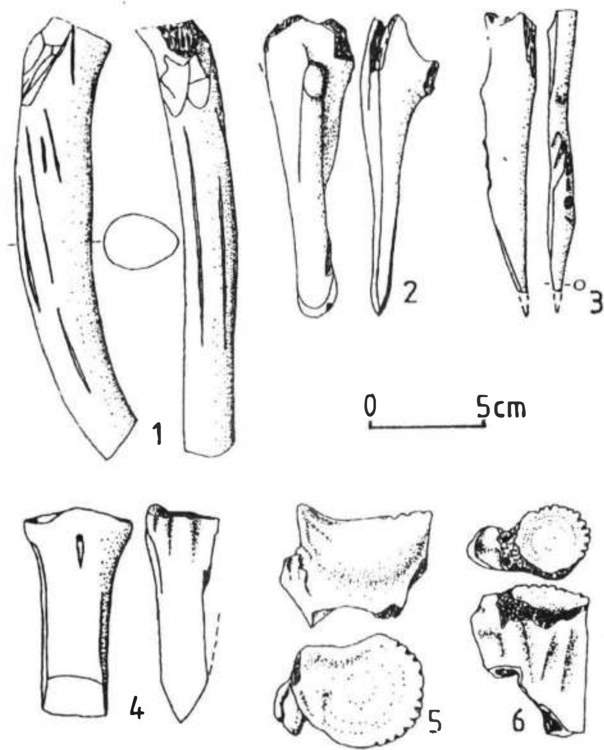

Fig. 4. Ţichindeal. 1 corn de cerb prelucrat din stratul 2; 2–6 piese de os din straturile 1–3.

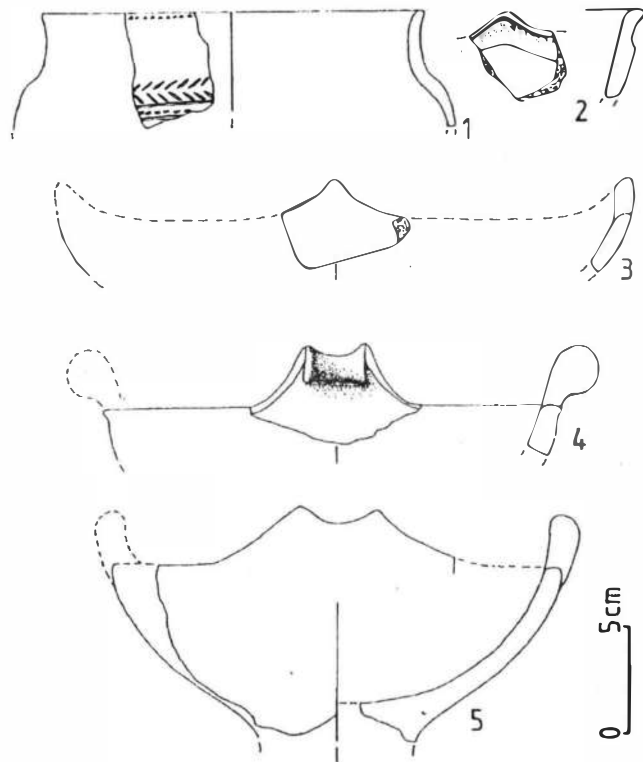

Fig. 5. Ţichindeal. 2 ceramică din stratul 0; 3, 5 ceramică din stratul 1; 1, 4 ceramică din stratul 2.

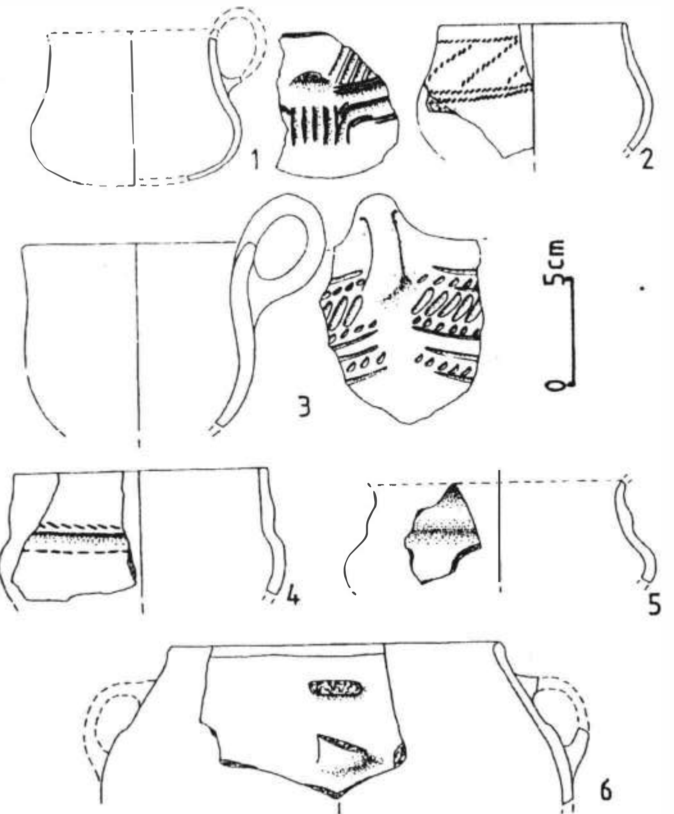

Fig. 6. Țichindeal. 2–4 ceramică din stratul 2; 1, 5–6 ceramică din stratul 3.

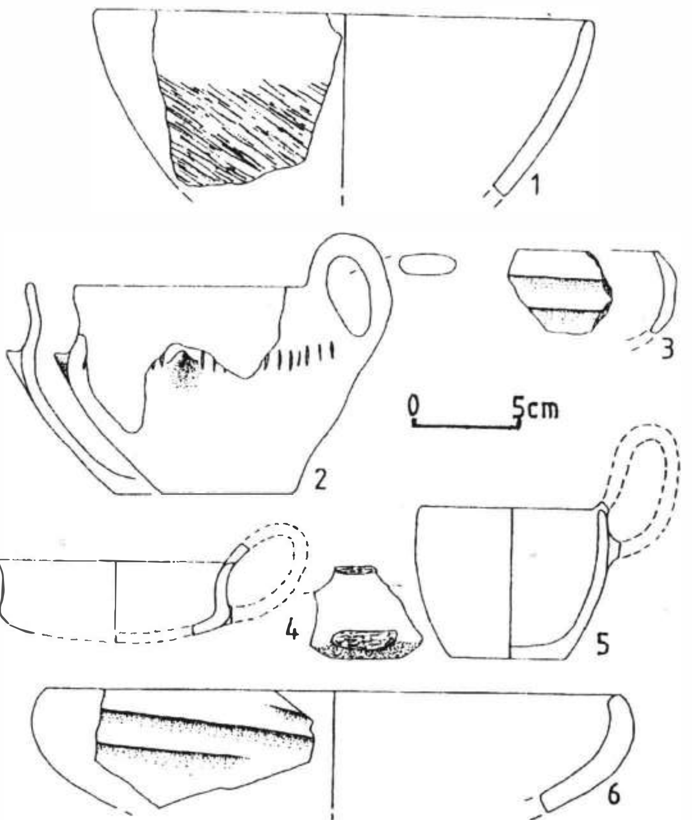

Fig. 7. Țichindeal. 1–6 ceramică din stratul 3.

CONSIDERATIONS ON THE NOUA CULTURE
THE SETTLEMENT OF ŢICHINDEAL, JUD. SIBIU

ABSTRACT

At Ţichindeal, jud. Sibiu, an important multilayered settlement was excavated by D. Popa between 1982 and 1988. During excavation the following stratigraphic sequence (from the uppermost to the lowest layer) was observed: Early Medieval, Post-Roman (Daco-Roman), Roman, Bronze Age. Some sporadic Coţofeni sherds are not from stratigraphic context. The present article treats only a selection of the Bronze Age finds and some of the problems they raise. It will be followed by a complete publication of the material on another occassion.

The Bronze Age settlement consists of three layers, with a fourth stratum identified only in the central part of the studied area. The Bronze Age layers are numbered from bottom to top: 0 (where present), 1, 2 and 3.

The majority of the pottery, as well as some specific bone and antler objects, from all three (or, in the centre, four) Bronze Age levels are characteristic of the Noua culture, which is why the settlement is ascribed to this culture.

Of special interest are ceramics of other influences. In levels 0–2, towards level 2 continually less frequent, we find, among the Noua pottery, several fragments of pots that may be considered as belonging to the late Wietenberg culture. In all Bronze Age strata, a fairly large quantity of ceramics of clear Monteoru tradition are present, with the closest connections to the Monteoru IIb and Balinteşti phases. Only in the last layer (3), together with Noua material and fragments of Monteoru tradition, we meet pottery with Early Hallstatt characteristics.

Contacts between Wietenberg and Noua on the one hand, and Noua and the Hallstatt period on the other, have been presumed for a long time, so that the discoveries from Ţichindeal confirm these hypotheses. Unknown until now was the surprisingly massive influence of the Monteoru tradition in central Transylvania. This, as well as the contextual combination with Wietenberg finds, raises some problems. Without a full discussion, which will be published together with the complete material, the author comes to the conclusion, that the Noua Culture penetration into Transylvania begins shortly after the phase Monteoru IIb, towards the end of phase C of the Wietenberg Culture. This means, that the appearance of the first Noua elements in Transylvania is approximately simultaneous with their appearance in Moldavia. Thus we must consider, very rapidly spreading, nomadic groups. Secondly, besides the archaeological contacts, reconsideration of radiocarbon dates, as well as new data, lead to an absolute dating of these events sometime during the 16th century B.C., which is around 200 years earlier than has been presumed so far. This will oblige archaeologists, perhaps after further information becomes accessible, to reconsider the general historical situation of this period.

CAPTION OF FIGURES

Fig. 1. Ţichindeal, jud. Sibiu. 1–3 pottery from layer 1; 4 pottery from layer 2; 5–7 pottery from layer 3.

Fig. 2. Ţichindeal. 3 pottery from layer 0; 1, 4 pottery from layer 1; 2 pottery from layer 3.

Fig. 3. Ţichindeal. 2 pottery from layer 1; 1,3 pottery form layer 3.

Fig. 4. Ţichindeal. 1 worked antler from layer 2; 2–6 worked bones from layers 1–3.

Fig. 5. Ţichindeal. 2 pottery from layer 0; 3, 5 pottery from layer 1; 1, 4 pottery from layer 2.

Fig. 6. Ţichindeal. 2–4 pottery from layer 2; 1, 5–6 pottery from layer 3.

Fig. 7. Ţichindeal. 1–6 pottery from layer 3.

COMPLEXE FUNERARE ALE NOMAZILOR MEDIEVALI DE LÂNGĂ SATUL BALABANI, RAIONUL TARACLIA, REPUBLICA MOLDOVA

de GHEORGHE POSTICĂ şi EUGEN SAVA

Sunt publicate 7 morminte aparţinând mongolilor din sec. XIII–XIV săpate în tumuli mai vechi de pe valea Ialpugului. Înhumaţii au orientări diferite (V, NV, NE, S), constatându-se înmormântări cu cai, jefuiri contemporane şi amenajări ale gropii. Inventarul arheologic se compune din arme, podoabe, accesorii vestimentare, pe baza cărora mormintele au fost încadrate în tipologia lui Fiodorov–Davâdov şi Dobroliubski. Prezenţa grupului de morminte, între care şi copii, atestă existenţa în această regiune a unui centru de putere al Hoardei de Aur.

În preajma satului Balabani din valea Ialpugului puteau fi observaţi în anii 70–80 o mulţime de tumuli, plasaţi în mai multe şiruri de-a lungul văii râului. Pe o suprafaţă cu lungimea de 13 km şi lăţimea de circa 8 km au fost identificaţi 55 de tumuli, dintre care 32 erau situaţi pe cumpăna afluenţilor de vest ai Ialpugului, iar 23 în luncă (fig.1).

Tumulii din regiunea cumpenei apelor erau grupaţi în două zone: de sud (10) şi de nord (17). Tumulii din grupul de sud (nr. 1–10) şi parţial cei din grupul de nord (nr. 11–17, 21) au fost cercetaţi prin săpături arheologice de Gh. Cebotarenko în anul 1971[1].

În anul 1984, un colectiv de arheologi[2] de la Academia de Ştiinţe a Republicii Moldova au cercetat prin săpături încă şapte tumuli din grupul de nord (nr. 18–20, 22 25–27)[3]. În urma acestor lucrări au fost depistate 28 de morminte din diferite epoci, începând cu eneoliticul şi terminând cu evul mediu. Dintre aceste complexe funerare un interes aparte îl reprezintă mormintele medievale, care constituie subiectul prezentului articol. În total, au fost depistate şapte morminte medievale care erau repartizate în patru tumuli: T. 18–M. 1, 2; T. 22–M. 4, 6, 11; T. 25–M. 4 şi T. 27–M. 1. Dintre aceşti tumuli, doar unul (nr.18) a fost construit de nomazii medievali, restul reprezentând complexe mai vechi reutilizate.

[1] G. F. Cebotarenko, E. V. Iarovoi, N. P. Telnov, *Kurgany Budžakskoj stepi,* Chişinău, 1989, p. 12–72; G. F. Cebotarenko, AIM, 1970–1971, 1973, p. 113–129.

[2] Responsabilul şantierului a fost E. Sava. Determinările antropologice au fost efectuate de G. P. Romanova, colaboratoare a Institutului de Antropologie al Academiei de Ştiinţe a U.R.S.S.

[3] În documentele arheologice de teren şi în raportul ştiinţific despre săpăturile din anul 1984, depus în arhiva Institutului de Arheologie şi Istorie Veche al Academiei de Ştiinţe a Republicii Moldova, cei şapte tumuli sunt desemnaţi cu numerele 1–7 (T. 18 = nr. 1, T. 19 = nr. 2, T. 20 = nr. 3, T. 22 = nr. 4, T. 23 = nr. 8, T. 24 = nr. 9, T. 25 = nr. 6, T. 26 = nr. 7 şi T. 27 = nr. 5).

S C I V A , tomul 47, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie, 1996, p. 63–89

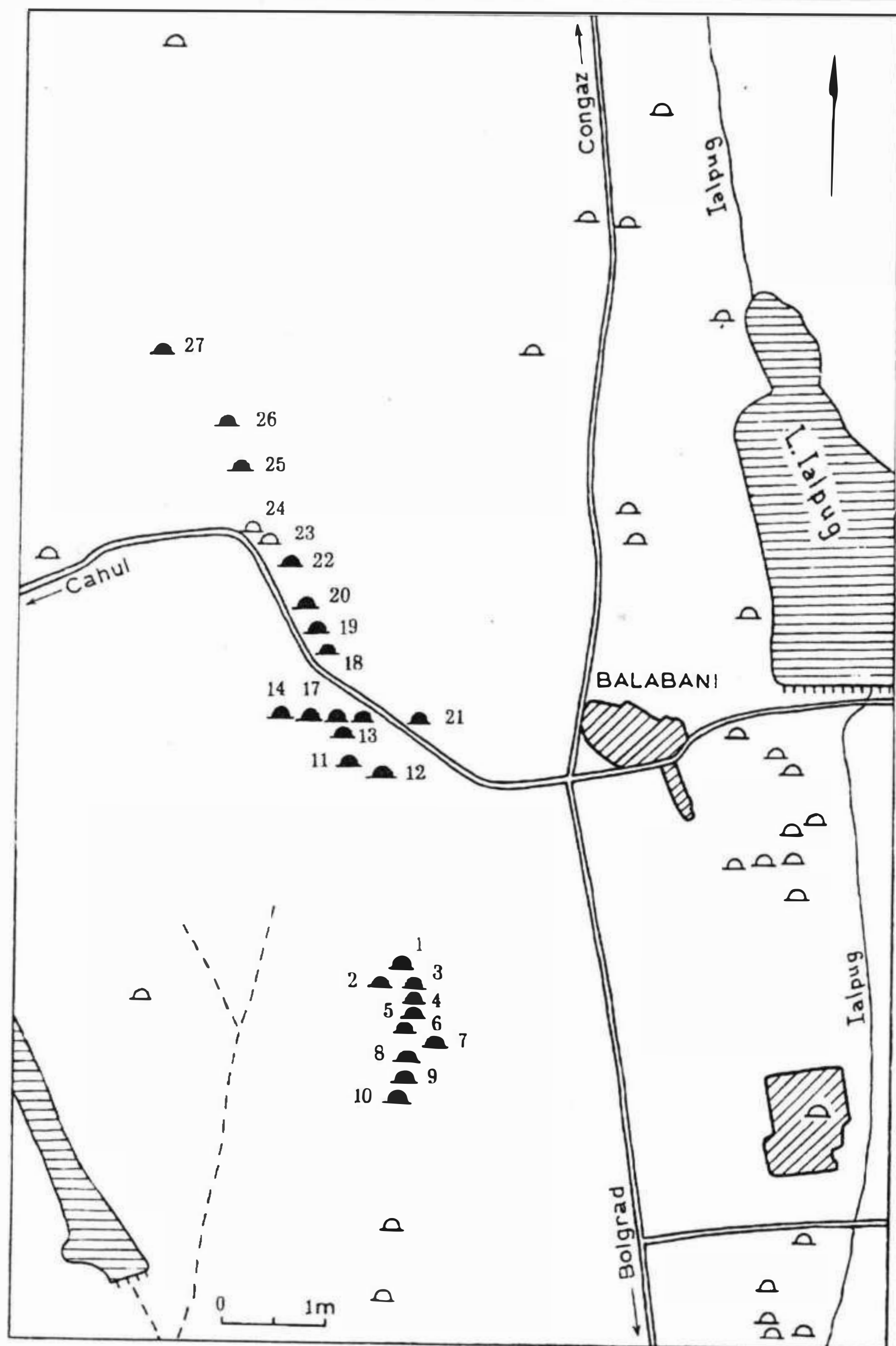

Fig. 1. Balabani. rn. Taraclia, Republica Moldova. Planul general al grupului tumular.

Tumulul nr. 18 (fig. 2) este plasat la 2,5 km vest de satul Balabani, are suprafaţa deteriorată de arătură, înălţimea de 0,85 m[4], diametrul de 40 m. Tumulul conţinea două morminte de înhumaţie, în groapă cu acoperiş de bârne; ambele morminte au fost prădate, acoperişurile din bârne ale gropilor fiind distruse şi împrăştiate pe o suprafaţă de circa 30 m pătraţi în zona centrală a tumulului.

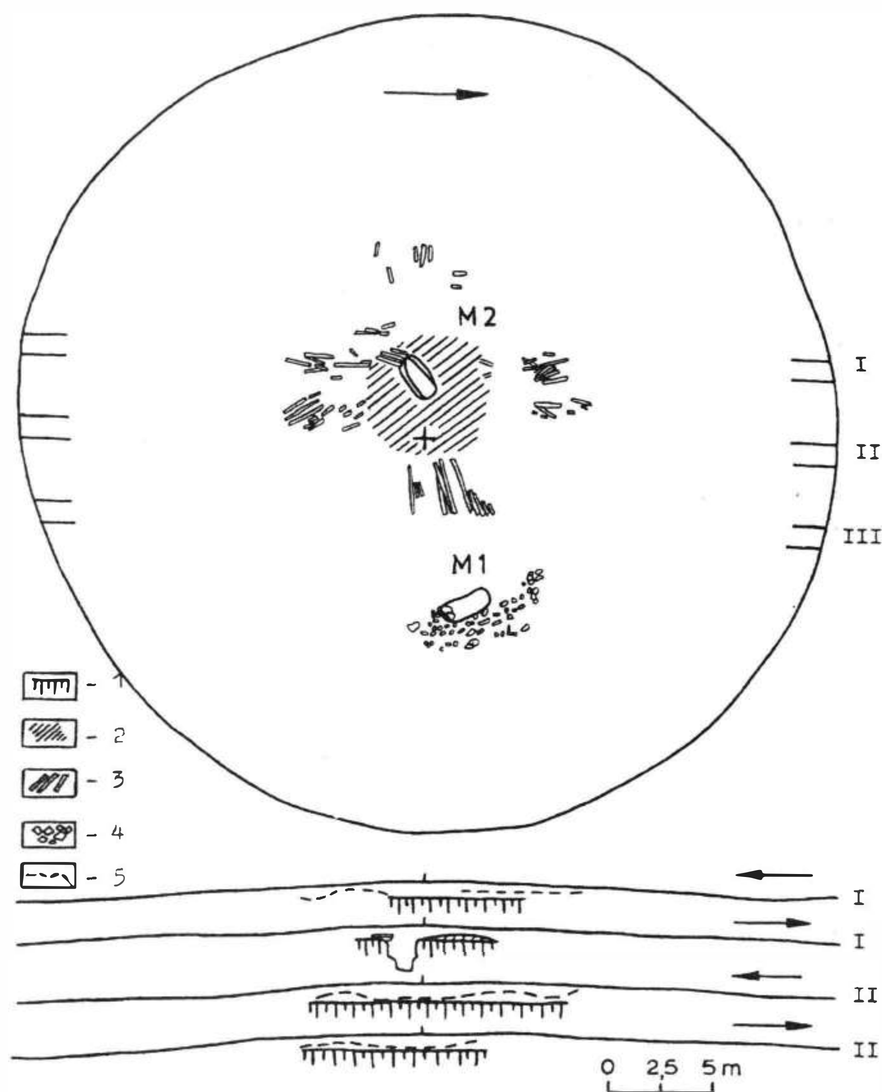

Fig. 2. Balabani. Planul tumulului nr. 18 (1 nivel de călcare; 2 lut scos din groapa mormântului central; 3 bârne; 4 pietre; 5 strat de lut).

[4] Înălţimea tumulilor este indicată de la nivelul vechi de călcare, care se găsea cu 0,10–0,20 m mai jos de nivelul solului contemporan.

Mormântul nr. 2 (fig. 6/10) este situat la distanţa de 2 m vest (260°) de reperul central al tumulului[5] şi la 10 m de celălalt mormânt, considerat secundar. A fost depistat la adâncimea de 0,80 m[6], groapa fiind săpată de la nivelul vechi de călcare, aşa cum o atestă stratul de lut galben din jurul ei cu o grosime de 0,30 m (fig. 2). Groapa avea o formă patrulateră, cu colţurile rotunjite, orientată SV–NE (50°), cu dimensiunile de 2,20x0,90/1,10 m şi adâncimea de 1,38 m de la nivelul vechi de călcare. La adâncimea de 0,70 m de la acelaşi nivel, groapa avea două trepte laterale cu lăţimea de 0,30 m. Fundul gropii era plat, cu o mică înclinare spre sud-est. Umplutura datorată devastării era formată din pământ brun, fragmente de bârne, oase răvăşite ale înhumatului şi obiecte de inventar abandonate. După amplasarea unor oase, se poate presupune că înhumatul fusese depus în poziţie întinsă pe spate, cu capul spre NE. Defunctul era un bărbat de circa 35–45 de ani, îmbrăcat în haine bogate şi cu echipament militar. În mormânt au fost găsite circa 100 de obiecte, întregi sau fragmentare.

I. *Accesorii de îmbrăcăminte:* 1) 35 de nasturi, circulari sau ovali, din fier, cu nituri şi resturi textile (fig. 6/11–13; 7/5–19; 8/3–12,18–20); 2) trei nasturi din os (fig. 12/9–11); 3) o cataramă din argint, prinsă de o cureluşă printr-un nit de bronz (fig. 11/7); 4), o placă de argint de la o altă cataramă (fig. 11/6); 5) două catarame dreptunghiulare din fier cu resturi de piele (fig. 9/7, 8); 6) o cataramă rotundă (fig. 9/6); 7) un nit de argint (fig. 11/5); 8) două nituri din aramă (fig. 12/12–13).

II. *Arme şi echipament militar:* 1) un buzdugan din fier, cu suprafaţa aurită şi o inscripţie încrustată cu argint (fig. 8/1;13); 2) o bucşă din fier, probabil de la mânerul buzduganului (fig. 8/2); 3) un pumnal din fier (fig. 9/9); 4) fragmente din lama unei spade (fig. 9/1); 5) garda unei săbii din fier (fig. 9/2); 7) cuţit de fier (fig. 9/4); 8) patru vârfuri de săgeţi din fier (fig. 11/1–4); 9) plăcuţe de os de la arc sau tolba pentru săgeţi (fig. 12/1–8); 10) trei cotiere din fier de la o armură (fig. 7/2–4); 11) fragmente de cămaşă de zale (fig. 7/10); 12) garda unei săbii din fier (fig. 5/2), descoperită în mantaua tumulului, deasupra mormântului.

III. *Piese de harnaşament:* 1) două zăbale din fier (fig. 10/3–4); 2) două scări de şa din fier (fig. 10/1–2); 3) un inel (fig. 9/3).

IV. *Obiecte de podoabă:* 1) fragment de pandantiv de bronz (fig. 11/8); 2) fragment de inel de argint (fig. 11/10); 3) fragment de aplică din argint (fig. 11/9).

După ritualul de înmormântare, complexul este atribuit tipului V–IV din clasificarea lui G. A. Fiodorov–Davâdov[7] şi tipului 3 din clasificarea lui A. O. Dobroliubski[8], caracteristice nomazilor din sec. XIII–XIV. Inventarul bogat şi faptul că acest mormânt reprezintă construcţia centrală a tumulului sugerează că defunctul era un şef militar.

[5] Reperul central reprezintă înălţimea cotei maxime a tumulului.

[6] Toate măsurările de adâncime, cu excepţia celor specificate aparte, sunt indicate de la nivelul cotei maxime a tumulului.

[7] G. A. Fiodorov–Davâdov, *Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlastju zolotoordynskih hanov*, Moscova, 1966, p. 126.

[8] A. O. Dobroliubski, *Kočevniki Severo–Zapadnogo Pričernomor'ja v epohu srednevekovija*. Kiev, 1986, p. 42–44, 48, pl. 3/64

1

2

Fig. 3. Balabani. 1–2 placaj de piatră la baza tumulului nr. 1.

Pentru aprecierea cronologiei absolute a M. 2 prezintă interes scările de şa, buzduganul, vârful de săgeţi şi cotierele de fier.

Scările de şa aparţin tipului D-II conform clasificării lui G. A. Fiodorov-Davâdov[9], datate de autor în sec. XIII–XIV. Pe de altă parte, conform clasificării mai recente a lui A. N. Kirpicinikov[10], aceste scări (cu lăţimea bazei mai mare de 7 cm) aparţin variantei târzii a tipului VII, care apare, după aprecierea cercetătorului citat, începând cu sec. XIII. În spaţiul pruto-nistrean asemenea obiecte sunt cunoscute în necropola de la Hansca-Limbari[11] şi tumulii de la Sucleia[12].

Buzduganul de fier cu şase muchii este atribuit tipului VI conform clasificării lui A. N. Kirpicinikov[13]. Asemenea obiecte apar, după opinia autorului, din sec. XIII. În sec. XIV ele se transformă din armă în însemn al şefului militar[14]. Ţinând cont de faptul că buzduganul de la Balabani este acoperit cu aur, având la capăt un semn-tamga, iar pe corp o inscripţie încrustată cu argint într-o limbă orientală, putem considera cu certitudine că acest obiect era un însemn al unui şef militar. Din această cauză buzduganul de la Balabani trebuie atribuit sec. XIV.

Două vârfuri de săgeţi (fig. 11/1–2) aparţin tipului 52, specia 1, conform clasificării lui A. F. Medvedev[15] şi sunt datate în sec. XII–XIII. Alte două vârfuri de săgeţi (fig.11/3–4) aparţin tipului 69 după A. F. Medvedev[16] şi sunt datate în sec. XIII–XIV.

Detaliile de armură de felul cotierelor apar în estul Europei abia în sec. XIII[17].

Din materialele prezentate se impune concluzia că mormântul central din tumulul discutat aparţine sec. XIII–XIV sau poate doar sec. XIV, după cum pare să indice buzduganul.

Judecând după locul central pe care îl ocupa în tumul, bogăţia inventarului şi a echipamentului militar, acest mormânt aparţinea probabil unui reprezentant al aristocraţiei militare. Un mormânt din aceeaşi perioadă, similar ca bogăţie şi echipament, a fost descoperit într-un tumul de lângă satul Kamenka, raionul Oceakov (Ucraina)[18].

[9] Fiodorov-Davâdov, *op. cit.*, p. 16.

[10] A. N. Kirpicinikov, *Snarojaženie vsadnika i verhovogo kon'ja na Rusi IX–XIII vv.*, Arheologija SSSR, E1–36, Moscova, 1973, p. 50–51.

[11] I. Gh. Hâncu, *Limbari – srednevekovyij mogil'nik XII–XIV vekov v Moldavii*, Chişinău, 1970. p. 57, fig. 24.

[12] Dobroliubski, *op. cit.*, p. 91, nr. 59; p. 83, nr. 8, pl. 3/1.

[13] A. N. Kirpicinikov, *Drevnerusskoe oružie* 2, ArheologijaSSSR, E1–36, Moscova, 1966, p. 56–57; vezi şi *Drevnaja Rus'. Gorod, zamok, selo*, ArheologijaSSSR, Moscova, 1985, p. 311, pl. 129/12–13.

[14] Kirpicinikov, *op. cit.*, p. 56–57; *Drevnaja Rus'...*, p. 311.

[15] A. F. Medvedev, *Ručnoe metal'noe oružie*, ArheologijaSSSR, E1–36, Moscova, 1966, p. 69.

[16] *Ibidem*, p. 76–77.

[17] A. F. Medvedev, *Drevnerusskoe oružie* 3, ArheologijaSSSR, E1–36, Moscova, 1971, p. 20–21; vezi şi *Drevnaja Rus'...*, p. 317.

[18] A. O. Dobroliubski, I. S. Grebnikov, în *Drevnosti jugo-zapada SSSR*, Chişinău, 1991, p. 224–240.

Mormântul nr. 1 (fig. 4/1) se află la 8 m nord-est de reperul central şi 10 m de M. 2. Spre est, la baza mantalei tumulului, s-a găsit o îngrămădire de pietre, aranjate în formă de arc, cu lungimea de 8 m, lăţimea de 2 m şi grosimea de 0,30–0,40 (fig. 2–3). Dimensiunile pietrelor: 0,80 x 0,50 x 0,20 m. Îngrămădirea de pietre se afla peste acoperişul de bârne al mormântului, în afara spaţiului gropii, înspre răsărit. Depistată la adâncimea de 1,50 m, groapa avea formă rectangulară, cu dimensiunile de 2,55 x 1,05 m, şi adâncimea de 2,40 m, fiind orientată SE–NV (335°). Pereţii gropii erau verticali, pe peretele de sud-est fiind observate urme de vopsea roşie. În umplutura gropii s-au găsit fragmente de bârne, oase umane, cărbune, obiecte de fier şi bronz. Mormântul a fost jefuit, dar se poate presupune că înhumatul fusese depus în poziţie întinsă pe spate, cu capul spre NV. Scheletul a aparţinut unui bărbat de circa 35–45 de ani. În groapă, la diferite niveluri, au fost găsite peste 30 de obiecte, majoritatea din fier, puternic corodate, astfel încât în multe cazuri nu s-a putut determina funcţionalitatea lor.

I. *Accesorii de îmbrăcăminte*: o cataramă de fier (fig. 5/11).

II. *Armament şi echipament militar*: 1) teaca unui pumnal de fier (fig. 5/3); 2) un pumnal din fier (fig. 5/10); 3) fragment de cuţit (fig. 5/9); 4) garda (fig. 5/2) şi fragmente din lama unei spade (fig. 6/7–9); 5) cotieră din fier (fig. 6/6); 6) vârf de săgeată din fier (fig. 5/4); 7) un peduncul de la un vârf de săgeată (fig. 5/6).

III. *Piese de hamaşament*: 1) inele din fier (fig. 5/5; 6/1, 5); 2) catarame circulare din fier (fig. 6/2, 4); 3) fragment de zăbală din fier (fig. 6/3); 4) plăcuţe de os de tolbă sau şa (fig. 4/2–5).

IV. *Obiecte de podoabă*: o oglindă din argint cu scene zoomorfe pe una din feţe (fig. 4/6).

M. 1 aparţine tipului D-I din clasificare lui Fiodorov–Davâdov[19] şi tipului 1 din clasificarea lui Dobroliubski[20].

Pentru datarea acestui mormânt prezintă interes oglinda şi un vârf de săgeată. Oglinda ornamentată cu reprezentări zoomorfe are analogii directe printre obiectele de provenienţă sino–iraniană depistate în tumulii nomazilor din sec. XIII–XIV[21]. Vârful de săgeată (fig. 5/4) aparţine tipului 102 după clasificarea lui A. F. Medvedev şi este datat în sec. XII–XIV[22].

Pe baza materialelor prezentate, mormântul nr. 1 se poate data în sec. XIII–XIV.

Tumulul nr. 22. Se găsea la distanţa de 0,8 km NV de T. 18. Avea înălţimea de 0,85 m şi diametrul de 32 m. Tumulul a fost ridicat în epoca bronzului, conţinea 13 morminte, dintre care trei (nr. 4, 6, 11) aparţineau nomazilor medievali.

Mormântul nr. 4. A fost depistat la distanţa de 6 m spre NE (35°) de reperul central, la adâncimea de 0,80 m (fig. 14/13). Mormântul aparţinea unui bărbat de cca 20–35 ani. Conturul gropii funerare n-a fost observat. Scheletul era întins pe

[19] Fiodorov–Davâdov, *op. cit*, p. 124.

[20] Dobroliubski, *op. cit*, p. 42–44.

[21] A. F. Medvedev, *Stepi Evrazii v epohu srednovekovja*, ArheologijaSSSR, Moscova, 1981, p. 245, pl. 72/101; p. 255, pl. 79/2; idem, *op. cit.*, p. 86.

[22] *Drevnaja Rus'...*, p. 352–353, pl. 139/17.

spate, orientat cu capul spre NV (335°). Mâinile erau întinse de-a lungul corpului, cu palmele așezate pe oasele bazinului. Picioarele erau întinse. Pe fundul gropii, sub schelet, au fost observate urme de lemn putred, rămășițele de scânduri pe suprafața cărora a fost depus defunctul.

Lângă și pe schelet au fost depistate 11 obiecte din metal, care se împart în două grupe:

I. *Accesorii de îmbrăcăminte:* 1) o cataramă dreptunghiulară din bronz (fig. 14/5); 2) trei fragmente de inele din fier, descoperite lângă oasele bazinului (fig. 14/ 8–10);

II. *Echipament militar:* 1) sabie de fier îmbrăcată într-o teacă din lemn, aflată în stânga scheletului. Pe mâner și la capătul de jos al sabiei se găseau plăci de os. Mânerul, cu o gardă romboidală, era întărit cu câteva inele din fier, dintre care s-a păstrat unul. Sabia are o formă curbă, cu lungimea totală de 1,45 m (fig. 14/11); 2) pumnal din fier plasat sub osul șoldului drept (fig. 14/12). Mânerul lui era făcut din plăci de os, iar la capăt avea un buton circular din os, ornamentat cu cercuri (fig. 14/6); 3) cinci vârfuri de săgeți din fier (fig. 14/1–4, 7).

Conform ritualului de înhumare, M.4 aparține tipului D-I din clasificarea lui Fiodorov–Davâdov[23] sau tipului 1 din clasificarea lui Dobroliubski[24]. Acest ritual de înmormântare este întâlnit pe tot parcursul sec. X–XIV, dar cu precădere în sec. X–XI și în sec. XIII–XIV[25].

Pentru datarea M. 4 prezintă interes sabia și trei vârfuri de săgeată. Sabia are lungimea 1,45 m (lungimea lamei 1,26 m, a mânerului 0,19 m), lățimea 4 cm și curbura de 5 cm. Arme de acest tip, cu lungimea 1,10–1,17 m, cum este demonstrat în literatura de specialitate[26], apar în sec. XII și sunt tipice pentru secolele următoare. Având în vedere faptul că sabia din mormântul de la Balabani este foarte lungă, depășind cu mult normele sec. XII, putem conchide că ea aparține perioadei ulterioare, deci sec. XIII–XIV. Cele trei vârfuri de săgeți (fig. 14/1, 3, 7) aparțin, conform clasificării lui Medvedev[27], tipului 38, variantei 3 și sunt datate în sec. XIII–XIV.

Astfel, pe baza obiectelor analizate, M. 4 este de atribuit sec. XIII–XIV sau celei de-a patra perioade de dominație a nomazilor turanici în nordul Mării Negre[28].

Mormântul nr.6. A fost depistat la distanța de [illegible] m spre S (165°) de reperul central, la adâncimea de 0,70 m (fig. 15/1). Aparținea unui bărbat de cca 45–55 ani. Contururile gropii funerare n-au fost observate. Scheletul era întins pe spate, cu capul orientat spre V (270°). Craniul era căzut pe tâmpla dreaptă, mâna dreaptă era întinsă de-a lungul corpului, stânga era îndoită din cot, picioarele erau paralele. Inventarul lipsea.

23 Fiodorov–Davâdov, *op. cit.*, p. 124.
24 Dobroliubski, *op. cit.*, p. 42–44.
25 *Ibidem*, p. 48.
26 A. N. Kirpicinikov, *Drevnerusskoe oružie* 1, ArheologijaSSSR, E1–36, Moscova, 1966, p. 67; vezi și *Drevnaja Rus'...*, p. 308; S. A Pletniova, *Drevnosti čornyh Klobukov*, ArheologijaSSSR, E1–19, Moscova 1973, p. 18.
27 Medvedev, *op. cit.*, p. 64; *Drevnjaja Rus'*, p. 352, 354, pl. 140/17.
28 Dobroliubski, *op. cit.*, p. 65–79.

Conform ritului funerar, mormântul aparţinea tipului A-I din clasificarea lui G. A. Fiodorov–Davâdov[29] sau tipului 1 după A. O. Dobroliubski[30], datat în sec. X–XIV[31].

Mormântul nr.11. A fost depistat în partea centrală a tumulului, la 1,80 m spre E (75°) de reper, la adâncimea de 1,22 m. Complexul dat întretăia parţial mormântul nr.12 (central) din epoca bronzului.

Groapa mormântului avea o formă ovală în plan, cu dimensiunile 1,65 x 0,75 m, şi era orientată de la SE la NV (350°). Adâncimea gropii 2,40 m. Mormântul a fost prădat în vechime, din care cauză scheletul era distrus, iar oasele lui se întâlneau la diferite niveluri.

Conform ritualului funerar, mormântul aparţine tipului D-I după Fiodorov–Davâdov[32] sau tipului 1 după Dobroliubski[33], datat în sec. X–XIV[34].

Tumulul nr.25. Era plasat la 1 km spre NV de tumulul nr.22. Complexul a fost construit în epoca bronzului. Avea înălţimea de 1 m de la nivelul vechi de călcare, iar diametrul de 36 m. Tumulul conţinea cinci morminte, dintre care unul (M. 4) aparţinea evului mediu.

Mormântul nr. 4 (fig. 15/3). A fost descoperit în sectorul de S (170°) al tumulului, la distanţa de 9,80 m de reper, la adâncimea de 1,67 m. Groapa mormântului era patrulateră, cu dimensiunile 1,78 x 0,70 m. Scheletul se găsea la adâncimea de 1,70 m. El era întins pe spate cu capul spre V (270°). Mâinile erau întinse de-a lungul corpului, iar picioarele cu genunchii apropiaţi.

Lângă oasele bazinului au fost descoperite fragmente din fier ruginit care provin de la obiecte nedeterminate.

Pe aceleaşi oase au fost descoperite 10 fragmente de aplice din aur, dintre care patru s-au păstrat aproape integral. Aplicile sunt patrulatere, cu dimensiunile 2 x 2,2 cm (fig. 15/4, 5, 7) şi 1,2 x 1,2 cm (fig. 15/6). Grosimea aplicelor este de 0,1 cm. În părţile laterale ale aplicelor sunt două perforaţii cu diametrul de 0,2 cm.

Conform ritualului funerar, mormântul aparţine tipului A-I după Fiodorov–Davâdov[35] sau tipului 1 după Dobroliubski[36] şi este databil în sec. X–XV[37].

Tumulul nr. 27. Era plasat la extremitatea de NV a grupului de tumuli, la distanţa de 1,2 km de la tumulul nr. 25 A fost ridicat în epoca bronzului. Avea înălţimea de 0,80 m şi diametrul de 36 m. Tumulul conţinea trei morminte, dintre care unul (M. 1) aparţinea nomazilor medievali.

[29] Fiodorov–Davâdov, *op. cit.,* p. 124.
[30] Dobroliubski, *op. cit.,* p. 44, pl. 2.
[31] *Ibidem,* p. 48. pl. 3.
[32] Fiodorov–Davâdov, *op. cit.,* p. 127.
[33] Dobroliubski, *op. cit.,* p. 44, pl. 2.
[34] *Ibidem,* p. 48, pl. 3.
[35] Fiodorov–Davâdov, *op. cit.,* p. 124.
[36] Dobroliubski, *op. cit.,* p. 44, pl. 2.
[37] *Ibidem,* p. 48, pl. 3.

Mormântul nr. 1 (fig. 15/2). Aparţinea unui bărbat de circa 45–55 ani. A fost depistat în partea centrală a tumulului, la distanţa de 0,80 m spre E (85°) de reperul central, la adâncimea 0,45 m.Conturul gropii n-a fost observat. Scheletul era întins pe spate cu capul spre V (260°). Mâinile nu s-au păstrat. Lângă oasele iliace au fost depistate două fragmente de la un obiect de fier nedeterminat.

Conform ritualului funerar, mormântul, aparţine tipului A-I din clasificarea lui Fiodorov–Davâdov[38] sau tipului 1 după Dobroliubski[39], databil în sec. X–XIV[40].

În afară de mormintele menţionate, în tumulii de lângă Balabani sunt cunoscute încă 9 complexe funerare ce aparţin nomazilor medievali (tabelul 1). Aceste morminte au fost descoperite în anul 1971[41]. Ţinând cont şi de acestea, rezultă că în tumulii de lângă Balabani sunt identificate în total 16 morminte medievale. Dintre acestea, patru morminte au fost descoperite în patru din cei zece tumuli din grupul de sud (T. 1, M. 2; T. 7, M. 1; T. 8, M. 3; T. 9, M. 3)[42], iar 12 morminte în şase din cei 17 tumuli din grupul de nord (T. 17, M. 1; T. 18, M. 1, 2; T. 21, M. 1, 2, 3, 4[43]; T. 22, M. 4, 6, 11; T. 25, M. 4 şi T. 27, M. 1).

Din zece tumuli ce conţineau morminte medievale doar unul (T. 18) a fost ridicat în epocă, restul reprezentând complexe funerare mai vechi, din epoca bronzului şi a fierului timpuriu, refolosite de către nomazii turanici. Aceşti nomazi au folosit din 24 tumuli mai vechi doar nouă, ceea ce constituie 37,5%, respectiv 40% în grupul de sud şi 36% în grupul de nord.

Tumulii în care au fost depistate mormintele medievale sunt de regulă de dimensiuni mici, având înălţimea de 0,60–1,50 m, iar diametrul de 25–40 m. În aceşti parametri se încadrează opt din zece tumuli cu morminte medievale, sau 80%. În două cazuri mormintele medievale au fost plasate în tumuli de dimensiuni mari, cu înălţimea de 3 şi 6 m, iar diametrul de 40 m şi 60 m. Din 16 morminte medievale, 11 (68%) au fost depistate în tumuli de dimensiuni mici, iar 5 (38%) în tumuli de dimensiuni mari. Este de menţionat că în doi tumuli de dimensiuni mari (T. 10, î. 2 m, diam. 40 m; T. 13 î. 7,90 m, diam. 80 m) de lângă satul Balabani, n-au fost depistate morminte ale nomazilor medievali. Această observaţie ne demonstrează că la populaţia respectivă exista o anumită reglementare în ceea ce priveşte alegerea tumulilor pentru înmormântări, care era probabil legată de poziţia socială a celui decedat.

Majoritatea tumulilor, şapte din zece (70%), conţineau câte un mormânt medieval. Într-un caz tumulul conţinea două morminte, în altul trei, iar unul patru morminte.

Mormintele medievale sunt plasate de regulă în centrul tumulului, pe o rază de 2–3 m (6 cazuri = 37,5%), sau în sectorul lui de sud (7 cazuri = 43,8%), şi foarte rar în cel de nord (3 cazuri = 18,7%). În partea de est şi vest a tumulilor, mormintele

[38] Fiodorov–Davâdov, *op. cit.*, p. 124.
[39] Dobroliubski, *op. cit.*, p. 44, pl. 2.
[40] *Ibidem*, p. 48, pl. 3.
[41] Cebotarenko, Iarovoi, Telnov, *op. cit.*, p. 14, 37, 42–44, 66, 68–69, 71.
[42] *Ibidem*, p. 14, 37, 42–44.
[43] *Ibidem*, p. 66, 68–69, 71.

medievale lipsesc. Şase morminte (37,5%) se găseau la distanţa de 0,5–2 m de la reperul central al tumulului, şapte (43,8%) la distanţa de 3–9,80 m, iar trei (18,7%) la distanţa de 12–20 m (fig. 16).

Din cele 16 morminte „sexul a fost determinat doar în cinci cazuri şi toate s-au dovedit a fi de bărbaţi (tab. 1). Vârsta a fost determinată în 14 cazuri. După acest criteriu distingem morminte de copii (2), tineri (3) şi adulţi (9).

Mormintele medievale de înhumaţie au scheletele întinse pe spate, orientate cu capul spre V – 16 cazuri (37,5%), NV – 4 cazuri (25%), NE –2 cazuri (12,5%) şi S – 4 cazuri (25%). În două morminte (12,5%) erau resturi din scheletele unor cai. Gropile mormintelor au fost observate doar în şapte cazuri (43,8%). Ele erau simple, de formă rectangulară cu colţurile rotunjite, având lungimea de 1,65–2,55 m şi lăţimea de 0,70–1,40 m.

Adâncimea gropilor atingea 0,90–1,45 m sub nivelul vechi de călcare. Într-un caz groapa funerară avea o treaptă pe tot perimetrul. În trei cazuri, pe fundul gropilor a fost observat un aşternut din scânduri. În două cazuri gropile au fost acoperite cu pod din bârne.

Inventar arheologic a fost găsit în zece morminte, iar în şase cazuri el lipsea. Patru morminte (T. 18, M. 1, 2; T. 22, M. 4; T. 25, M. 4) conţineau inventar bogat, inclusiv obiecte din aur. Dintre aceste morminte, trei erau jefuite. În al patrulea mormânt jefuit inventarul lipsea. Şase morminte conţineau un inventar destul de modest.

Mormintele de la Balabani se încadrează în şase tipuri conform clasificării tipologice a lui G. A. Fiodorov–Davâdov (A-I, D-I, J-I, Z-I, V-IV şi G-VIII) sau în patru tipuri conform clasificării diacronice a lui A. O. Dobroliubski: tipul 1 (= A-I, D-I, J-I), tipul 3 (= V–IV), tipul 8 (= Z-I) şi tipul 17 (=G-VIII).

Mormintele de tipul A-I, în gropi simple cu orientarea spre V, au fost cunoscute pe tot parcursul sec. X–XIV, dar cu preponderenţă în sec. X – sfârşitul sec. XI şi mijlocul sec. XIII – sec. XIV[44]. În tumulii de lângă Balabani au fost descoperite şase morminte de acest tip (T. 8, M. 3; T. 9, M. 3; T. 17, M. 1; T. 22, M. 6; T. 25, M. 4; T. 27, M. 1), dintre care patru conţineau inventar cu o cronologie destul de largă, sec. X–XIV. Din această cauză este foarte dificil de limitat cronologia acestor complexe la o dată mai restrânsă.

Mormintele de tipul D-I, în gropi simple cu orientarea spre N, sunt documentate în nord-vestul Mării Negre în timpul dominaţiei mongolilor (mijlocul sec. XIII – sec. XIV)[45]. În tumulii de la Balabani au fost depistate patru morminte de acest tip (T. 7, M. 1; T. 18, M. 1; T. 22, M. 4, şi M. 11). Dintre acestea, două morminte erau cu inventar bogat, unul era jefuit, iar altul fără inventar. Mormintele cu inventar (T. 18, M. 1 şi T. 22, M. 4) sunt datate în sec. XIII–XIV, încadrându-se perfect în schema cronologică propusă de A. O. Dobroliubski. Pe baza acestor date putem presupune că şi celelalte două morminte (T. 7, M. 1 şi T. 22, M. 11) se datează în sec. XIII–XIV.

[44] Dobroliubski, *op. cit.*, p. 48, pl. 3.
[45] *Ibidem.*

Mormintele de tipul J-I, în gropi simple cu orientarea spre S, sunt datate în nord-vestul Pontului tot în sec. XIII–XIV[46]. În tumulii de la Balabani au fost descoperite trei morminte de acest tip (T. 21, M. 2, 3, 4). Un inventar foarte sărăcăcios, cronologic nedeterminabil, a fost depistat doar într-un singur mormânt (T. 21, M. 4). Având în vedere sistemul de datare propus de A. O. Dobroliubski, cele trei morminte pot fi atribuite sec. XIII–XIV.

Mormintele de tipul Z-I, în gropi simple, însoţite de un cal şi orientate spre S, erau caracteristice sec. XIII–XIV[47]. La Balabani a fost găsit un singur complex de acest fel, care se datează după inventar în sec. XII–XIII, încadrându-se astfel în schema cronologică propusă de A. O. Dobroliubski.

Mormintele de tipul V–IV, în gropi simple, orientate cu capul spre E, sunt datate în aceeaşi perioadă[48]. La Balabani a fost depistat un singur mormânt de acest fel (T. 18, M. 2) care, pe baza inventarului foarte bogat, este datat în sec. XIII–XIV.

Tabelul

Caracteristicile de bază ale mormintelor nomazilor

nr.crt.	complexul		dimens.tumul		amplasarea mormîntului faţă de reper				sex	vârsta	orientarea mormântului	
	T.	M.	î.	diam.	coordonate	azimut	distanţa m	%			coordonate	azimut
1	1	2	1,0	24	N	0°	2	17	?	A	NE	45°
2	7	1	3,0	40	S	190°	12	60	?	C	NV	335°
3	8	3	1,3	30	NV	320°	7,4	49	?	C	V	270°
4	9	3	1,5	30	S	180°	5,8	39	?	T	V	270°
5	17	1	0,6	25	SV	200°	3,0	24	?	T	V	270°
6	18	1	0,85	40	NE	65°	8,0	40	b	A	NV	335°
7	–	2	–	–	V	260°	2,0	10	b	A	NE	50°
8	21	1	6,0	60	S	180°	0,5	2	?	A	S	180°
9	–	2	–	–	NE	40°	1,0	3	?	A	S	180°
10	–	3	–	–	S	193°	15,4	51	?	A	S	180°
11	–	4	–	–	S	178°	20,0	67	?	A	S	180°
12	22	4	0,85	32	NE	35°	6,0	38	b	T	NV	335°
13	–	6	–	–	SE	165°	5,5	34	b	A	V	270°
14	–	11	–	–	E	75°	1,8	11	?	?	NV	350°
15	25	4	1,0	36	S	170°	9,8	54	?	?	V	270°
16	27	1	0,8	36	E	85°	0,8	4	b	A	V	260°

[46] *Ibidem.*
[47] *Ibidem.*
[48] *Ibidem.*

Mormintele de tipul G-VIII, în gropi simple, cu schelet de cal şi orientate spre E, sunt datate conform cronologiei elaborate de A. O. Dobroliubski tot în sec. XIII–XIV[49]. La Balabani avem un singur mormânt de acest tip, cu inventar sărăcăcios. Pe baza analogiilor, putem presupune că acest complex datează din sec. XIII–XIV.

Astfel, putem conchide că din numărul total de 16 morminte din tumulii de la Balabani, 10 complexe se încadrează perfect în perioada sec. XIII–XIV.

Ţinând cont de aceste date, putem presupune cu un grad foarte mare de probabilitate că şi celelalte şase morminte aparţin acestei perioade. Această constatare este foarte importantă, deoarece în acest caz ne găsim în faţa unui complex de necropole tumulare ale nomazilor turanici din perioada dominaţiei Hoardei de Aur. Acest lucru ne indică, la rândul său, prezenţa în regiunea râului Ialpug din sudul Basarabiei a unui centru politic important al nomazilor turanici.

nr. 1

turanici de lângă satul Balabani

forma gropii	dimensiunile gropii (m)			lemn putred	schelet de cal	inven-tar	tipul ritualului după		prădat	cronologia
	lung.	lat.	ad.				Fiodorov–Davâdov	Dobroliubski		
?	?	?	0,4	–	+	+	G–VIII	17	–	? XIII–XIV
?	?	?	0,4	–	–	–	D–I	1	–	? XIII–XIV
?	?	?	0,9	–	–	+	A–I	1	–	X–XIV
?	?	?	1,7	–	–	+	A–I	1	–	X–XIV
?	?	?	0,6	–	–	–	A–I	1	–	X–XIV
Rc.	2,55	1,05	2,4	+	–	+	D–I	1	+	XIII–XIV
Rc.	2,20	1,1	2,18	+	–	+	V–IV	3	+	XIII–XIV
Rc.	2,40	1,40	0,55	–	+	+	Z–I	8	–	XII–XIII
Rc.	1,90	0,90	0,60	–	–	–	J–1	1	–	? XIII–XIV
Rc.	1,80	1,00	0,65	–	–	–	J–I	1	–	? XIII–XIV
?	?	?	6,0	–	–	+	J–I	1	–	? XIII–XIV
?	?	?	0,8	+	–	+	D–I	1	–	XIII–XIV
?	?	?	0,7	–	–	–	A–I	1	–	X–XIV
Ov.	1,65	0,75	2,4	?	–	–	D–I	1	+	? XIII–XIV
Rc.	1,78	0,70	1,7	–	–	+	A–I	1	–	X–XIV
?	?	?	0,45	–	–	+	A–I	1	+	X–XIV

Notă: Sigle convenţionale la compartimentele: vârstă, sex şi forma gropii; C – copil, T – tânăr, A – adult, b – bărbat, Rc. – rectangulară, Ov. – ovală.

[49] *Ibidem.*

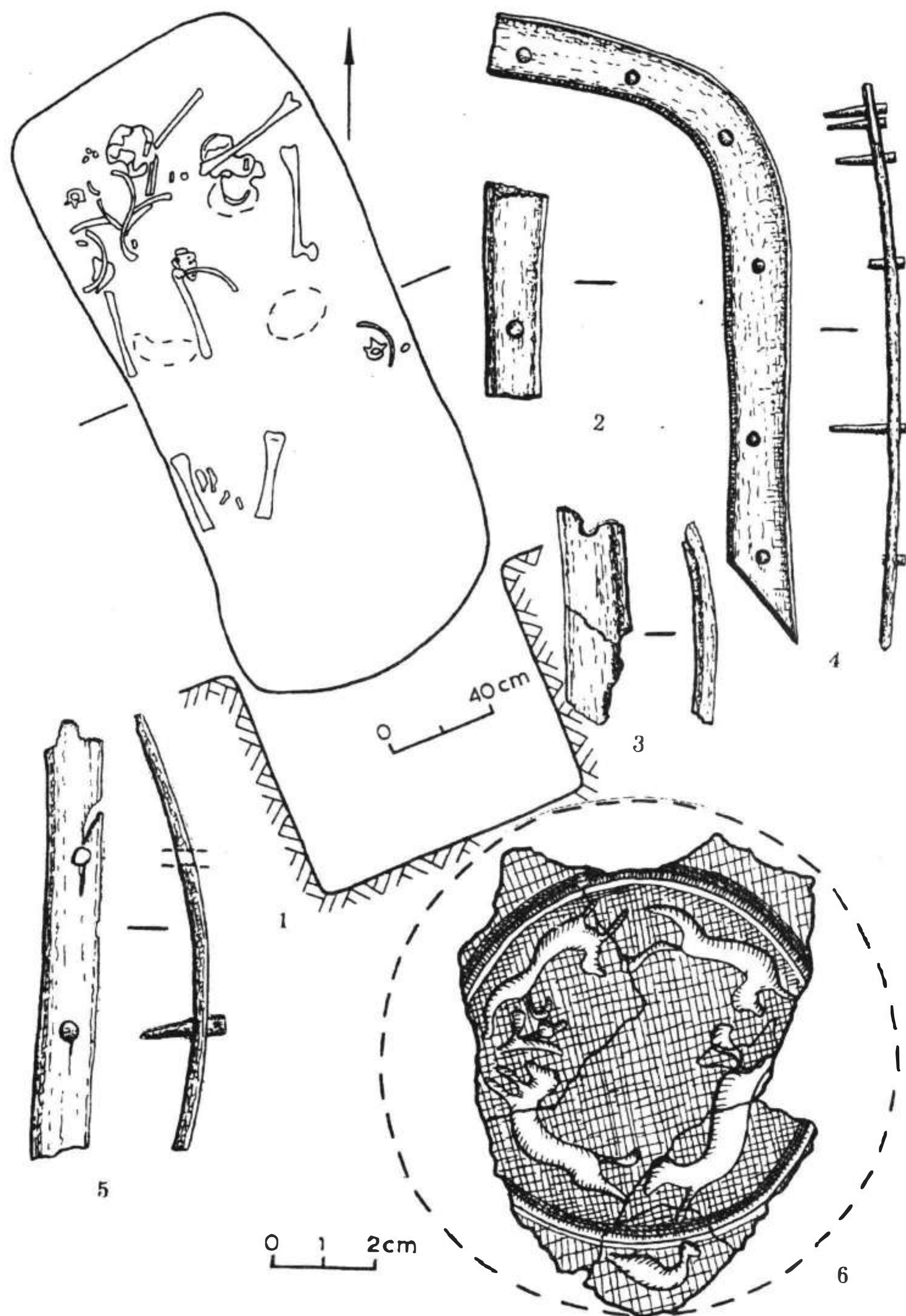

Fig. 4. Balabani. T. 18. M. 1. 1 planul mormântului. 2–5 piese din os de la şa sau tolbă, 6 oglindă de argint.

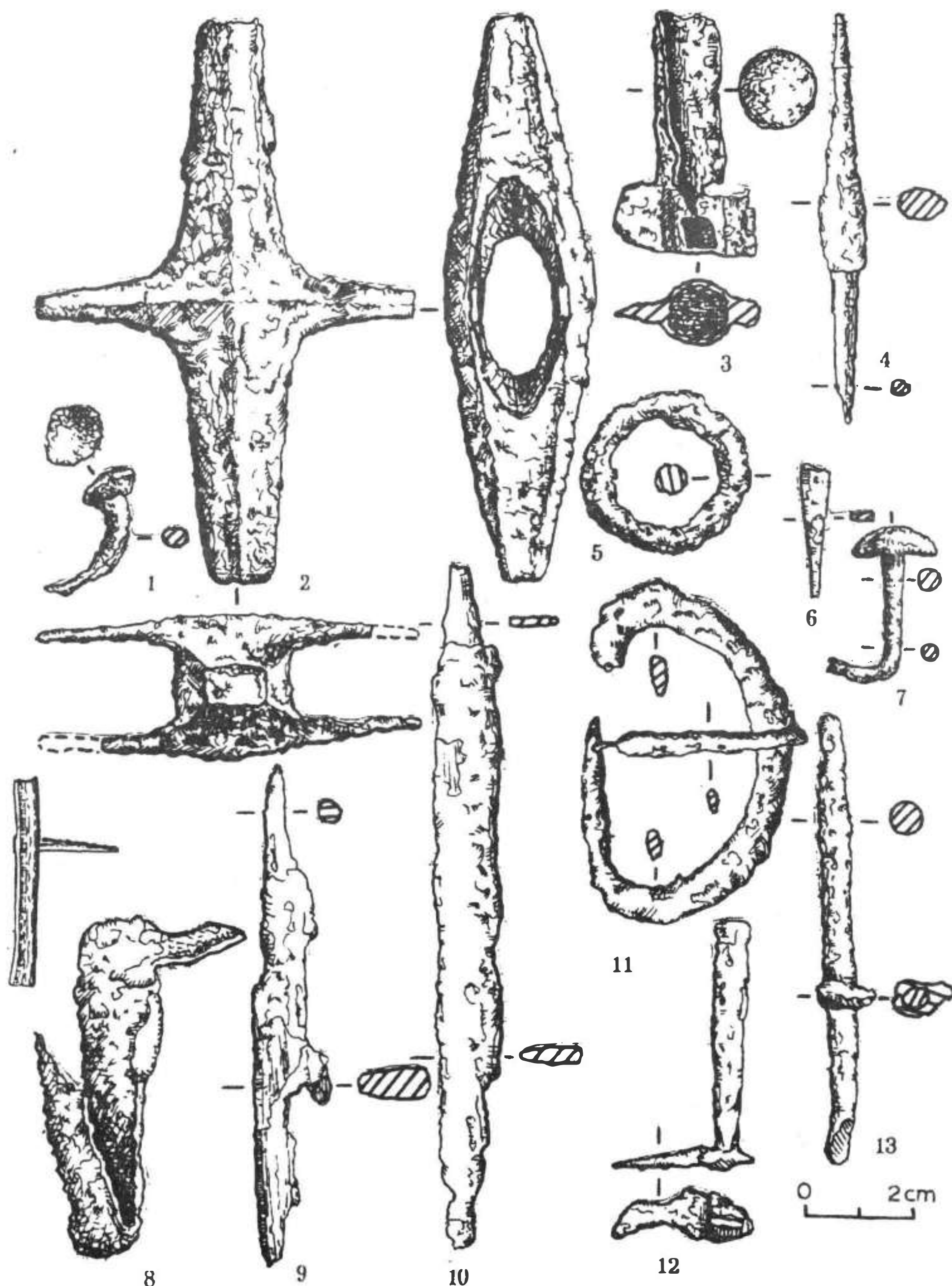

Fig. 5. Balabani. T. 18. M. 1. Obiecte din fier: 1, 7 cuie, 2 garda de la mânerul unei spade, 3 teaca unui pumnal. 4 vârf de săgeată, 5 inel, 6 fragmentul unui vârf de săgeată, 9 cuțit, 10 pumnal, 11 cataramă, 8. 12–13 obiecte nedeterminate.

1 2 3 4 5

6 7 8 9

0 2cm

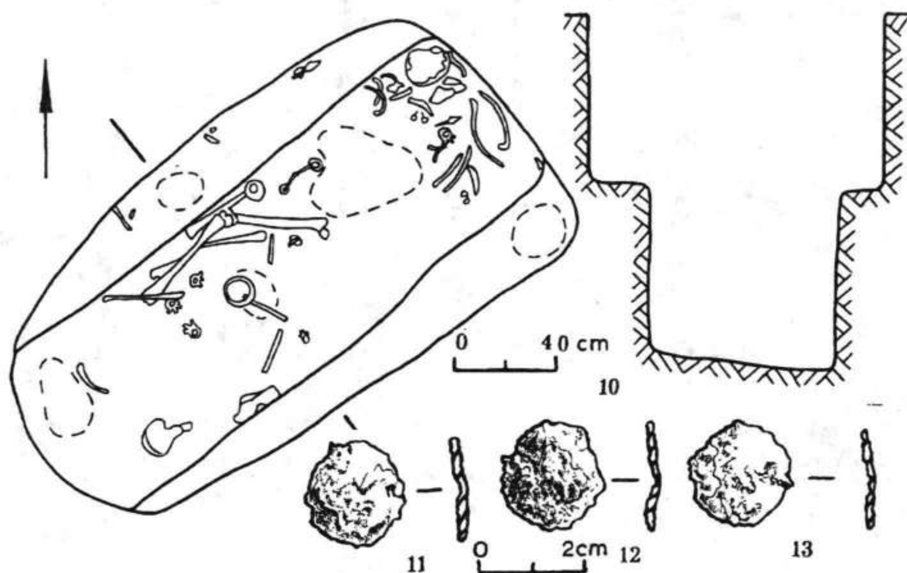

Fig. 6. Balabani. T. 18. M. 1. 1, 5 inele, 2, 4 catarame. 6 cotieră, 7–9 fragmente de spadă (toate de fier). T. 18. M. 2. 10 planul mormântului, 11–13 nasturi de fier.

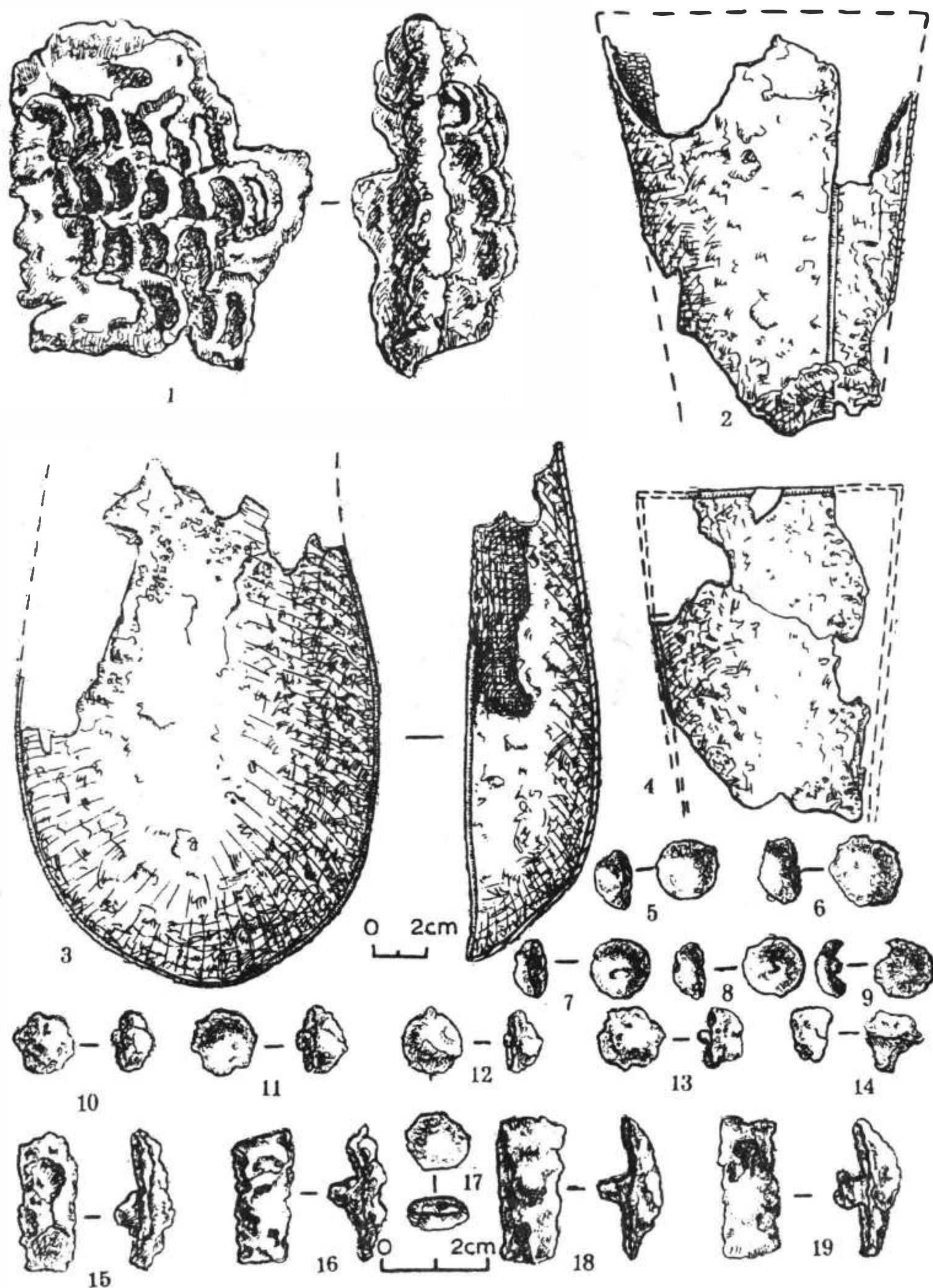

Fig. 7. Balabani. T. 18. M. 2. Obiecte de fier: 1 zale, 2–4 cotiere, 5–19 nasturi.

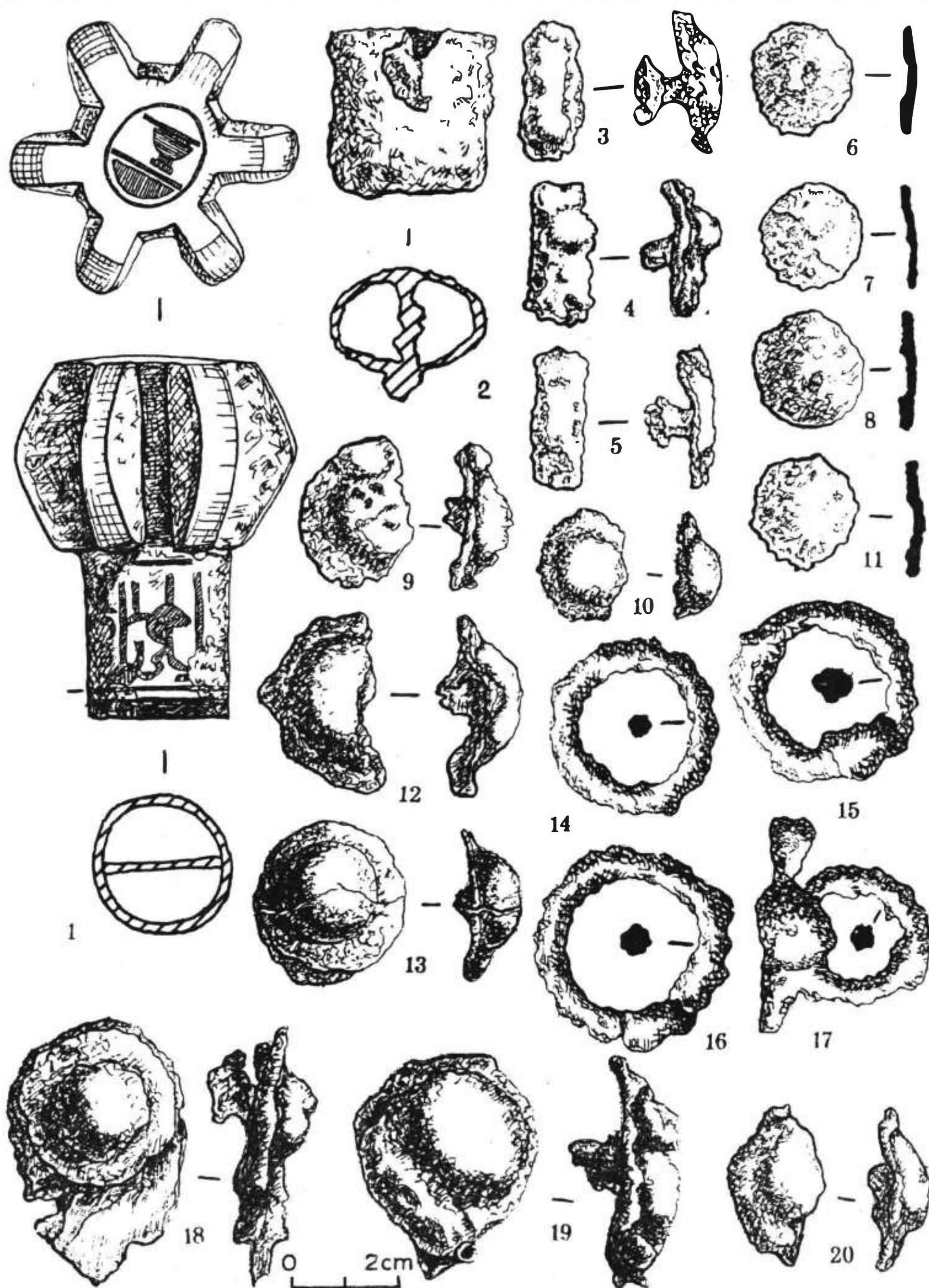

Fig. 8. Balabani. T. 18. M. 2. Obiecte de fier: 1 buzdugan aurit, 2 bucșă, 3–13, 18–20 nasturi, 14–17 inele.

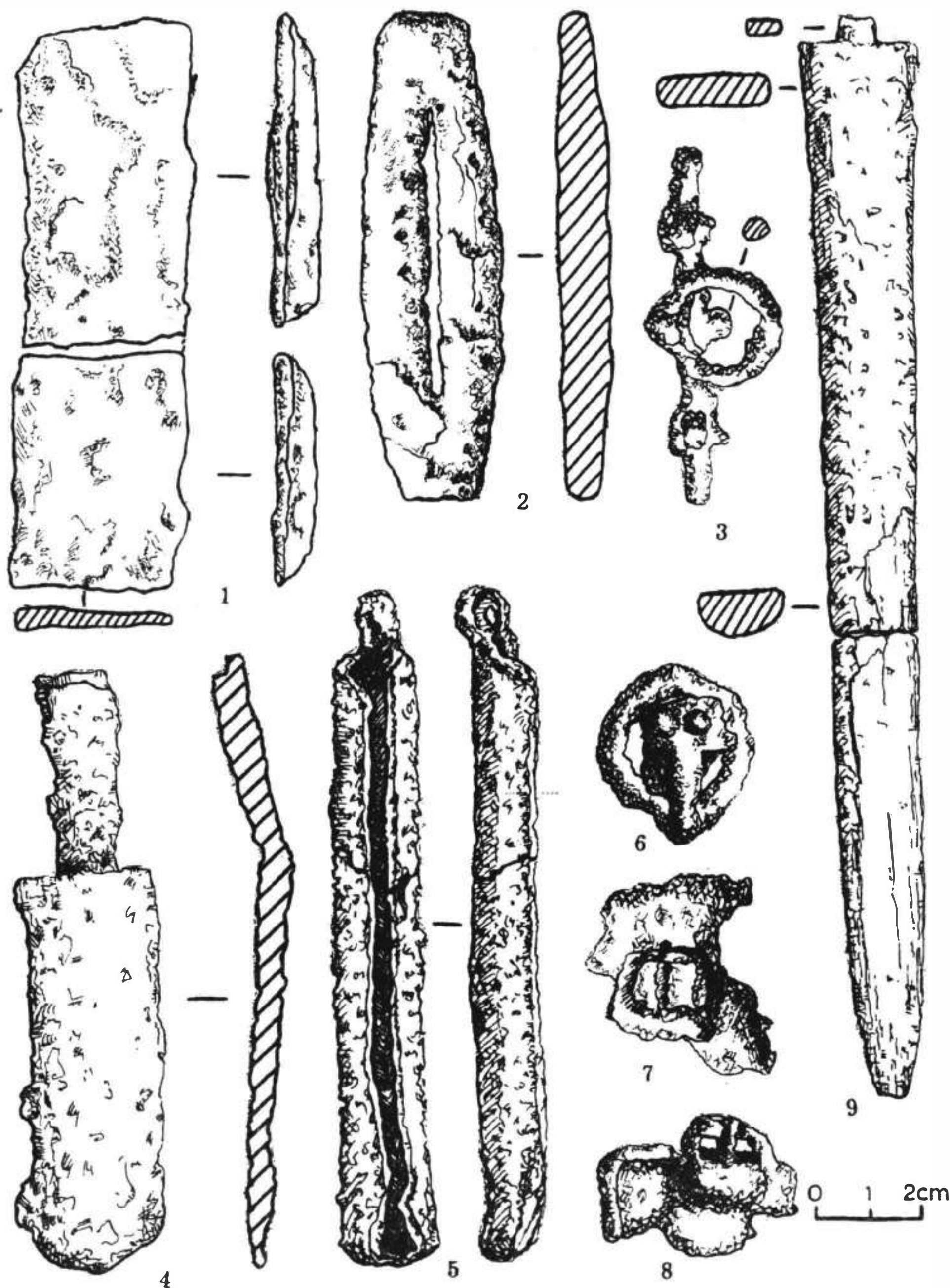

Fig. 9. Balabani. T. 18. M. 2. Obiecte de fier: 1 fragmente de spadă, 2 gardă de spadă, 3 inel lipit de o bară. 4 cuțit, 5 teacă. 6–8 catarame cu resturi de piele, 9 pumnal.

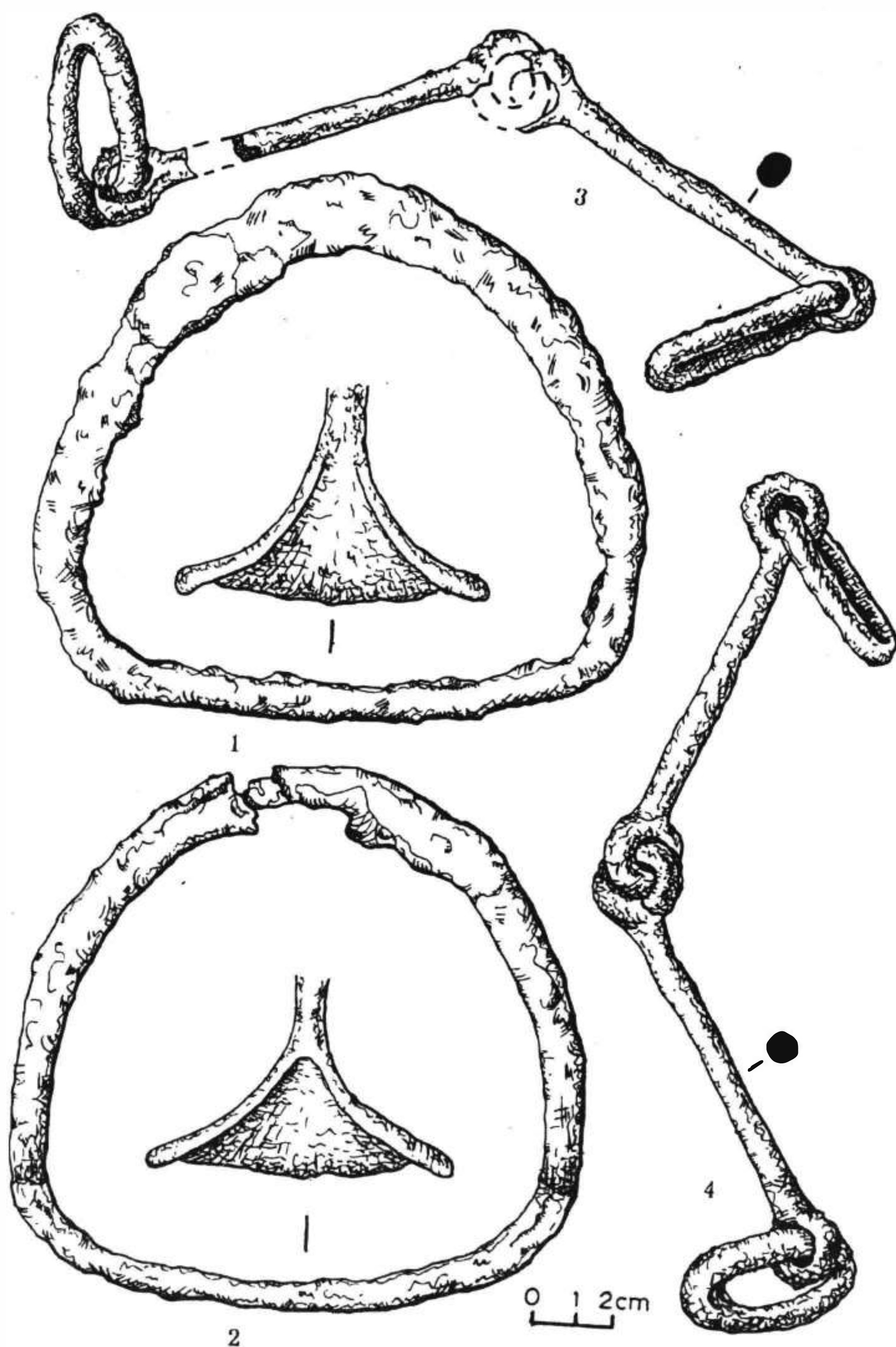

Fig. 10. Balabani. T. 18. M. 2. Obiecte de fier: 1–2 scări de şa, 3–4 zăbale.

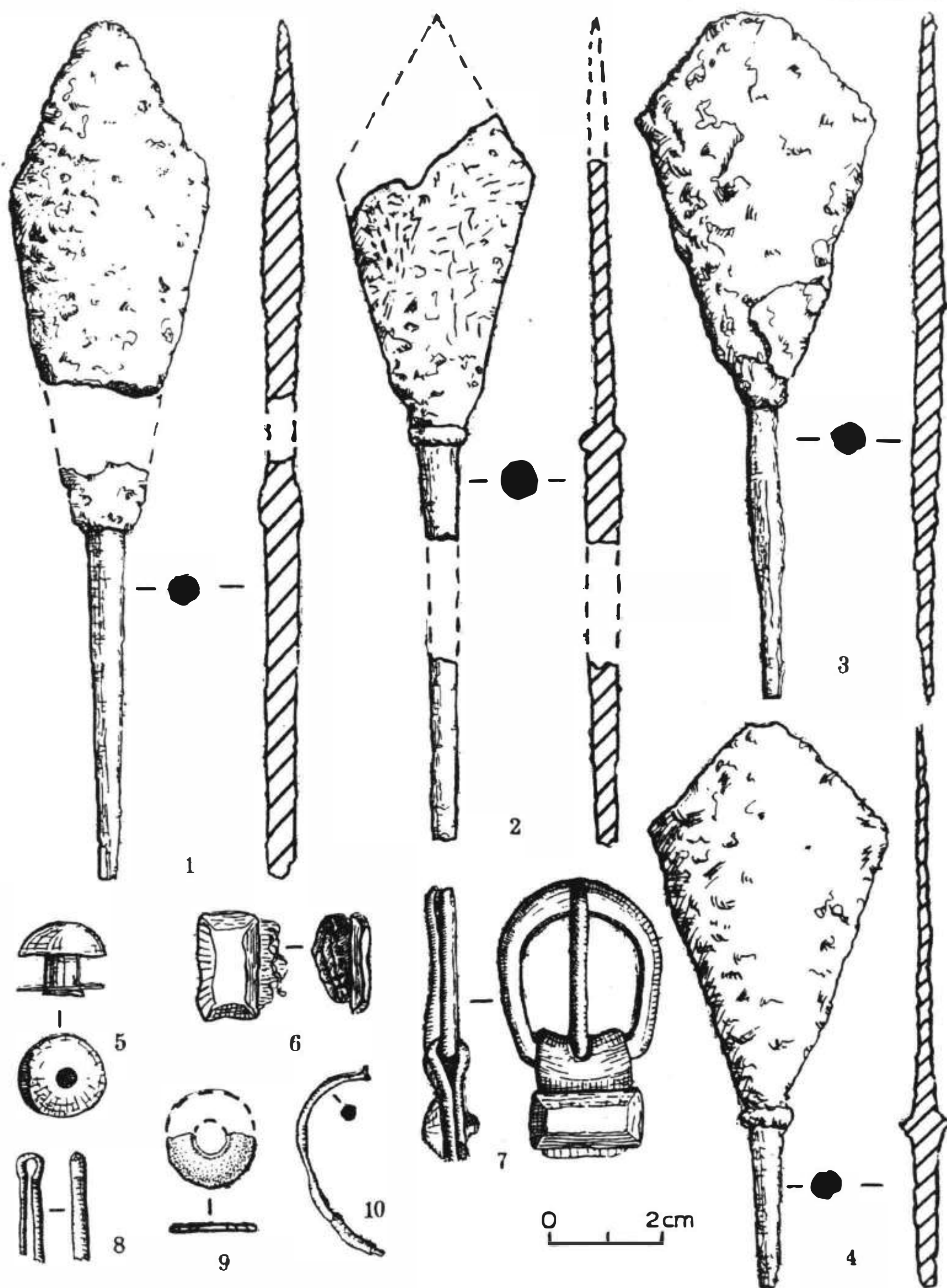

Fig. 11. Balabani. T. 18. M. 2. Obiecte de fier (1–4), aramă (7), şi argint (5–6,8–10): 1–4 vârfuri de săgeată, 5 nit, 6 fragment de cataramă, 7 cataramă, 8 fragment de pandantiv, 9 aplică, 10 fragment de inel.

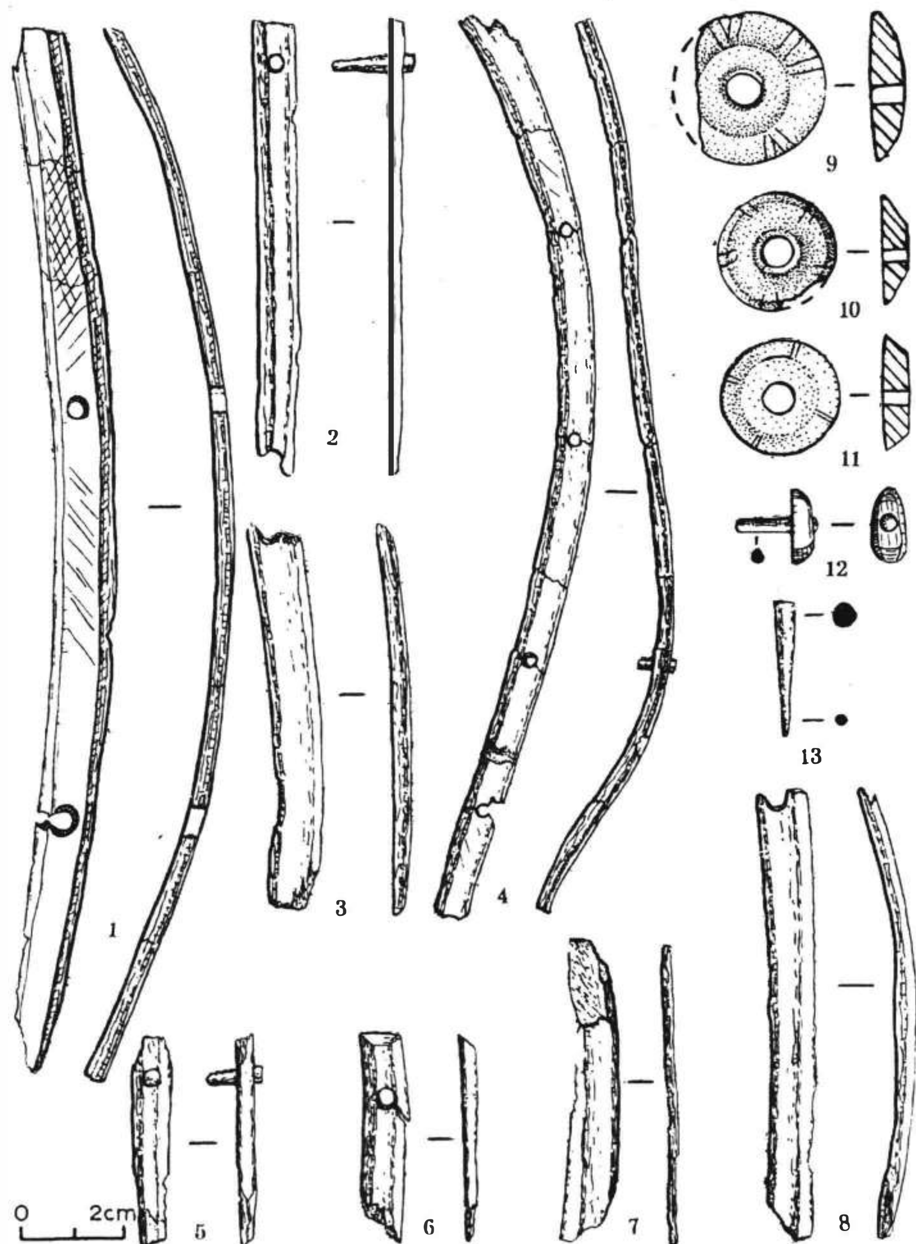

Fig. 12. Balabani. T. 18. M. 2. Obiecte de os (1–11) şi aramă (12,13): 1–8 componente de arc, 9–11 nasturi, 12,13 nituri.

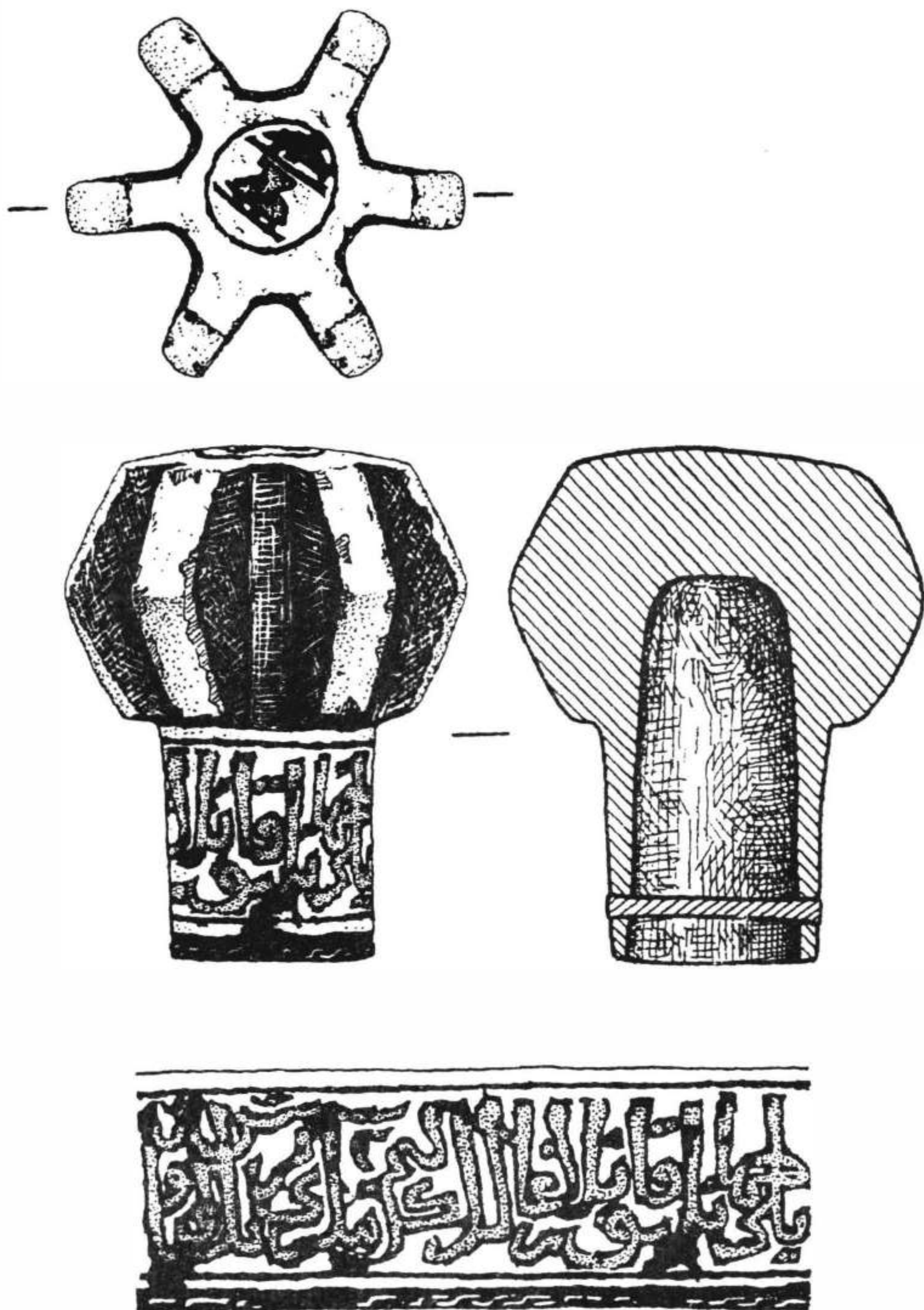

Fig. 13. Balabani. Buzduganul din M. 2, T. 18 (fier poleit cu aur; inscripţia încrustată cu argint).

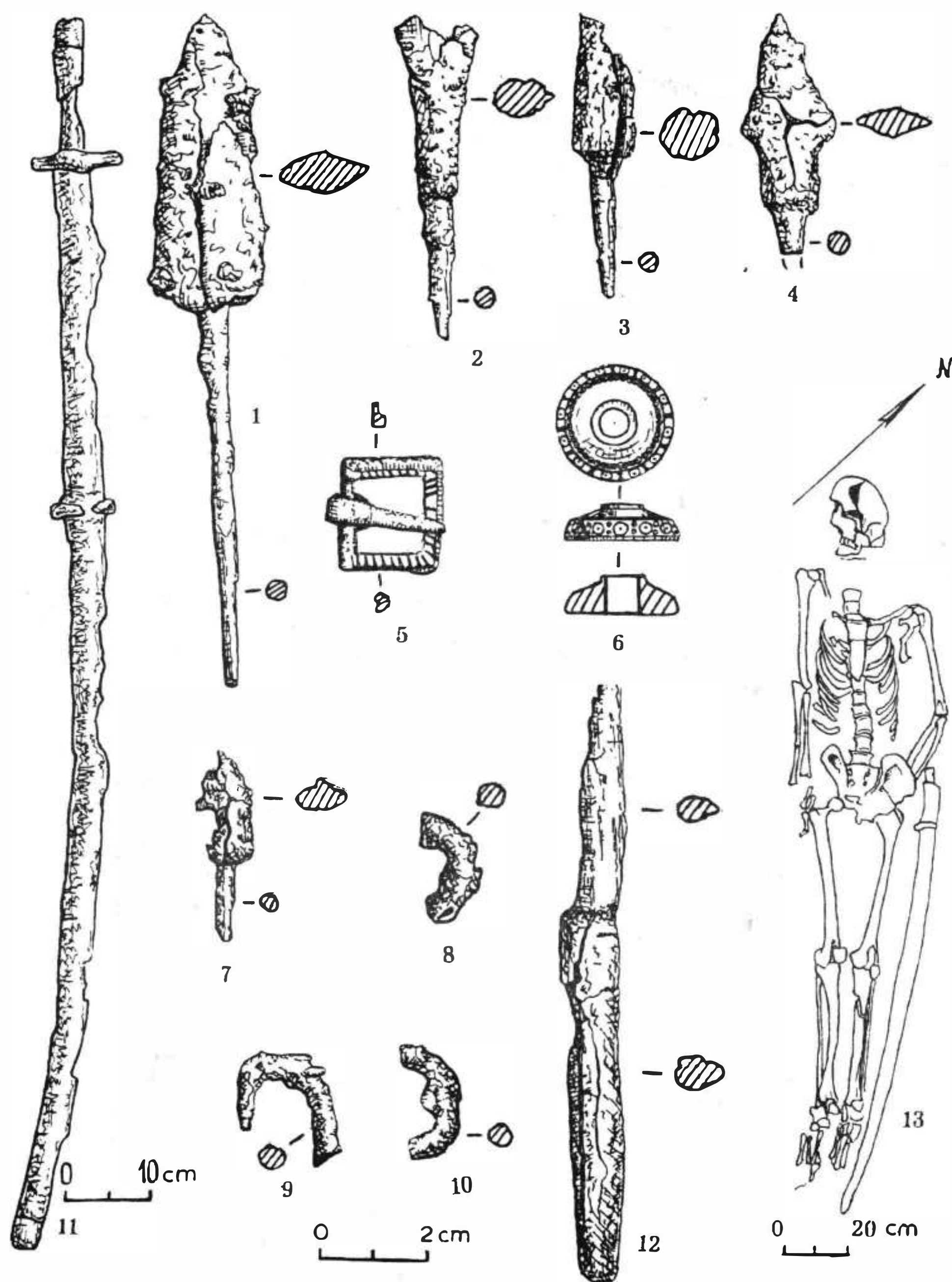

Fig. 14. Balabani, T. 22, M. 4. Obiecte din fier (1–4, 7–12), bronz (5) şi os (6): 1–4, 7 vârfuri de săgeată, 5 cataramă, 6 măciulie de la pumnal, 8–10 inele, 11 sabie, 12 pumnal, 13 planul mormântului.

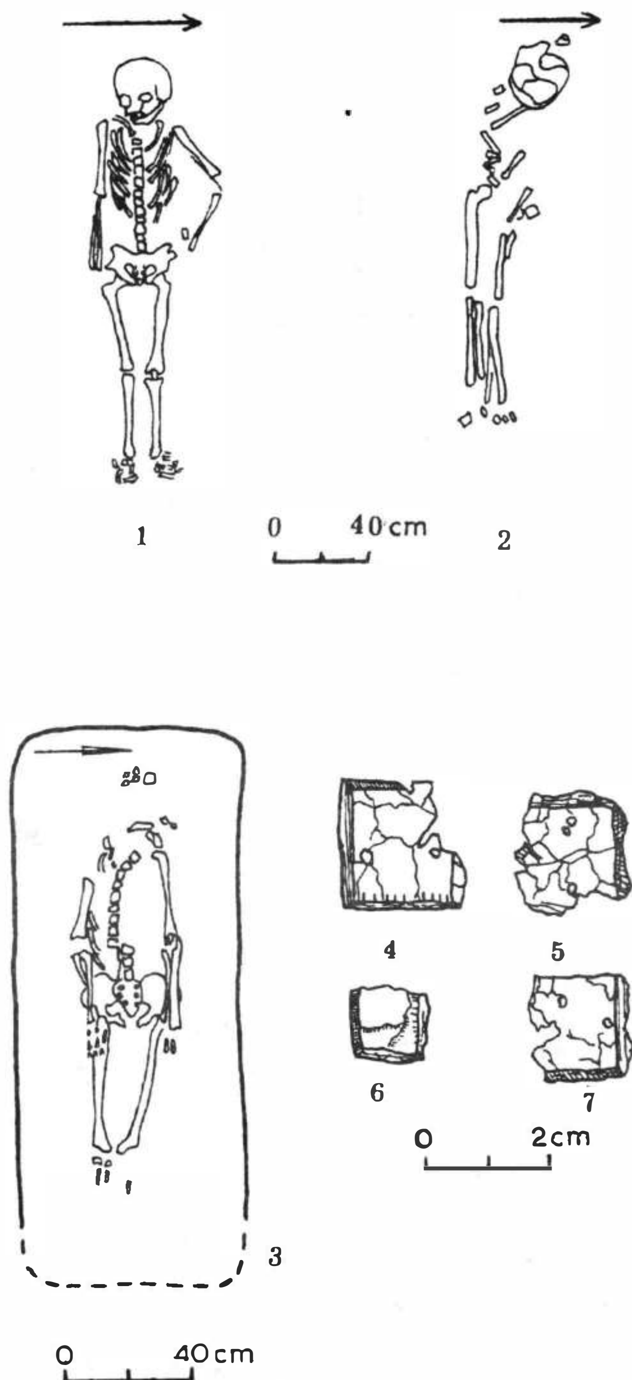

Fig. 15. Balabani. 1 T. 22, M. 6.; 2 T. 27, M. 1; 3 T. 25, M. 4; 4–7 aplice de aur din M. 4, T. 25.

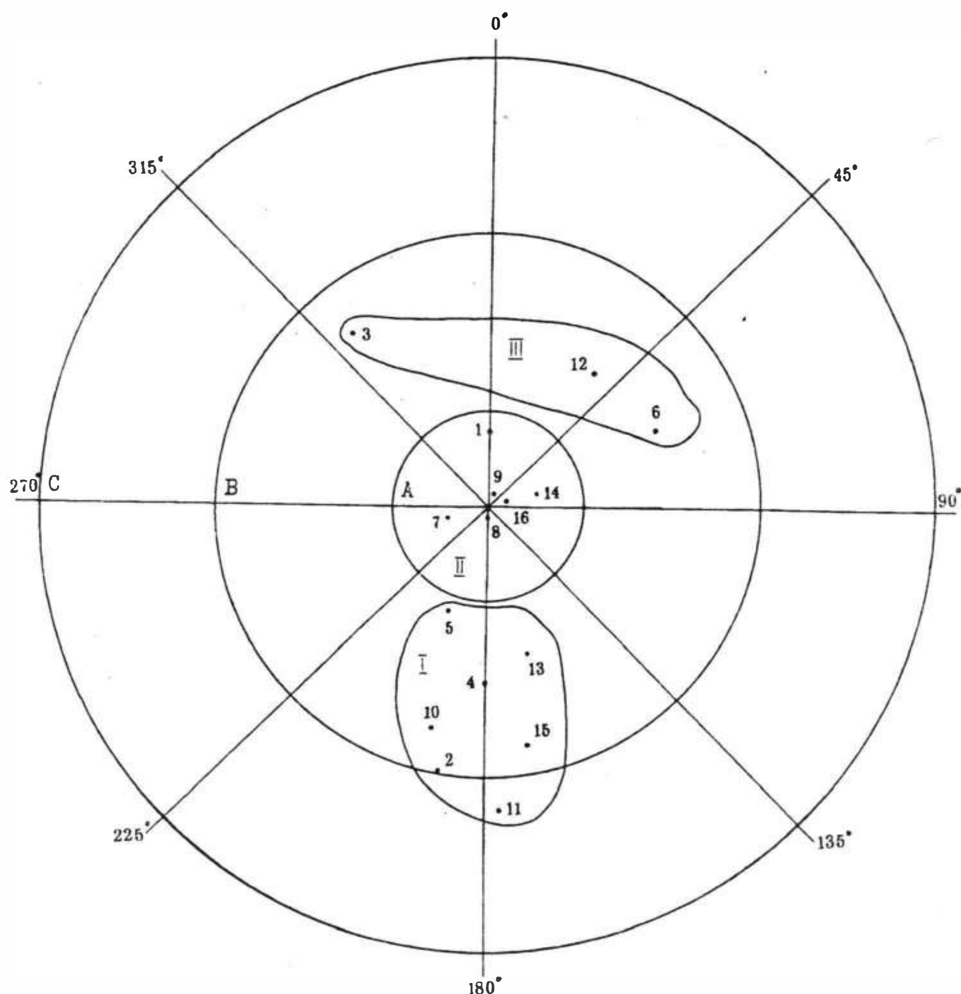

Fig. 16. Schema repartizării mormintelor medievale în tumulii de lângă satul Balabani: A partea centrală a tumulului, B partea mijlocie, C partea periferică; I grupul din sectorul de S, II grupul din sectorul central, III grupul din sectorul de N. Cifrele arabe indică numărul de ordine al mormintelor după tabelul nr. 1.

COMPLEXES FUNÉRAIRES DES PEUPLES NOMADES MÉDIÉVAUX PRÈS DU VILLAGE DE BALABANI, DÉPARTEMENT DE TARACLIA, RÉPUBLIQUE DE MOLDAVIE

RÉSUMÉ

Auprès du village de Balabani, sur la rivière Ialpug, ont été fouillés 25 tumulus qui datent de l'époque énéolithique jusqu'au Moyen Âge. Dans cette étude les auteurs présentent sept sépultures découvertes en 1984[2-3] (tumulus n°s 18, 22, 25,

et 27), tout en intégrant également dans leur analyse les données sur neuf sépultures fouillées en 1971[1].

Les sépultures des nomades touraniens occupent les zones centrales et méridionales des tumulus à dimensions réduites (0,60–1,50 m de hauteur, 25–40 m diamètre). L'orientation des squelettes est: O (6), NO (4), NE (2) et S (4).

Dix sépultures ont été munies d'inventaire (dont deux avec des squelettes de chevaux): armes, parures, pièces de vêtement, qui ont permis leur classement parmi les types A-I, D-I, G-VIII, J-I, V-IV et Z-I de la typologie de Fjodorov–Davydov ou bien parmi les types 1, 3, 8 et 17 de celle de Dobroljubskij.

Six sépultures sont datées d'un intervalle plus large (X^e^–XIVe siècles), alors que les autres peuvent être datées d'une manière plus précise des XIIIe – XIVe siècles.

EXLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Balabani, département de Taraclia, République de Moldavie. Plan général du groupe de tumulus.

Fig. 2. Balabani. Plan du tumulus n° 18. 1 niveau ancien du sol; 2 terre provenant de l'excavation de la tombe centrale; 3 poutres; 4 pierres; 5 couche en argile.

Fig. 3. Balabani. 1–2 placage en pierre à la base du tumulus n° 1.

Fig. 4. Balabani. Tumulus n° 18, tombe n° 1. 1 plan de la tombe; 2–5 pièces en os provenant d'une selle ou d'un carquois; 6 miroir en argent.

Fig. 5. Balabani. Tumulus n° 18, tombe n° 1. Objets en fer: 1, 7 clous; 2 garde d'épée; 3 fourreau de poignard; 4 pointe de flèche; 5 anneau; 6 fragment de pointe de flèche; 9 couteau; 10 poignard; 11 boucle; 8, 12–13 objets non déterminés.

Fig. 6. Balabani. Tumulus n° 18, tombe n° 1. 1, 5 anneaux; 2, 4 boucles; 6 cubitière; fragments d'épées (tous en fer). Tumulus n° 18, tombe n° 2. 10 plan de la tombe; 11–13 boutons en fer.

Fig. 7. Balabani. Tumulus n° 18, tombe n° 2. Objets en fer: 1 mailles; 2–4 cubitières: 5–19 boutons.

Fig. 8. Balabani. Tumulus n° 18, tombe n° 2. Objets en fer: 1 masse d'armes dorée; 2 manchon; 3–13, 18–20 boutons; 14–17 anneaux.

Fig. 9. Balabani. Tumulus n° 18, tombe n° 2. Objets en fer: 1 fragments d'épée; 2 garde d'épée; 3 anneau soudé à une barre; 4 couteau; 5 fourreau; 6–8 boucles avec des fragments de cuir; 9 poignard.

Fig. 10. Balabani. Tumulus n° 18, tombe n° 2. Objets en fer: 1–2 étriers; 3–4 mors.

Fig. 11. Balabani. Tumulus n° 18, tombe n° 2. Objets en fer (1–4), en cuivre (7) et en argent (5–6, 8–10): 1–4 pointes de flèches; 5 rivet; 6 fragment de boucle; 7 boucle; 8 fragment de pendant; 9 applique; 10 fragment d'anneau.

Fig. 12. Balabani. Tumulus n° 18, tombe n° 2. Objets en os (1–11) et en cuivre (12. 13): 1–8 pièces d'arc; 9–11 boutons; 12, 13 rivets.

Fig. 13. Balabani. La masse d'armes de la tombe n° 2, tumulus n° 18 (fer doré; inscription en argent incrusté).

Fig. 14. Balabani. Tumulus n° 22, tombe n° 4. Objets en fer (1–4, 7–12), en bronze (95) et en os (6): 1–4, 7 pointes de flèches; 5 boucle; pommeau de poignard; 8–10 anneaux; 11 épée; 12 poignard; 13 plan de la tombe.

Fig. 15. Balabani. 1 tombe n° 6, tumulus n° 22. 2 tombe n° 1, tumulus n° 27; 3 tombe n° 4, tumulus n° 25; 4–7 applique en or de la tombe n° 4, tumulus n° 25.

Fig. 16. Schéma de la répartition des tombes médiévales dans les tumulus de Balabani: A partie centrale du tumulus; B partie moyenne; C partie périphérique; 1 groupe du secteur sud; II groupe du secteur central; III groupe du secteur nord. Les chiffres arabes indiquent l'ordre des tombes selon le tableau n° 1.

ÎN LEGĂTURĂ CU CÂTEVA OPAIŢE ROMANE DE LA DUNĂREA DE JOS

de CRIŞAN MUŞEŢEANU

Sunt prezentate câteva opaiţe descoperite la Oescus, Durostorum şi Barboşi, produse pe loc şi datate către sfârşitul sec. II şi în sec. III. Ele au unul sau mai multe ciocuri, sunt decorate cu vulturi, brâu incizat şi cu palmete, înscriindu-se într-o serie specifică acestei zone.

În timpul săpăturilor arheologice din 1990 întreprinse în zona aşezării civile de la Durostorum au fost descoperite două lucerne identice. Piesele sunt recoltate nu departe una de cealaltă, ele aparţinând unui nivel de locuire dintr-un edificiu cu temelia de piatră, aflat în imediata apropiere a Dunării.

1. Opaiţ cu două ciocuri şi cu toartă lamelară bifidă. Discul mic, cu orificiu de umplere, este decorat cu un vultur văzut din faţă cu aripile desfăcute şi capul spre stânga. Penajul aripilor este redat prin linii incizate paralele, iar cel al capului prin linii incizate oblic. Ghearele sunt puternic profilate. Bordura largă este ornată cu un brâu incizat şi cu palmete, în dreptul fiecărui cioc se află o rozetă. Pe fund o ştampilă incizată în formă solară.

Argila este de bună calitate, bine arsă, cu incluziuni calcaroase şi feruginoase, de culoare cărămizie, cu urme de firnis neaderent şi nelucios, castaniu deschis.

Dr. 1990; s. I; caroul 15; –1,60 m; lung. 81 mm; lat. 65 mm; î. 33 mm. Fig. 1/1 a–b.

2. Opaiţ fragmentar, identic ca formă, pastă şi decor cu precedentul.

Dr. 1990; s. I; caroul 10; –1,60 m; lung. 81 mm; lat. ?; î. 33 mm. Fig. 1/2 a–b.

Este clar că ambele exemplare au ieşit din acelaşi tipar. Piese similare din punct de vedere morfologic sunt cunoscute în tot imperiul în răstimpul veacurilor II–III şi chiar la începutul secolului al IV-lea [1].

În Moesia Inferioară astfel de lucerne sunt semnalate la Tomis, Troesmis, Barboşi şi Novae în secolele II–III [2].

[1] Dora Ivány, DissPann II, 2, 1935, tip VIII; H. Menzel, *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz, 1954, p. 71; T. Szentléléky, *Ancient Lamps*, Budapesta, 1969, p. 115 şi 118; D. Alicu şi E. Nemeş, *Roman Lamps from Sarmizegetusa*, BAR 18, Oxford, 1977, tip III; Louise A. Shier, *Terracotta Lamps from Karanis, Egypt. Excavations of the University of Michigan*, Michigan, 1978, tip B.2.1; D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum* II, Londra, 1980, p. 237, tip H.

[2] C. Iconomu, *Opaiţe greco-romane*, Constanţa, 1967, p. 20 – 21; A. Opaiţ, Peuce 8, 1980, p. 213, pl. 37/1; Maria Cicikova, IzvestijaSofia 1, 1987, p. 163, grupa VII.

S C IV A, tomul 47, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie, 1996, p. 91–96

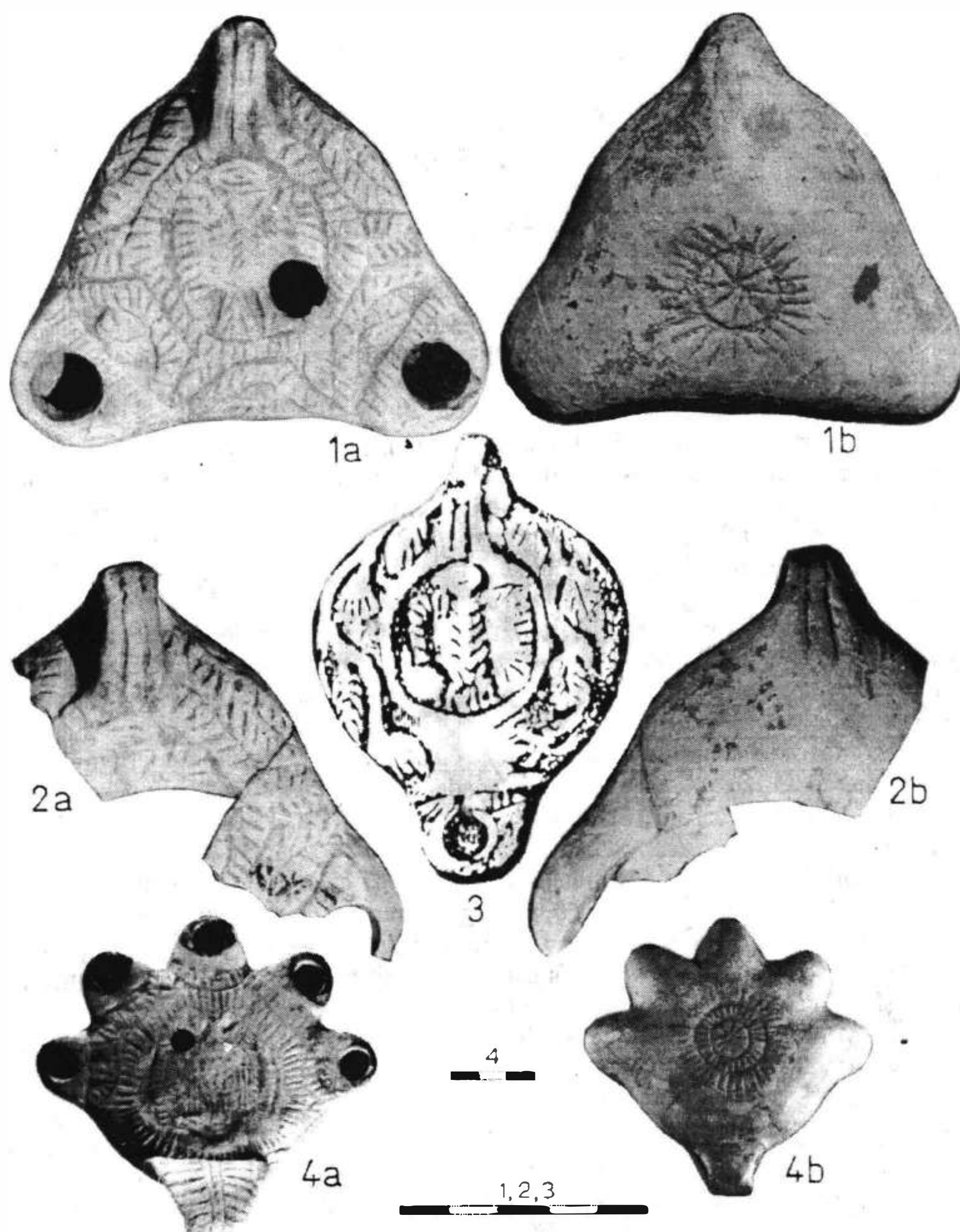

Fig. 1. Opaiţe romane de la Durostorum (1–3); Opaiţ de la Barboşi (4) (3 după Kuzmanov şi Bacivarov; 4 după Sanie).

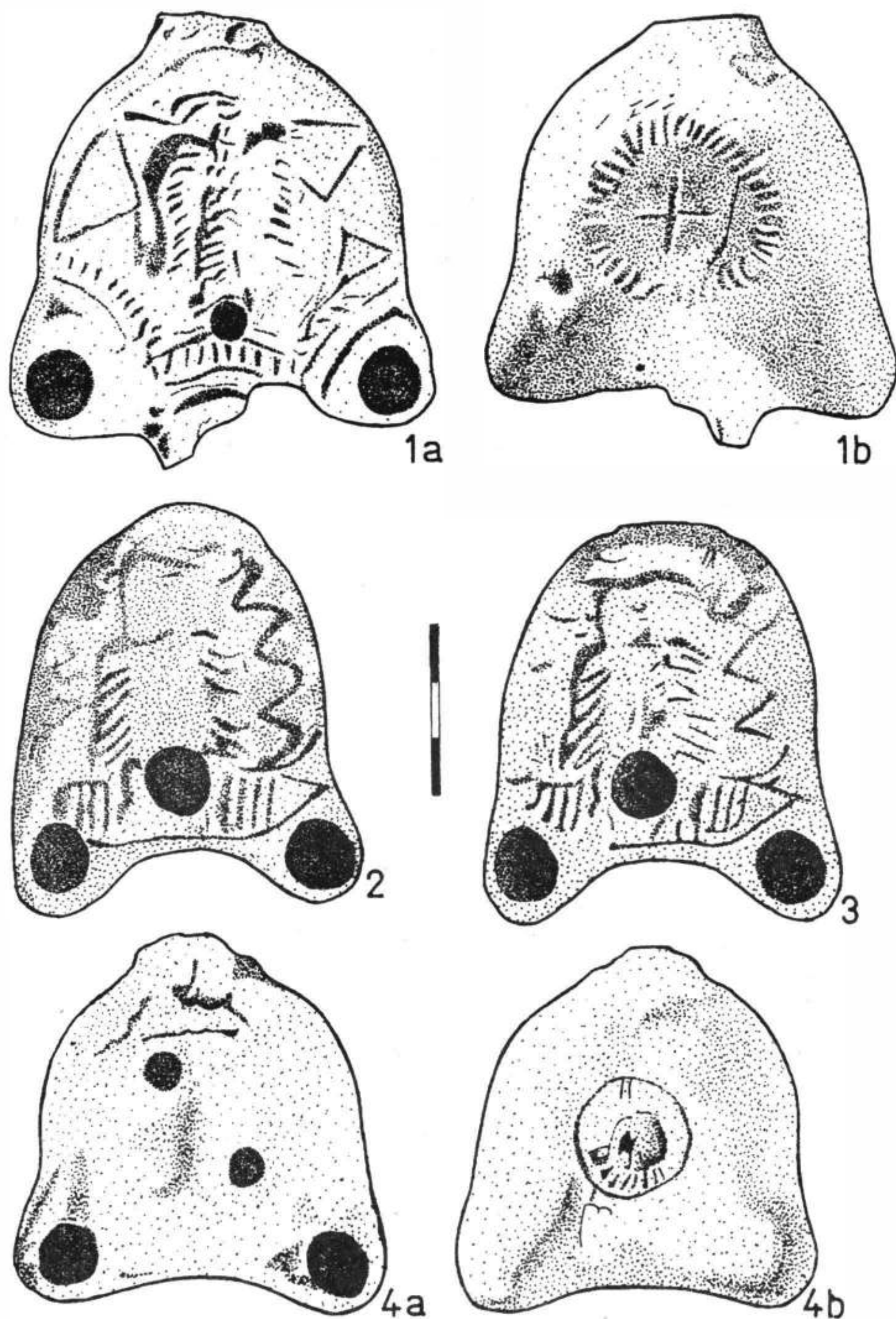

Fig. 2. Opaițe romane de la Oescus (1–4) (după Kuzmanov şi Bacivarov).

După formă opaiţele în discuţie pot fi încadrate în tipul VI de la Durostorum. O datare mai precisă a tipului ne este dată de un exemplar descoperit într-o groapă ce se datează în a doua jumătate a secolului al II-lea şi prima parte a veacului următor[3].

Dacă reprezentarea acvilei pe lucernele romane este bine cunoscută, fie pe disc, fie pe toartă[4], piesele prezentate de noi au decorul executat într-o manieră proprie, fapt ce le individualizează. Pasărea este realizată destul de schematic, penajul de pe corp şi aripi este redat printr-o succesiune de linii incizate, ciocul este puternic profilat, ochiul este elementul central al capului, iar ghearele sunt disproporţionat de mari.

De la Durostorum din zona *canabae*-lor, este deja cunoscută o lucernă cu un singur cioc, bordura decorată cu vrejuri de viţă de vie, iar discul cu o acvilă identică cu cea de pe piesele prezentate de noi. Încadrabil morfologic în ultima variantă a tipului IV de la Durostorum, opaiţul cu un singur cioc poate fi datat prin analogie în veacul al III-lea (fig. 1/3).[5]

Într-o recentă carte privind opaiţele aflate în colecţiile Muzeului Naţional de Arheologie din Sofia, Gheorghi Kuzmanov, publică un lot de patru piese descoperite la Oescus pe care le încadrează în varianta 2b a tipului XXI, lămpi cu ciocul rotund şi scurt, delimitat de brâu printr-o linie, şi le datează în veacul al III-lea şi la începutul secolului al IV-lea[6]. Piesele sunt cu două sau trei lumini (fig. 2/1–4) Autorul le atribuie pe baza locului de descoperire, a asemănărilor morfologice şi ornamentale, unui atelier fixat la Oescus, exemplare ale acestei variante nefiind cunoscute la Nicopolis ad Istrum[7].

Chiar dacă nu este identică, forma opaiţelor de la Oescus este apropiată de cea a pieselor recent descoperite la Durostorum, în mare făcând parte din acelaşi tip morfologic. În ceea ce priveşte decorul, din punct de vedere stilistic, este izbitor de asemănător, dând impresia existenţei unui tipar comun. Totuşi, de remarcat este faptul că acvilele de pe piesele de la Oescus sunt flancate de doi şerpi, care lipsesc pe lucernele de la Durostorum.

De la Barboşi provine o lucernă cu cinci ciocuri şi toartă în formă de frunză, având pe disc o acvilă asemănătoare din punct de vedere stilistic, având şi ea de o parte şi de cealaltă doi şerpi. Decorul de pe bordură, fără a fi identic, este totuşi apropiat de cel de pe piesele de la Durostorum (fig. 1,4 a–b)[8]. Pe fund opaiţul are o marcă identică cu exemplarul nr. 126 de la Oescus şi apropiată de cele de la Durostorum.

[3] C. Muşeţeanu, D. Elefterescu, Dacia, N.S. 27, 1983, p. 115, tip VI.

[4] S. Loeschke, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens*, Zürich, 1919, p. 382 (194), pl. 13, nr. 280–281, 285; Eva Alram-Stern, *Die römischen Lampen aus Carnuntum*, Viena, 1989, pl. 6, nr. 34 – 35.

[5] Gh. Kuzmanov, Iv. Bacivarov, IzvestijaVarna 22 (37), 1986, nr. 31.

[6] Gh. Kuzmanov, *Antični lampi. Kolekcija na Nacionalnija arheologičeski muzej*, Sofia, 1992, nr. 123–126.

[7] S. Sultova, RCRFActa 29–30, 1991, p. 295.

[8] S. Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iaşi, 1981, p. 163, nr. 25. Ilustraţia acestei piese ne-a fost oferită cu multă amabilitate de autor, căruia îi mulţumin şi pe acestă cale.

Asemănarea dintre opaiţele în discuţie este evidentă. Chiar dacă ele nu sunt identice, au o serie întreagă de elemente comune, în ceea ce priveşte decorul în special, dar şi din punct de vedere morfologic. Mai mult, pe fundul opaiţelor apare o marcă în formă solară asemănătoare, iar uneori identică, cum ar fi pe opaiţul de la Barboşi şi piesa nr. 126 de la Oescus.

Dacă pe exemplarele de la Durostorum nu sesizăm prezenţa şerpilor, pe cel de la Barboşi şi pe cel puţin trei din piesele de la Oescus (excepţie face opaiţul nr. 126, fig. 2/4 a, prea uzat pentru a putea urmări decorul) ei sunt reprezentaţi. Vulturul cu şarpele în cioc se presupune că simbolizează conferirea nemuririi de către vulturul ceresc [9]. Tratarea decorului de pe bordură la piesa cu un singur cioc de la Durostorum este apropiată de cea de la Barboşi. Totuşi, modul de ornare al bordurii este la toate piesele specific zonei de la Dunărea de Jos.

Având în vedere compoziţia pastei, putem afirma că exemplarele descoperite la Durostorum sunt piese lucrate în atelierele locale. Acelaşi lucru îl afirmă şi Gh. Kuzmanov pentru opaiţele de la Oescus. Nu ştim dacă lucerna de la Barboşi este sau nu locală. În aceste condiţii, existenţa unui singur atelier este exclusă. Putem totuşi sugera prezenţa unui meşter funcţionând probabil, la început la Oescus, care să fi migrat într-o anumită perioadă la Durostorum. Este însă mai probabil că elementele sale de decor au fost preluate şi de către un meşter din acest centru. Oricum ar fi, este cert faptul că opaiţele în discuţie au o serie de caracteristici comune, care le individualizează de restul opaiţelor ce au circulat la Dunărea de Jos.

Este un fapt deja cunoscut că în această perioadă în lumea romană exista o mare standardizare a produselor manufacturate. În aceste condiţii, piesele noastre cu elementele lor stilistice proprii par să definească o serie specifică acestei zone.

S-a sesizat deja în cercetările trecute existenţa unei producţii locale de lucerne în unele din aşezările de la Dunăre ale Moesiei Inferioare, în speţă la Durostorum şi Novae [10], la care se adaugă acum, în mod normal, şi Oescus. Identificarea acestei producţii ceramice s-a făcut până acum pe baza studiului argilei şi a unor ştampile [11]. Acum putem individualiza această producţie şi pe baza unor detalii de decor.

À PROPOS DE QUELQUES LAMPES ROMAINES DU BAS-DANUBE

RÉSUMÉ

On présente quelques lampes découvertes à Oescus, Durostorum et Barboşi, datées vers la fin du IIe et au IIIe siècles. Du point de vue morphologique ces pièces ont un ou plusieurs becs. En ce qui concerne le décor, notamment la représentation de l'aigle sur le disque, mais aussi les ornements de la bordure, sont semblables. Si sur les lampes romaines la représentation de l'aigle est chose courante, la manière

[9] Idem, SCIVA 30, 1979, 1, p. 28.

[10] Cicikova, *op. cit.*, p. 163; Muşeţeanu, Elefterescu, *op. cit.*, p. 110.

[11] Cicikova, *Actes du IXe congrès international d'études sur les frontières romaines (Mamaia, 6–13 septembre 1972)*, Bucureşti–Köln–Viena, 1974, p. 155.

de rendre l'aigle individualise les objets en question. Compte tenu de la pâte, on peut affirmer que les exemplaires découverts à Durostorum, aussi bien que ceux d'Oescus sont des produits locaux.

Cela étant, on peut imaginer ou bien un artisan ayant travaillé au commencement à Oescus, ensuite à Durostorum, ou bien – ce qui nous semble plus probable – qu'un artisan de Durostorum eût emprunté des éléments de décor à un artisan d'Oescus. Par rapport à la standardisation des lampes romaines aux IIe et IIIe siècles, les pièces en question semblent s'inscrire dans une série spécifique pour cette zone.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1 Lampes romaines de Durostorum (1–3); Lampe de Barboşi (4) (3 d'après Kuzmanov et Bacivarov; 4 d'après Sanie).

Fig. 2. Lampes d'Oescus (1–4) (d'après Kuzmanov et Bacivarov).

REUNIUNEA COMITETULUI EXECUTIV AL UNIUNII INTERNAȚIONALE DE ȘTIINȚE PRE- ȘI PROTOISTORICE (UISPP), TULCEA, 21–26 AUGUST 1995

Reuniunea anuală a Comitetului Executiv (CE) al UISPP a fost găzduită în 1995 de România, mai precis de orașul Tulcea. Această alegere, care onorează arheologia românească, s-a datorat inițiativei prof. dr. Alexandru Vulpe, membru al CE al UISPP, și ofertei generoase făcute de dr. Gavrilă Simion, directorul Institutului de Cercetări Eco-Muzeale (ICEM) din Tulcea, de a asigura condițiile necesare de desfășurare. Au participat membri ai CE, foști președinți și secretari generali ai congreselor UISPP anterioare, precum și membri ai secretariatului viitorului congres, al XIII-lea, din 1996, de la Forlí (Italia). Dintre numeroasele personalități prezente menționăm pe Jacques Nenquin, Secretarul general al UISPP, și Jean Bourgeois (Belgia), Henrik Thrane (Danemarca), Margarita Primas (Elveția), Kurt Böhner și Nicholas Conard (Germania), George Eogan (Irlanda), Arturo Palma di Cesnola și Carlo Peretto (Italia), Bohuslav Chropovsky și Jozef Vladár (Slovacia), Antonio Beltrán și Eduardo Ripoll-Perello (Spania), Fred Wendorf și Curt W. Beck (SUA), Alexandru Vulpe (România). În ședința desfășurată în ziua de 21 august la sediul Muzeului de Artă din Tulcea CE a luat în discuție problemele curente ale activității UISPP în perioada scursă de la reuniunea sa de la Zürich din 24 august 1994 (raportor J. Nenquin), precum și cele legate de organizarea Congresului al XIII-lea al UISPP de la Forli (raportor C. Peretto). A fost, de asemenea, discutat un raport privind contactele UISPP cu Consiliul Europei (raportor J. Bourgeois) și s-au prezentat unele rapoarte ale Comitetelor speciale.

În ziua de 22 august participanții s-au deplasat la Centrul de documentare al ICEM, de la Celic-Dere. Împreună cu ei s-au aflat mai mulți colegi români, care au prezentat comunicări ilustrând preocupările lor în domeniul arheologiei monumentelor funerare și de cult: Gh. Lazarovici (săpăturile de la Gura Baciului), A. Vulpe (monumente funerare și de cult de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului), G. Simion (necropolele din sec.V–III a.Chr. din nordul Dobrogei), M. Babeș (necropolele din a doua epocă a fierului și din epoca romană de la Poienești), M. Comșa (necropolele din sec.VI–X din România). Pe marginea acestor comunicări, care au fost însoțite de numeroase diapozitive, s-au pus întrebări și s-au purtat discuții interesante.

În aceeași zi au fost vizitate bazilica cu *martyrium* de la Niculițel și săpăturile din necropola de la Celic-Dere, conduse de G.Simion, precum și Mănăstirea Celic-Dere. În zilele următoare (23–24 august) participanții au făcut o excursie în Delta Dunării, iar în zilele de 25–26 august ei au vizitat monumentelele arheologice de la Argamum și Histria. În drum spre București, mai mulți oaspeți străini s-au oprit la Dor Mărunt la mormântul marelui arheolog german Hans Zeiß, căzut pe câmpul de luptă, aici, în august 1944.

Așa cum oaspeții au apreciat în chip unanim, succesul reuniunii a fost în cea mai mare măsură asigurat prin buna organizare și ospitalitatea de neegalat manifestată de muzeul tulcean, în frunte cu neobositul său director Gavrilă Simion.

Viitoarea reuniune a CE va avea loc, odată cu aceea a Consiliului Permanent al UISPP, cu ocazia congresului de la Forli, în perioada 8–14 septembrie 1996.

MIRCEA BABEȘ

BUCUR MITREA

1909–1995

La 3 noiembrie 1995 ne-a părăsit unul din cei mai activi cercetători din domeniile numismaticii şi arheologiei româneşti, profesorul Bucur Mitrea. Opera sa ştiinţifică nu se reduce doar la sutele de titluri publicate (cărţi, studii, articole, note, recenzii, bibliografii, rapoarte de săpătură etc.)[1]. Acestora li s-a adăugat în decursul anilor o neobosită activitate de identificare, inventariere, fişare şi sistematizare a patrimoniului Cabinetului numismatic al Muzeului Naţional de Antichităţi (din 1956 Institutul de Arheologie) din Bucureşti, al cărui şef a fost din 1944 până la pensionare (1975). Tot acolo a creat o vastă bibliotecă de specialitate, pe care a sporit-o prin donarea propriei biblioteci.

Născut la 23 octombrie 1909 în Răşinarii Sibiului, Bucur Mitrea a devenit în 1931 licenţiat *magna cum laude* al Facultăţii de Litere şi Filosofie a Universităţii din Bucureşti. După ce a lucrat o vreme ca bibliotecar al Seminarului de istorie antică al facultăţii absolvite, a devenit profesor de istorie titular la Liceul din Găeşti (1936-1940). Între 1936 şi 1938 a fost trimis pentru pregătirea doctoratului la celebra Şcoală Română de la Roma. Atras de timpuriu de numismatică, el a pregătit aici o teză de mare importanţă pentru istoria veche a Daciei: *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista.*

După cum avea să povestească apropiaţilor săi, gândul său era de a urmări preliminariile cuceririi romane a Daciei şi felul cum această ţară s-a integrat lumii antice pe calea schimburilor comerciale. Pentru aceasta era nevoie nu numai de inventarierea tuturor descoperirilor de monede antice de pe teritoriul românesc, ci

[1] Lista publicaţiilor profesorului Bucur Mitrea va apare în revista Dacia, N. S. 39, 1995.

S C I V A, tomul 47, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie, 1996, p. 99–101

şi de stabilirea *drumurilor externe* pe care au pătruns importurile străine. Beneficiind de importantele biblioteci din Cetatea Eternă, Bucur Mitrea a studiat şi inventariat toate categoriile de monede elenistice şi romane pătrunse la noi în întreaga lor arie de circulaţie şi cu toată problematica lor specifică. În acest fel el a ajuns să identifice căile de pătrundere a acestor monede, fie din aria balcanică, fie dinspre Italia, Adriatica şi lumea illirică, precum şi datele acestor pătrunderi şi împrejurările istorice în care ele s-au produs. Desigur, concluziile sale erau dependente de nivelul de atunci al ştiinţei numismatice.

Teza, susţinută în 1940, a văzut lumina tiparului abia în 1945 – datorită vicisitudinilor războiului – în volumul X (şi ultimul) al prestigiosului periodic al Şcolii Române de la Roma, *Ephemeris Daco-Romana*. Se poate spune că această lucrare, o premieră mondială ca metodă de abordare, a marcat cea mai mare parte a activităţii ştiinţifice viitoare a profesorului Mitrea. Numeroase studii şi articole de numismatică publicate ulterior nu fac decât să dezvolte şi să completeze concluziile sale. Aici îşi au originea şi pasiunea sa pentru adunarea şi publicarea tuturor descoperirilor monetare antice şi bizantine noi din România (seriale susţinute din 1958 până la sfârşitul activităţii în revistele SCIVA, Dacia, BSNR sau SCN), întocmirea *Bibliografiei numismaticii româneşti*, precum şi diferite studii de sinteză asupra circulaţiei unor anumite categorii de monede (thasiene, romane republicane, din Dyrrhachium şi Apollonia etc.), elaborate atât personal cât şi de cercetători mai tineri din Institutul de Arheologie şi din afara lui, pe care i-a îndrumat şi cărora le-a oferit metoda de lucru.

Monedele macedonene din aur şi argint, problema emisiunilor postume de tip Filip II, monedele oraşelor vest-pontice sau emisiunile greceşti mai rare, emisiunile monetare geto-dace (între care prima semnalare a tezaurului de la Vârteju-Bucureşti, numeroase studii pe tezaure şi de sinteză privind imitaţiile de denari romani republicani executate în Dacia) au găsit în profesorul Bucur Mitrea un cercetător pasionat şi competent.

Un egal interes a acordat circulaţiei monedelor romane imperiale, atât în provinciile romane Dacia şi Moesia Inferior, cât şi din afara acestora, mai ales la dacii liberi, carpi, vizigoţi.

Monede şi sigilii bizantine (Dinogetia, Păcuiul lui Soare, Celei-Sucidava) şi chiar tezaure medievale au fost publicate cu aceeaşi competenţă.

Un alt domeniu de activitate căruia i-a consacrat o bună parte a activităţii au fost cercetările arheologice. În afara rapoartelor de săpătură, publicate singur sau în colaborare (şantierele Garvăn, Spanţov, Zimnicea, Suceava, Noviodunum, Satu Nou, Independenţa, Sultana, Izvoru, Nicolae Bălcescu) şi a vocilor din diferite enciclopedii internaţionale, a notelor arheologice, contribuţia arheologică a lui Bucur Mitrea a fost cu deosebire importantă pentru cunoaşterea culturii Sântana de Mureş–Cerneahov şi a monumentelor arheologice din perioada secolelor VIII–X, esenţiale pentru înţelegerea procesului de formare a poporului român.

Patriot în adevăratul sens al cuvântului, întreaga sa viaţă a fost dedicată abordării cu curaj, dar şi cu toată rigoarea ştiinţifică, a momentelor esenţiale din istoria veche şi medievală timpurie a ţării. La cele câteva manifestări ştiinţifice internaţionale la care i s-a „permis” să participe (congresele de numismatică de la

Roma, Copenhaga şi Berna, congresul mondial de istorie de la Moscova), a reprezentat cu demnitate ştiinţa românească, fapt pentru care a fost ales membru al multor societăţi ştiinţifice de renume: Societatea Numismatică Română (1938), Numismatics International (Dallas 1973), American Numismatic Society (1973), Société Royale de Numismatique de Belgique (1978), Société Française de Numismatique (1979), International Numismatic Comission, Londra (1979), International Association for Classical Archaeology, Roma etc. A colaborat ca reprezentant al ţării sale la publicaţii internaţionale precum Numismatic Literature, Coin Hoards, Fasti Archaeologici etc. A fost distins cu Meritul ştiinţific clasa a III-a (1966) şi cu premiile „Vasile Pârvan" (1946, 1967) ale Academiei Române.

Personal, îi păstrez amintirea de profesor la Facultatea de istorie din Bucureşti, unde ne-a introdus în tainele numismaticii, iar peste ani ca îndrumător şi sfătuitor permanent în cercetările proprii de arheologie şi numismatică. Plăcerea de a povesti şi de a împărtăşi din propria experienţă se îmbinau la profesorul Bucur Mitrea cu dorinţa de a iniţia pe ascultător în „secretele" unei ştiinţe pe care a servit-o tot timpul vieţii.

Sit tibi terra levis !

NICULAE CONOVICI

LIUDMIL GETOV, *Amfori i amforni pečati ot Kabile (IV–II v. pr. n. e.)*, Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski", Sofia, 1995, 204 p.

Lucrarea de față își propune prezentarea materialului amforic și în special a ștampilelor amforice descoperite de-a lungul anilor într-un important centru politic din interiorul Traciei epocii elenistice: Kabyle. Față de prima publicare a acestui gen de material în primul volum al monografiei dedicate acestui centru[1], cartea pe care o prezentăm reprezintă un real progres, datorat nu numai sporirii considerabile a descoperirilor și documentării superioare a autorului (membru al colectivului de cercetare de la Kabyle încă din 1972), ci și marilor progrese înregistrate de studiul ștampilelor amforice pe plan mondial.

Concepută ca teză de doctorat, lucrarea este împărțită în trei părți inegale. După un *Cuvânt înainte* (p. 5–7), urmează *Partea I. Cercetări privind ambalajul amforic. Stadiul actual și perspectivele. Probleme de metodologie* (p. 9–14), cu o succintă trecere în revistă a importanței domeniului, a contribuțiilor celor mai valoroase ale învățaților străini și bulgari, a limitelor cercetării vieții economice prin prisma descoperirilor de ștampile amforice – datorate restricțiilor specifice impuse de această disciplină. Acestea din urmă sunt legate de faptul că nu toate centrele exportatoare de produse în amfore aveau și practica ștampilării sistematice a recipientelor; în al doilea rând, „coeficientul de timbraj" al amforelor era diferit de la un centru la altul și de la o epocă la alta[2]; în al treilea rând, capacitatea standard a amforelor era și ea diferită, pentru a nu mai aminti faptul că existau mai multe asemenea capacități standard, precum și amfore divizionare în fiecare centru, iar prețurile produselor exportate nu erau aceleași. Reamintirea acestor limite ale cercetării este întotdeauna utilă, pentru a ne da seama de caracterul cu totul relativ al oricăror încercări de analiză „statistică" a raporturilor cantitative între produsele importate de un anumit centru pe baza descoperirilor de ștampile și chiar a contabilizării fragmentelor semnificative. Autorul remarcă ponderea cu totul minoră a amforelor neștampilate (10 – 15% din total) provenite din centre precum Corint, Chios, Chersones, „Soloha I" sau „Ust'– Labinsk". Ar fi fost interesant, în legătură cu această problemă, ca autorul să fi urmărit ponderea amforelor neștampilate din centrele *care practicau ștampilarea sistematică* față de amforele ștampilate din aceleași centre[3].

Partea a II-a. Ambalajul amforic de la Kabyle (p. 15–112) este cea mai voluminoasă și cuprinde prezentarea ambalajului amforic, cu catalogul comentat al ștampilelor și descrierea amforelor neștampilate.

În catalog, ștampilele sunt grupate pe „clase" (centre de producție). Fiecare clasă formează un subcapitol, unde, înaintea catalogului, este prezentată o caracterizare succintă a ștampilelor și amforelor centrului respectiv, cu stadiul actual al cercetării și cu eventualele elemente noi aduse de prezentul catalog; apoi ștampilele sunt publicate în ordinea

[1] N. Tanceva Vasileva, *Amforníte pečati ot Kabile,* în *Kabile* I, Sofia, 1982; o versiune a aceluiași studiu a fost publicată anterior în ArheologijaSofia 4, 1975, p. 23–30.

[2] Aici (p. 13 și n. 3) autorul face o confuzie când afirmă că la Cnidos (?) și Cos ștampilarea era sporadică, cu trimitere la I. B. Brașinski, *Metody issledovanija antičnoj torgovli (na primere Severnogo Pričernomor'ja),* Leningrad, 1984, p. 51 (de fapt p. 54–55). Raportul de 1:5 sau 1:6 amfore ștampilate se referea la Heraclea Pontică și Sinope, coeficient de altfel contestat de alți cercetători ruși. La Cos ștampilarea era într-adevăr sporadică, cf. J.-Y. Empereur, BCH 106, 1982, 1, p. 226–227 – depășind cu puțin 1%. În schimb, la Cnidos se poate vorbi de o ștampilare sistematică asemănătoare celei de la Rhodos, mai ales în sec. II a.Chr.

[3] De exemplu în cazul amforelor rhodiene, unde obiceiul ștampilării fiecărei amfore nu se generalizase încă la sfârșitul sec. IV și până în ultimul sfert al sec. III a.Chr.

alfabetică a numelor înscrise în legendă, uneori separate pe categorii (la Thasos – întâi ştampilele timpurii şi apoi cele recente; la Rhodos – întâi ştampilele de eponimi şi apoi cele de fabricant). Pentru fiecare ştampilă sunt date provenienţa, numărul de inventar (sau numerele în cazul dubletelor), locul de descoperire, întregirea legendei, detalii privind elementele stilistice şi paleografice, analogiile cunoscute, datarea curentă. Pentru ştampilele deja publicate se face trimiterea la publicaţiile originale, adesea cu corectarea lecturilor. Fiecare număr din catalog este ilustrat prin fotografie în mărime naturală (284 poziţii), deşi în mai multe cazuri este vorba de aceeaşi ştanţă.

În general, prezentarea catalogului se situează la un bun nivel ştiinţific, lecturile sunt corecte, iar autorul dovedeşte stăpânirea bibliografiei de specialitate esenţiale (inclusiv manuscrisul tezei de doctorat a lui B. N. Grakov şi celebrul IOSPE III) până la nivelul anului 1986 – conform *Listei bibliografice* (p. 125 – 138). Există şi unele scăpări regretabile, pe care le vom aminti la timpul potrivit. Cercetarea ştampilelor amforice a făcut între timp progrese serioase, ceea ce ne permite astăzi să aducem unele completări şi adăugiri pe marginea catalogului publicat.

Clasa *Thasos* cuprinde 90 ştampile, dintre care 15 aparţin tipului timpuriu (cu două nume, subgrupele D–F după Yvon Garlan), iar 75 (din 93 descoperite) tipului recent. Autorul foloseşte datările lui Y. Garlan (pentru grupa veche) şi M. Debidour (pentru grupa recentă). Trebuie spus însă că aceste datări sunt încă provizorii şi chiar parţial contradictorii. Astfel, grupa A a tipului recent după Debidour ar începe pe la 345 a.Chr. Aceasta vine în contradicţie cu datarea propusă recent de Garlan (şi pe care autorul o şi aminteşte la p. 18 şi n. 6), după care începutul acestui tip nu poate fi mai vechi de 335 a.Chr.[4]. La Kabyle, cel mai bine reprezentate sunt ştampilele din grupele II şi III după Debidour, B şi C după Garlan. Se remarcă raritatea ştampilelor databile în grupele V şi VI precum şi absenţa totală a celor din subgrupele IV şi VII. În ceea ce priveşte tipologia amforelor thasiene este de avut acum în vedere excelentul studiu al lui Y. Grandjean[5].

Clasa *Rhodos* este şi ea bine reprezentată (111 exemplare, dintre care 90 publicate – 59 de eponimi şi 31 de producători, nr.91–179). Nu cunoaştem motivele pentru care autorul pare să ignore existenţa perioadei VII a ştampilelor rhodiene (p. 41), databilă între cca 80 – al treilea sfert al sec. I a.Chr.[6]. Sunt reprezentate cu precădere perioadele I – III (majoritatea însă din perioada II), o singură ştampilă aparţinând perioadei IV (cca 175 – 146 a.Chr.). În ceea ce priveşte repartiţia cronologică a magistraţilor eponimi reprezentaţi pe ştampile, cercetările din ultima vreme permit o revizuire a datei propuse de Virginia Grace pentru trecerea la menţionarea lunilor (240 a.Chr.). După cum arătam într-un studiu recent, numărul eponimilor din perioada II a devenit prea mare pentru intervalul de timp atribuit acestei grupe (cca 240–210 a.Chr.), încât astăzi putem admite că menţionarea lunilor pe ştampile apare cel mai târziu pe la 246 a.Chr.[7].

Iată acum câteva precizări pe marginea catalogului:

– nr. 94 – ştampila rectangulară cu bustul stilizat al lui Helios a eponimului *Agesippos* aparţine atelierului lui *Theudoros*, la fel cu nr. 101 (eponim *Aristeus*), 115 (eponim *Kallikratidas I*), 129 (eponim *Xenaretos*) şi 145 (eponim *Philon(i)das*)[8].

– nr. 95 – ştampila circulară a eponimului *Ainetor* aparţine atelierului lui *Damokrates*, după cum o dovedeşte o piesă similară (cu altă lună) descoperită în tumulul A de la Murighiol. Eponimul a fost datat ipotetic la cca 194 a.Chr.[9], ca succesor probabil al lui *Agemachos* (aici nr. 91–92).

[4] Y. Garlan, Journal des savants, juillet–décembre 1993, p. 149–181, în special p. 169. Alături de prezentarea descoperirilor din noul atelier de la Kounophia, întâlnim aici noi propuneri de încadrare cronologică a diferiţilor eponimi, în special pe baza noilor ştampile surfrapate identificate.

[5] Y. Grandjean, BCH 116, 1992, 2, p. 541–584.

[6] V. Grace, M. Savvatianou Petropoulakou, Exploration archéologique de Délos 27, 1970, p. 301; J.-Y. Empereur, A. Hesnard, în *Céramiques hellénistiques et romaines* II, Bordeaux, 1987, p. 19.

[7] N. Conovici, M. Irimia, Dacia, N.S. 35, 1991, p. 160, n. 2.

[8] M. Nilsson, *Timbres amphoriques de Lindos*, în *Exploration archéologique de Rhodes* V, Copenhaga, 1909, p. 155, n. 2; V. Grace, Hesperia 32, 1963, p. 326 şi n. 17.

[9] V. Lungu, Dacia, N. S. 34, 1990, p. 211, 214 şi 216, tab. II, fig. 1/5a–5b.

– nr. 96 – *Ainesidamos II* (an intercalar), a fost datat de V. Lungu la cca 192 a.Chr.[10].

– nr. 99–101 – eponimul *Aristeus* poate fi considerat acum drept unul dintre primii din perioada II, el fiind cunoscut pe o ştampilă cu menţiunea lunii descoperită la Semenovka[11]. Nr. 99 are o analogie perfectă la Satu Nou[12].

– nr. 102 – eponimul *Archidamos*, fiind posterior complexului de la Villanova şi anterior eponimilor dataţi de Grace la sfârşitul loturilor de la Pergam şi Middle Stoa din Atena (cca 188–176 a.Chr.), poate fi datat mult mai strâns decât limitele perioadei III. Autoarea citată îl plasa la 192, iar V. Lungu la 191 a.Chr.[13].

– nr. 103 – eponimul *Archokrates* fiind prezent în complexul de la Villanova (cu fabricantul *Aristos*) se datează la cca 199 –195 a.Chr.[14].

– nr. 105–107 – eponimul *Daemon*, plasat de obicei către sfârşitul perioadei I este atestat, după cum ne informează autorul, şi pe ştampile cu menţiunea lunii (IOSPE III, 1664–1665). Dacă lectura este corectă, înseamnă că şi acest eponim trebuie plasat la începutul perioadei II, ca şi *Aristeus*.

– nr. 108 – ştampila cu numele eponimului *Eukles* (perioada IIa), a producătorului *Zenon I* şi cu monogramă, permite apropierea eponimului citat de magistratul *Hexakestos* de la sfârşitul perioadei I, după o ştampilă de acelaşi tip descoperită la Delos[15].

– nr. 161 – pentru producătorul *Hieroteles* cunoaştem acum atelierul, situat la Hisaronu în *peraia* rhodiană din extremitatea estică a peninsulei Datça (Cnidos) precum şi o mare parte a ştampilelor sale[16].

– nr. 165 – producătorul *Kreon* apare însoţit de menţiunea lunii şi pe o ştampilă de la Histria, având ca pereche o ştampilă a eponimului *Philokrates*, de la începutul perioadei IIa[17].

– nr. 175 – este vorba mai curând de eponimul *Pausanias II*, de la începutul perioadei IIa decât de un producător din perioada I. Numele său apare în nominativ pe ştampilele produse în atelierele lui *Hieroteles*[18], fapt remarcat şi de autor la nr. 146 (p. 61).

Clasa *Sinope* este slab reprezentată la Kabyle, cu doar 5 exemplare ştampilate (nr. 180–183, 185; nr. 184 este o ştampilă de Chersones). Cronologia ştampilelor sinopeene cunoaşte în ultima vreme modificări substanţiale, datorită mai multor cercetători precum V. I. Kaţ[19], N. F. Fedoseev[20], Y. Garlan[21] şi autorul acestor rânduri[22]. astfel încât vechea cronologie a lui B. N. Grakov poate fi abandonată. În ceea ce ne priveşte, am menţinut împărţirea pe grupe, păstrând pe cât este posibil ceea ce rămâne valabil din observaţiile lui Grakov. Dar conţinutul grupelor a fost în întregime revizuit ţinând seama de noile descoperiri, de contextele arheologice cunoscute, şi am propus renunţarea la grupa a VI-a, deoarece o mare parte a magistraţilor înscrişi acolo aparţin în realitate altor grupe.

[10] *Ibidem*, p. 211.

[11] I. T. Kruglikova, KSMoscova 116, 1969, nr. 1; vezi discuţia noastră la Conovici, Irimia, *op. cit.*, p. 162, nr. 262–263.

[12] *Ibidem*, nr. 265.

[13] V. Grace, AthenMitt 89, 1974, p.199; Lungu, *op. cit.*

[14] Lungu, *op. cit.*, p. 216 preferă anul 199.

[15] V. Grace, BCH 76, 1952, p. 536, nr. 17. Pentru acest gen de ştampile a se vedea Conovici, Irimia, *op. cit.*, p. 161, nr. 255.

[16] J. -Y. Empereur, N. Tuna, BCH 113, 1989, 1, p. 277–291; E. Doger, Arkeoloji dergisi 2, 1994, p. 195–218 şi pl. LII–LIV.

[17] M. Coja, BCH, Supplément XIII, 1986, p. 417–450, nr. 133, 135; identificarea acestei perechi şi datarea eponimului la Conovici, Irimia, *op. cit.*, nr. 270.

[18] G. Jöhrens, BCH, Supplément XIII, p. 497–503, nr. 13/2–4.

[19] V. I. Kaţ, Antičnyj mir i arheologija (mai departe prescurtat AMA) 1, Saratov, 1972, p. 28–37; idem, AMA 4, 1979, p. 176–191; idem, AMA 9, 1993, p. 96–121; V. I. Kaţ, N. F. Fedoseev, AMA 6, 1986, p. 85–105.

[20] N. F. Fedoseev, AMA 7, 1990, p. 154–160, idem, *Problemy arheologii Severnogo Pričernomor'ja*, Herson, 1990, rezumatele comunicărilor, p. 79–81; idem, în *Grečeskie amfory*, Saratov, 1992, p. 147–163; idem, VDI 1993, 2, p. 85–104 – cu lista actualizată a magistraţilor sinopeeni; idem, *Problemy skifo-sarmatskoj arheologii Severnogo Pričernomor'ja*, Zaporož'e, 1994, p. 189–190, la care se adaugă lucrarea sa de doctorat şi alte studii.

[21] Garlan, CRAI, 1990, p. 490–507.

[22] Conovici, SCIVA 40, 1989, 1, p. 29–44; N. Conovici, Al. Avram, Gh. Poenaru Bordea. Dacia, N.S. 33, 1989, p. 111–123; Conovici. Irimia, *op. cit.*, p. 143–159. În 1993 am susţinut o teză de doctorat privind cronologia ştampilelor sinopeene; un studiu de sinteză privind noua cronologie a acestor ştampile va apare în Dacia. N.S. 39, 1995.

Pătrunderea masivă a amforelor sinopeene pe litoralul tracic (bulgăresc) al Mării Negre, mai ales la sud de Balcani, are loc abia începând cu grupa a IV-a şi mai ales din grupa a V-a, adică de pe la mijlocul sec. III a.Chr.[23], deşi pătrunderi sporadice se înregistrează şi mai devreme. De aceea nu este de mirare că numărul acestora în interiorul Traciei este cu totul redus. La Kabyle s-a descoperit o singură ştampilă din grupa a IV-a şi patru din grupa următoare. Pentru tipologia amforelor sinopeene dispunem acum de contribuţiile lui S. Iu. Monahov[24]. Ştampila fragmentară de la nr. 185 este de atribuit astynomului *Choregion Leomedontos* din prima parte a grupei a V-a, după simbol (Nike în cvadrigă) şi restul de legendă. Nr. 184, cu atribuire sinopeeană nesigură după autor, aparţine astynomului *Sokritos Artemidorou* de la Chersones[25].

Faţă de numărul mic al ştampilelor sinopeene, impresionează numărul relativ mare al ştampilelor de Cos – 14 exemplare din prima jumătate a sec. III a.Chr, din care 9 publicate (nr. 186–194), ştiut fiind că indicele de ştampilare la această categorie de amfore era foarte mic (cf. *supra*, nota 2). Pentru nr. 191 propunem lectura [Z]ωπύρου în loc de [T]ωπύρου, luând ca model o ştampilă retrogradă de la Satu Nou[26].

Clasa *Heraclea Pontica* este şi ea slab reprezentată (2 exemplare de la sfârşitul sec. IV a.Chr., nr. 195 şi 196), dovedind o dată în plus orientarea preponderent egeeană a relaţiilor economice ale aşezării. Atribuirea originii milesiene coloniei Heraclea Pontica (p. 78) este, fără îndoială, un *lapsus calami*, după cum pare a rezulta din bibliografia citată. Se ştie că Heraclea a fost fondată de colonişti din Megara şi Beoţia. Cronologia ştampilelor acestui centru este mult rămasă în urmă. Abia în vremea din urmă a început refacerea ei, fiind necesară alcătuirea unei noi baze de date cu toate descoperirile şi refacerea listei de magistraţi[27]. Exemplarele publicate nu provin din oraş ci din morminte descoperite întâmplător.

Clasa *Cnidos* este reprezentată atât prin ştampile „obişnuite" (6 exemplare, dintre care 5 publicate – nr. 197–201, datate în perioadele III–V, adică cca 220–108 a.Chr.), cât şi prin aşa-numitele „protocnidiene", mai vechi, tipurile „cu proră" (15 ex., nr. 202–216) şi „Zenon B" (3 ex., nr. 217–219), ambele databile în prima jumătate a sec. III a.Chr.[28]. Importurile cnidiene la Kabyle nu au avut un caracter continuu şi au fost mai intense în sec. III a.Chr.

Ştampilele din „grupa Parmeniskos" sunt reprezentate de 17 exemplare (12 publicate, nr. 220–231), dintre care 12 cu numele lui *Antiphilos* (9 în catalog, una pe o amforă ce a putut fi întregită). Ponderea acestor ştampile, cu loc de producţie necunoscut, este relativ mare în Tracia şi mai ales la Kabyle, ceea ce ne duce cu gândul la un centru din Grecia de nord sau Macedonia.

O situaţie aparte o reprezintă ceea ce autorul numeşte clasa *Herotimos*. Este vorba de 8 ştampile (nr. 232–239) cu legenda pe două rânduri Ἡροτί/μου Ἄν(), executată cu mai multe ştanţe. Despre ele L. Getov afirmă că se apropie de clasa *Parmeniskos*, fără să dea detalii asupra compoziţiei pastei. Circulaţia amforelor cu asemenea ştampile este limitată la bazinul pontic, Kabyle şi Seuthopolis. O ştampilă descoperită la Callatis este englifică, ceea ce i-a şi făcut pe autori să o atribuie Heracleei Pontica[29]. Dar acolo nu mai cunoaştem ştampile de acest gen, deşi există în sec. IV a.Chr. alte genuri de abrevieri[30]. Ştampilele din această grupă se datează însă în prima jumătate a sec. III a.Chr.

Foarte numeroase sunt ştampilele din clasa *„cu roata"*, provenind se pare de la Akanthos[31] şi nu de la Amphipolis: 47 exemplare, dintre care

[23] Pentru o situaţie de ansamblu a importurilor sinopeene în această zonă vezi M. Lazarov, IzvestijaVarna 14 (29), 1978, p. 11–65, la care trebuie adăugate publicaţiile ulterioare.

[24] S. Iu. Monahov, în *Grečeskie amfory*, Saratov, 1992, p. 163–204; idem, în *Anatolia antiqua – Eski Anadolu* II, Istanbul, 1993, p. 107–132.

[25] V. I. Kaţ, *Keramičeskie klejma Hersonesa Tavričeskogo*, Saratov, 1994, cat. nr. 111 şi pl. 95/1–111,1 – subgrupa II G.

[26] Conovici, Irimia, *op. cit.*, nr. 329.

[27] Vezi în acest sens N. Pavlicenko, în *Grečeskie amfory*, Saratov, 1992, p. 138–147.

[28] O ştampilă Zenon B a fost descoperită în aşezarea fortificată de la Satu Nou – „Valea lui Voicu" (inedită), ceea ce confirmă datarea acceptată pentru acestă grupă de ştampile.

[29] M. Gramatopol şi Gh. Poenaru Bordea, Dacia, N. S. 13, 1969, nr. 828.

[30] Vezi de pildă B. A. Vasilenko, NE 11, 1974, p. 3–28.

[31] Un atelier pentru producerea de amfore cu astfel de ştampile este semnalat la Akanthos de către Garlan, RÉG 105, 1992, p. 178, nr. 4.

30 publicate (nr. 240–269) – executate cu 18 ştanţe diferite. Aceste ştampile, datate cu precădere în a doua jumătate a sec. IV, au pătruns fără îndoială pe aceeaşi cale cu amforele thasiene.

Dintre cele 15 ştampile (nr. 270–284) din clasa *„cu monograme"*, unele pot fi localizate (nr. 273 poate fi de Thasos, nr. 275 este de Chios[32], nr. 282 aparţine Cnidos-ului[33]. Ele ar fi trebuit să fie publicate în cadrul „claselor" respective. Este regretabil că autorul nu prezintă de fiecare dată descrierea pastei. Oricum este evident că ne aflăm nu în faţa unei „clase", ci a unor ştampile provenind din mai multe centre. Numai 6 din ele sunt monograme; în rest, este vorba fie de litere izolate, fie de nume abreviate.

La sfârşitul catalogului se fac referiri la câteva tipuri de amfore neştampilate, întâlnite la Kabyle: Chios, „Soloha I" (de fapt Ikos), „Ust'–Labinsk", Corint, Chersonesul Tauric şi câteva centre nedeterminate. Dintre acestea, cel mai bine reprezentat este Chios, cu amfore datate mai ales în prima jumătate a sec. IV a.Chr. Nu se oferă însă date cantitative. Toate celelalte au o apariţie sporadică, ilustrată prin 1–2 fragmente sau câte o amforă întreagă provenind din necropolă.

Partea a III-a – Caracterizare generală a importului. Aspecte cantitative şi cronologice (p. 113–124), deşi succintă ca număr de pagini, este nu mai puţin importantă. Autorul face aici aprecieri asupra evoluţiei importurilor amforice din diferite centre, nu numai pentru Kabyle dar şi din ansamblul teritoriului Traciei (partea ocupată azi de Bulgaria). Importurile se concentrează, cum era şi firesc, în marile centre urbane ale Traciei (Kabyle, Seuthopolis, Philippopolis, zona Mezek – Svilengrad (unde a fost localizată Masteira), zona Şumen, zona Isperih (cu marele centru getic de la Sborjanovo), dar lipsesc cu desăvârşire în teritoriile locuite de triballi (foarte sugestivă în acest sens este harta de la p. 188–189. În ceea ce priveşte căile de pătrundere ale acestora, sunt avute în vedere în primul rând oraşele greceşti vest-pontice, la care se adaugă unele căi fluviale (Hebros şi Tonzos), în timp ce altele par a fi fost ignorate (Strymon şi Nestos) mai ales în sec. IV a. Chr, perioadă dominată de amforele thasiene. Un rol nu mai puţin important în difuzarea acestor produse îl va fi jucat, arată autorul, populaţia de origine greacă din oraşele trace – în calitate atât de intermediari cât şi de consumatori nemijlociţi ai acestor produse.

În ceea ce priveşte evoluţia în timp a importurilor, credem că este exagerat să se vorbească de un „monopol" thasian în sec. IV (p. 114) şi de o „concurenţă" în sensul actual al cuvântului practicată de Chios. În schimb se cerea subliniată ponderea importantă a importurilor din Akanthos pentru a doua jumătate a aceluiaşi secol. În secolul următor, importurile amforice la Kabyle sunt dominate de Rhodos, Cnidos şi Cos (la care s-ar adăuga amforele din grupa „Parmeniskos"), în vreme ce prezenţa thasiană se estompează până la dispariţie. Semnificativă ni se pare slaba circulaţie a amforelor pontice în interiorul Traciei, fie că este vorba de Heraclea Pontica la sfârşitul sec. IV, fie de Sinope şi Chersones în prima jumătate a sec. III a.Chr.

Pătrunderea mărfurilor rhodiene la sfârşitul sec. IV nu se confirmă, după ce am arătat că ştampila nr. 282 este de atribuit Cnidosului . Acest fenomen trebuie avut în vedere numai din al doilea sfert, dacă nu chiar mijlocul sec. III a.Chr., cu o scădere în intensitate în primul sfert al sec. II. Această scădere, constatată de noi şi pe litoralul românesc al Pontului Euxin, este pusă de autor pe seama conflictului dintre Rhodos şi Bizanţ în problema strâmtorilor, a intensificării activităţii politice a regatului Pontului în bazinul pontic (p. 119) şi a condiţiilor politice interne din Tracia în cursul sec. II a.Chr. (p. 120).

Bibliografia şi lista abrevierilor (p.125–140), indicele numelor greceşti din catalog (p. 141–142), ilustraţiile (p.144–190 – cu un tabel sincronic al importurilor de amfore la Kabyle) şi un rezumat (în limbile rusă şi engleză – p. 191–202) încheie lucrarea.

Cu toate erorile semnalate de noi, cele mai multe inerente şi datorate stadiului informării, volumul lui Liudmil Getov trebuie considerat o reuşită. În afara numerosului material inedit, prezentat într-o manieră modernă şi la un înalt nivel ştiinţific, el ne oferă pentru prima dată o imagine de ansamblu asupra importurilor

[32] Aceeaşi ştampilă apare pe o toartă de lagynos descoperită la Satu Nou – „Valea lui Voicu", cf. Conovici, Irimia, *op. cit.*, nr. 331.

[33] Atelierul (datat la sfârşitul sec. IV a.Chr.) a fost recent descoperit în peninsula Datça, în zona Reşadiye–Kiliseyani, cf. N. Tuna, J. -Y. Empereur, M. Picon, E. Doğer, în *Anatolia Antiqua – Eski Anadolu* I, Istanbul – Paris, 1987, p. 48 şi fig. 2. Aspectul pastei este asemănător amforelor rhodiene, ceea ce a şi provocat confuzia autorilor de până acum.

amforice din interiorul Traciei. Tabloul este cu atât mai interesant cu cât el se dovedeşte substanţial deosebit faţă de realităţile de pe litoralul vest-pontic, unde prezenţa produselor pontice este mai puternică pe măsură ce înaintăm spre nord. El ar merita să fie completat cu analiza celorlalte importuri (ceramică, produse din metal, arme, monede etc.), care să întregească imaginea vieţii economice din spaţiul tracic.

Niculae Conovici

MIRCEA BABEŞ, *Die Poieneşti–Lukaševka–Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 30, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 1993, 248 p., cu 46 fig. în text şi 56 pl.

Cu mai mult de un sfert de veac în urmă, Mircea Babeş (în continuare MB) a început analiza unui fenomen arheologic, cunoscut la acea dată sub numele de cultura Poieneşti–Lukaşevka (în continuare P–L). În anul 1981 manuscrisul a fost încheiat. Datorită unei mici fraze insidioase, dintr-o recomandare făcută de unul din reprezentanţii de seamă ai şcolii arheologice româneşti, lucrarea a fost blocată până după decembrie 1989, ceea ce a făcut ca „la acestă carte soarta să devină aproape o epocă istorică", după cum nu uită să remarce în cuvântul său introductiv editorul cărţii, prof. Rolf Hachmann.

Sprijinindu-se pe o bogată informaţie arheologică, rezultată în urma cercetărilor efectuate de arheologi români (C. Cihodaru, R. Vulpe, S. Teodor şi nu în ultimul rând MB) sau „sovietici" (G. B. Fedorov, M. A. Romanovskaia, S. P. Pacikova), analizând o cantitate impresionantă de descoperiri din România, Republica Moldova, Ucraina, Polonia, Germania, Danemarca şi pornind de la contribuţiile sintetice ale acelora care s-au ocupat de diferite aspecte ale fenomenului P–L (R. Vulpe, R. Hachmann, K. Tackenberg, D. A. Macinski, S. Teodor, M. A. Romanovskaia etc.), MB oferă prin lucrarea sa singura monografie existentă a culturii P–L.

După o scurtă şi poate nu destul de critică trecere în revistă a contribuţiilor aduse de cercetarea arheologică la elucidarea diferitelor aspecte ale culturii P–L (p. 17–20), sunt analizate monumentele arheologice – capitol structurat pe subcapitole dedicate aşezărilor, necropolelor şi descoperirilor izolate (p. 21–57). Ar fi fost poate necesar să se insiste mai mult asupra gradului de cercetare şi nivelului de publicare (monografii de situri, articole de sinteză, rapoarte de săpături etc.) a aşezărilor sau necropolelor, împrejurare care ar fi putut evidenţia astfel mai pregnant contribuţiile aduse de MB şi mai ales gradul lor de verosimilitate. În acest capitol, şi apoi lucrul se repetă şi la discutarea altor categorii arheologice, MB preferă adesea denumiri ce presupun o atribuire culturală sau etnică, şi nu denumiri care definesc tipul specific de aşezare sau respectiv de necropolă. Un exemplu este suficient: o categorie de aşezări este tratată sub denumirea de „aşezări autohtone" cu toate că, după cum subliniează şi MB, „care sunt elementele care desemnează caracterul etnic nu se poate stabili fără un anumit arbitrar, deoarece lipsesc criterii obiective" (p. 30).

Cu mare acurateţe sunt analizate în continuare riturile şi ritualurile funerare, structurile combinatorii ale diferitelor categorii de piese de inventar, pe baza cărora se stabilesc tipuri specifice de inventare sau de morminte. Exploatarea lor chorologică s-a putut realiza numai în cazul a trei necropole, dintre care cele de la Poieneşti şi Boroseşti sunt cele mai importante, nu numai prin amploarea cercetării lor (cercetări ale autorului), dar şi prin varietatea detaliilor pe care cercetarea arheologică modernă – iar cercetarea celor două complexe este un exemplu de asemenea tip de investigaţie – le urmăreşte. Consideraţii asupra depozitelor împreună cu valorificarea chorologică a diferitelor categorii de monumente încheie acest substanţial capitol şi permit stabilirea ariei de răspândire a culturii şi anume regiunile mijlocii şi de nord ale Moldovei istorice, dintre Carpaţii răsăriteni şi Nistru. La sud de această zonă se delimitează o altă arie culturală, cea a culturii dacice, ilustrată în mod spectaculos de aşezările de tip *dava*, de felul celor de la Brad şi Răcătău.

Partea cea mai substanţială a lucrării este dedicată analizei materialului arheologic (p. 58–118), prezent într-o mare varietate tipologică, în cadrul căreia ceramica ocupă locul predominant. Şi aici aş fi preferat ca denumirile diferitelor

amforice din interiorul Traciei. Tabloul este cu atât mai interesant cu cât el se dovedeşte substanţial deosebit faţă de realităţile de pe litoralul vest-pontic, unde prezenţa produselor pontice este mai puternică pe măsură ce înaintăm spre nord. El ar merita să fie completat cu analiza celorlalte importuri (ceramică, produse din metal, arme, monede etc.), care să întregească imaginea vieţii economice din spaţiul tracic.

Niculae Conovici

MIRCEA BABEŞ, *Die Poieneşti–Lukaševka–Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 30, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 1993, 248 p., cu 46 fig. în text şi 56 pl.

Cu mai mult de un sfert de veac în urmă, Mircea Babeş (în continuare MB) a început analiza unui fenomen arheologic, cunoscut la acea dată sub numele de cultura Poieneşti–Lukaşevka (în continuare P–L). În anul 1981 manuscrisul a fost încheiat. Datorită unei mici fraze insidioase, dintr-o recomandare făcută de unul din reprezentanţii de seamă ai şcolii arheologice româneşti, lucrarea a fost blocată până după decembrie 1989, ceea ce a făcut ca „la acestă carte soarta să devină aproape o epocă istorică", după cum nu uită să remarce în cuvântul său introductiv editorul cărţii, prof. Rolf Hachmann.

Sprijinindu-se pe o bogată informaţie arheologică, rezultată în urma cercetărilor efectuate de arheologi români (C. Cihodaru, R. Vulpe, S. Teodor şi nu în ultimul rând MB) sau „sovietici" (G. B. Fedorov, M. A. Romanovskaia, S. P. Pacikova), analizând o cantitate impresionantă de descoperiri din România, Republica Moldova, Ucraina, Polonia, Germania, Danemarca şi pornind de la contribuţiile sintetice ale acelora care s-au ocupat de diferite aspecte ale fenomenului P–L (R. Vulpe, R. Hachmann, K. Tackenberg, D. A. Macinski, S. Teodor, M. A. Romanovskaia etc.), MB oferă prin lucrarea sa singura monografie existentă a culturii P–L.

După o scurtă şi poate nu destul de critică trecere în revistă a contribuţiilor aduse de cercetarea arheologică la elucidarea diferitelor aspecte ale culturii P–L (p. 17–20), sunt analizate monumentele arheologice – capitol structurat pe subcapitole dedicate aşezărilor, necropolelor şi descoperirilor izolate (p. 21–57). Ar fi fost poate necesar să se insiste mai mult asupra gradului de cercetare şi nivelului de publicare (monografii de situri, articole de sinteză, rapoarte de săpături etc.) a aşezărilor sau necropolelor, împrejurare care ar fi putut evidenţia astfel mai pregnant contribuţiile aduse de MB şi mai ales gradul lor de verosimilitate. În acest capitol, şi apoi lucrul se repetă şi la discutarea altor categorii arheologice, MB preferă adesea denumiri ce presupun o atribuire culturală sau etnică, şi nu denumiri care definesc tipul specific de aşezare sau respectiv de necropolă. Un exemplu este suficient: o categorie de aşezări este tratată sub denumirea de „aşezări autohtone" cu toate că, după cum subliniază şi MB, „care sunt elementele care desemnează caracterul etnic nu se poate stabili fără un anumit arbitrar, deoarece lipsesc criterii obiective" (p. 30).

Cu mare acurateţe sunt analizate în continuare riturile şi ritualurile funerare, structurile combinatorii ale diferitelor categorii de piese de inventar, pe baza cărora se stabilesc tipuri specifice de inventare sau de morminte. Exploatarea lor chorologică s-a putut realiza numai în cazul a trei necropole, dintre care cele de la Poieneşti şi Boroseşti sunt cele mai importante, nu numai prin amploarea cercetării lor (cercetări ale autorului), dar şi prin varietatea detaliilor pe care cercetarea arheologică modernă – iar cercetarea celor două complexe este un exemplu de asemenea tip de investigaţie – le urmăreşte. Consideraţii asupra depozitelor împreună cu valorificarea chorologică a diferitelor categorii de monumente încheie acest substanţial capitol şi permit stabilirea ariei de răspândire a culturii şi anume regiunile mijlocii şi de nord ale Moldovei istorice, dintre Carpaţii răsăriteni şi Nistru. La sud de această zonă se delimitează o altă arie culturală, cea a culturii dacice, ilustrată în mod spectaculos de aşezările de tip *dava*, de felul celor de la Brad şi Răcătău.

Partea cea mai substanţială a lucrării este dedicată analizei materialului arheologic (p. 58–118), prezent într-o mare varietate tipologică, în cadrul căreia ceramica ocupă locul predominant. Şi aici aş fi preferat ca denumirile diferitelor

categorii ceramice să fie mai ales tehnice şi apoi, pe această bază, să se propună eventual o denumire cu semnificaţie etnică. Dar aceste observaţii nu pot pune sub semnul întrebării analiza pertinentă a diferitelor categorii şi tipuri ceramice, definite pe baza analizei elementelor lor caracteristice (structura pastei, tehnica de realizare, forme, sisteme decorative).

Complexul material arheologic este investigat în continuare pe mari categorii funcţionale: unelte, ustensile, obiecte de cult, piese de port şi de podoabă, arme, piese de harnaşament. Analiza, efectuată pe spaţii mari, este sobră, nu se pierde într-o erudiţie gratuită, definirea tipurilor este precisă. Planşe tipologice, însoţite de hărţile de difuziune ale tipurilor respective, contribuie în mod esenţial la conturarea imaginii relaţiilor culturii P–L cu alte spaţii culturale, în special cu nordul Europei.

Pe baza analizei materialului arheologic, MB trece apoi la încadrarea culturală şi cronologică a materialului arheologic. Pe lângă materialul arheologic care poate fi legat de un *facies* geto-dacic, sau mai bine zis dacic la această epocă, la care se adaugă importuri elenistice şi celtice sau „de caracter Latène"(MB), grosul materialului arheologic permite atribuirea sa unui grup cultural bine individualizat, cultura P–L.

Complicata problemă a cronologiei relative a culturii P–L este analizată în funcţie de relaţiile combinatorii ale tipurilor reprezentative, mai ales din necropolele mai bine cercetate ale acestei culturi. Contribuţiile aduse de MB în această problemă sunt majore. MB are acum prilejul să-şi valorifice, chiar dacă şi numai parţial, rezultatele săpăturilor proprii din necropolele de la Boroseşti şi Poieneşti. Analiza combinatorie a tipurilor caracteristice, asociată cu repartiţia lor pe planurile cimitirelor luate în discuţie, i-a permis stabilirea a trei grupe cronologice, în care îşi găsesc locul şi necropolele, de mai mici dimensiuni, de la Lukaşevka şi Dolinianî, din Basarabia şi, respectiv, Bucovina. Din tabelul cronologic comparativ al epocii fierului din Europa centrală şi de est reiese foarte limpede poziţia relativă a celor trei faze ale culturii P–L în cadrul diferitelor sisteme cronologice folosite în literatura de specialitate.

Importurile elenistice, în special amforele rodiene ştampilate, dar şi mărgelele cu foaie de aur, la care se adaugă conţinutul ultimei faze a necropolei de la Doliniani, permit o încadrare cronologică absolută a culturii P–L între 200/175 şi cel târziu 30/20 a. Chr.

Rezolvarea originii culturii, a acelei „socoteli cu mai multe necunoscute" (R. Hachmann), este, după cum subliniază şi MB, o problemă dificilă. Detalii ale ritului de înmormântare, relaţiile tipologice ale anumitor tipuri din grupa ceramicii fine sau ale altor piese de inventar („căţei de vatră", fibulele grupei II.4, II.5 a–b, fibula „pomeraniană", piesele de centură sau colanele în formă de coroană) indică strânse legături cu spaţiul dintre Elba şi Oder, în speţă cu aria culturii Jastorf. La aceasta se adugă o serie de alte elemente culturale răspândite practic pe întreg spaţiul ocupat de culturile germanice ale epocii recente a fierului. Acest fapt permite autorului formularea ipotezei unei deplasări etnice din mai multe zone, rolul predominant avându-l totuşi purtătorii culturii Jastorf. Este un model de migrare insolit, deosebit, credem noi, de modelul de migrare al goţilor. Spre deosebire de modelul „policentric" P–L, în cazul goţilor migrează majoritatea populaţiei, fiind supusă la diferite valuri de aculturaţie, ceea ce a determinat în cele din urmă cristalizarea culturii lor (cultura Sântana de Mureş–Cerneahov), aşa cum ni se înfăţişează ea în secolul al IV-lea la Dunărea Inferioară şi în nordul Mării Negre. În desluşirea complicatului proces al deplasării purtătorilor culturii P–L spre sud mai apare un fapt deosebit de interesant. Anumite forme de manifestare culturală, surprinse în fazele cronologice II şi III la Boroseşti şi Doliniani, nu se pot explica, în viziunea lui MB, printr-o evoluţie internă. Se pare că aici avem a face cu valuri noi de imigraţie, ceea ce înseamnă că legăturile cu nordul s-au păstrat pe tot parcursul evoluţiei culturii P–L. Este un fenomen atestat (şi de informaţia scrisă) şi în cazul migraţiei altor triburi germanice (vandali sau langobarzi), dar acum îl avem pentru prima dată demonstrat pe cale arheologică.

Confruntarea datelor arheologice cu informaţia scrisă referitoare nu numai la zona nord-vest-pontică, i-a permis lui MB să susţină atribuirea culturii P–L bastarnilor din izvoarele scrise şi epigrafice. O anumită discordanţă între menţionarea lor în izvoarele scrise încă din secolul al III-lea a. Chr. şi începutul culturii în primele decenii ale secolului al II-lea nu trebuie să stârnească îngrijorare. Poate ar fi trebuit subliniat mai clar, pentru cine nu ştie sau nu vrea să înţeleagă, că este o diferenţa între primele menţiuni ale unei populaţii şi momentul cristalizării ei culturale, condiţie *sine qua non* a identificării ei cu mijloacele arheologiei. Şi mai este ceva. Informaţia scrisă este deosebit de

importantă. Absolutizarea datelor ei în judecarea fenomenelor arheologice este însă riscantă. După cum nu trebuie să acordăm o importanță determinantă nici încadrării cronologice a unor descoperiri ceramice, în acest caz ale culturii P–L, prin datarea nivelului în care au fost descoperite într-o așezare din afara ariei propriu-zise a culturii, și încă una cu multe niveluri de locuire, cu ajutorul amforelor ștampilate, fie ele și rodiene. Problema aici nu este datarea prin ștampile, ci definirea nivelului arheologic respectiv.

Monografia culturii P–L se încheie cu catalogul tuturor descoperirilor accesibile autorului. Sunt 165 de puncte. Multe nepublicate, unele cunoscute numai din informațiile descoperitorilor, altele așteptând, în frecvente cazuri, de multă, foarte multă vreme, să fie publicate.

Lista bibliografică extrem de bogată, dar lipsită de excese bibliofile, încheie textul. Ilustrația din afara textului (52 de planșe) cuprinde, grupat pe contexte, inventarul celor mai reprezentative complexe ale culturii P–L.

Monografia culturii P–L nu servește „cu un subtil substrat politic imperativele științei germane”, cum insinua un bătrân reprezentant al școlii arheologice românești și cum mai răspândesc prin ganguri alții mai tineri. Monografia culturii P–L reprezintă o contribuție majoră la istoria culturii spațiului de la răsărit de Carpați și în general a Daciei preromane în ultimele secole ale erei vechi. Pentru arheologia românească ea reprezintă un model de investigație și ne oferă repere metodologice prețioase în analiza fenomenelor arheologice pre- sau protoistorice.

Dar în peisajul arheologiei pre- și mai ales protoistorice românești, bântuit, acum mai mult decât oricând, de generalități și maxime fără conținut, îmi vine greu să cred că această cotitură, pe care ar trebui să o declanșeze monografia culturii P–L, va avea loc. Este acum momentul ca una din cele mai spectaculoase perioade ale istoriei vechi a spațiului nord-danubian, epoca Latène dacică, să fie integrată într-un complex program de cercetare.

Monografia culturii P–L a fixat un standard. Pentru acest lucru se cuvine să-i mulțumim autorului ei. Datoria noastră, dar și a sa, este să respectăm și să depășim acest nivel.

Radu Harhoiu

VICTOR I. KLOCHKO, *Weapons of the tribes of the Northern Pontic zone in the 16th–10th centuries B. C.*, Baltic–Pontic Studies 1, Poznan, 1993, 137 p., 41 fig., 4 hărţi.

Teritoriul supus investigaţiei în lucrarea de faţă se suprapune teritoriului actual al Ucrainei, cu excepţia regiunilor carpatice. Autorul ia în discuţie următoarele categorii de piese de armament: pumnale, spade, topoare de luptă, vârfuri de lance şi de săgeţi, coifuri şi scuturi. Cap. I conţine un scurt istoric al cercetării şi concepţia autorului privind modul de abordare al unei asemenea lucrări. Cap. II prezintă tipurile de arme ce pot fi atribuite culturilor bronzului târziu şi Hallstattului timpuriu din zona de silvostepă a Ucrainei (Komarow, Noua, Sosniţa, Bielogrudovo, Srubnaia, Bondarika), iar cap. III pe cele ale culturilor din zona de stepă (Sabatinovka şi Bielozerka). În cap. IV se discută originea şi datarea pieselor prezentate în capitolele anterioare.

Pentru cercetătorul din România, cartea este importantă prin analogiile multora dintre aceste piese cu descoperiri similare, în special din Moldova şi Transilvania, analogii evidenţiate şi de autor pe parcursul întregului studiu. O serie de lipsuri însă, atât de metodă cât şi de prezentare, reduc sensibil valoarea acestei lucrări. Lipseşte, în primul rând, o tipologie clară în cadrul fiecărei categorii de piese, un catalog sistematizat al descoperirilor şi o cartare corespunzătoare a acestora. Lipseşte, de asemenea, un indice, iar bibliografia, exceptând-o pe cea sovietică, este destul de săracă. În al doilea rând, piesele de armament sunt prezentate pe culturi şi nu pe tipuri, atribuirea lor culturală făcându-se chiar şi atunci când condiţiile de descoperire nu justifică acest lucru (mă refer la descoperirile izolate şi la piesele din depozite). Surprinde neplăcut şi transcrierea unor denumiri româneşti în limba engleză (Kostysha, Draina de Zhos etc.).

Lucrarea reprezintă primul volum din noua serie „Baltic–Pontic Studies”, rezultat al colaborării dintre Universitatea Adam Mickiewicz (Poznan) şi Institutul de Arheologie al Academiei de Stiinţe din Ucraina (Kiev).

Radu Băjenaru

M.B. ŞCIUKIN, *Na rubeže er. Opyt istoriko–arheologičeskoj rekonstrukcii političeskih sobytij III v. do n.e. – I v. n.e. v Vostočnoj i Central'noj Evrope*, Rossijskaja Arheologičeskaja Biblioteka 2, Sankt-Petersburg, 1994, 323 p., 102 fig.

Lărgind cadrul cronologic şi actualizând lucrarea sa mai veche, redactată în 1978 şi apărută abia în 1989 în seria *British Archaeological Reports*, International Series 542 (*Rome and the Barbarians in Central and Eastern Europe. 1st Century B.C. – 1st Century A.D.*), Mark Şciukin ne oferă o sinteză critică a istoriei jumătăţii răsăritene a Europei în ultimele trei secole ale erei vechi şi în primul secol al erei noastre. Aşa cum rezultă din subtitlul cărţii, este vorba de o încercare de reconstituire istorico–arheologică, dar substanţa şi interesul cărţii rezidă esenţialmente în contribuţia arheologiei. Autorul, unul dintre cei mai de seamă reprezentanţi ai arheologiei ruseşti actuale, urmăreşte în paralel evoluţia „lumilor” care se întâlnesc în această parte a Europei: cea clasică greco-romană, cea celtică, cea germanică (bastarnii şi scirii, cimbrii şi teutonii), cea a populaţiilor de pădure (venedii, balţii) şi cea a popoarelor din stepă (sciţii şi sarmaţii) şi, în sfârşit, cea tracică şi geto-dacă. Fiecare dintre aceste cercuri etno-culturale este discutat în parte şi este ilustrat prin cele mai tipice antichităţi. O pondere deosebit de importantă în

VICTOR I. KLOCHKO, *Weapons of the tribes of the Northern Pontic zone in the 16th–10th centuries B. C.*, Baltic–Pontic Studies 1, Poznan, 1993, 137 p., 41 fig., 4 hărţi.

Teritoriul supus investigaţiei în lucrarea de faţă se suprapune teritoriului actual al Ucrainei, cu excepţia regiunilor carpatice. Autorul ia în discuţie următoarele categorii de piese de armament: pumnale, spade, topoare de luptă,vârfuri de lance şi de săgeţi, coifuri şi scuturi. Cap. I conţine un scurt istoric al cercetării şi concepţia autorului privind modul de abordare al unei asemenea lucrări. Cap. II prezintă tipurile de arme ce pot fi atribuite culturilor bronzului târziu şi Hallstattului timpuriu din zona de silvostepă a Ucrainei (Komarow, Noua, Sosniţa, Bielogrudovo, Srubnaia, Bondarika), iar cap. III pe cele ale culturilor din zona de stepă (Sabatinovka şi Bielozerka). În cap. IV se discută originea şi datarea pieselor prezentate în capitolele anterioare.

Pentru cercetătorul din România, cartea este importantă prin analogiile multora dintre aceste piese cu descoperiri similare, în special din Moldova şi Transilvania, analogii evidenţiate şi de autor pe parcursul întregului studiu. O serie de lipsuri însă, atât de metodă cât şi de prezentare, reduc sensibil valoarea acestei lucrări. Lipseşte, în primul rând, o tipologie clară în cadrul fiecărei categorii de piese, un catalog sistematizat al descoperirilor şi o cartare corespunzătoare a acestora. Lipseşte, de asemenea, un indice, iar bibliografia, exceptând-o pe cea sovietică, este destul de săracă. În al doilea rând, piesele de armament sunt prezentate pe culturi şi nu pe tipuri, atribuirea lor culturală făcându-se chiar şi atunci când condiţiile de descoperire nu justifică acest lucru (mă refer la descoperirile izolate şi la piesele din depozite) . Surprinde neplăcut şi transcrierea unor denumiri româneşti în limba engleză (Kostysha, Draina de Zhos etc.).

Lucrarea reprezintă primul volum din noua serie „Baltic–Pontic Studies", rezultat al colaborării dintre Universitatea Adam Mickiewicz (Poznan) şi Institutul de Arheologie al Academiei de Ştiinţe din Ucraina (Kiev).

Radu Băjenaru

M.B. ŞCIUKIN, *Na rubeže er. Opyt istoriko–arheologičeskoj rekonstrukcii političeskih sobytij III v. do n.e. – I v. n.e. v Vostočnoj i Central'noj Evrope*, Rossijskaja Arheologičeskaja Biblioteka 2, Sankt-Petersburg, 1994, 323 p., 102 fig.

Lărgind cadrul cronologic şi actualizând lucrarea sa mai veche, redactată în 1978 şi apărută abia în 1989 în seria *British Archaeological Reports*, International Series 542 (*Rome and the Barbarians in Central and Eastern Europe. 1st Century B.C. – 1st Century A.D.*), Mark Şciukin ne oferă o sinteză critică a istoriei jumătăţii răsăritene a Europei în ultimele trei secole ale erei vechi şi în primul secol al erei noastre. Aşa cum rezultă din subtitlul cărţii, este vorba de o încercare de reconstituire istorico–arheologică, dar substanţa şi interesul cărţii rezidă esenţialmente în contribuţia arheologiei. Autorul, unul dintre cei mai de seamă reprezentanţi ai arheologiei ruseşti actuale, urmăreşte în paralel evoluţia „lumilor" care se întâlnesc în această parte a Europei: cea clasică greco-romană, cea celtică, cea germanică (bastarnii şi scirii, cimbrii şi teutonii), cea a populaţiilor de pădure (venedii, balţii) şi cea a popoarelor din stepă (sciţii şi sarmaţii) şi, în sfârşit, cea tracică şi geto-dacă. Fiecare dintre aceste cercuri etno-culturale este discutat în parte şi este ilustrat prin cele mai tipice antichităţi. O pondere deosebit de importantă în

cadrul ilustraţiei o au planşele tipologice, hărţile şi tabelele cronologice, care se referă fie la culturi distincte, fie la o arie geografică sau la un spaţiu de timp mai larg. Volumul mai cuprinde o foarte bogată listă bibliografică (p.298–322) şi un rezumat în limba engleză. Tratând, între altele, despre o seamă de culturi care au evoluat pe teritoriul ţării noastre, cartea lui M.B.Şciukin prezintă un interes major pentru arheologii români. Ar fi de dorit ca, după această semnalare sumară, ea să se bucure de o discuţie detaliată.

M. B.

Slavjane i ih sosedi v konce I tysjačeletija do n.e. – pervoj polovine I tysjačeletija n.e. (sub redacţia I. P. Rusanova şi E. A. Sâmonovici), Arheologija SSSR, Moscova, 1993, 327 p., 31 hărţi şi 98 planşe.

În colecţia monografică menită să documenteze în 20 volume „Arheologia URSS din cele mai vechi timpuri până în Evul Mediu", în anii 1981–1989 au fost editate 11 volume. Cel de faţă, dedicat slavilor şi vecinilor lor la sfârşitul mil. I a.Chr. şi în prima jumătate a mil. I p. Chr., este primul tipărit după dispariţia URSS; el tratează culturile epocii protoistorice de pe teritoriile actuale ale Ucrainei şi Republicii Moldova, în continuare, în cadrul „arheologiei URSS". Motivaţia ştiinţifică a acestei încadrări derivă din ipoteza tradiţională a localizării „patriei primitive" şi a expansiunii timpurii a slavilor în spaţiul amintit şi în regiunile învecinate ale Poloniei şi României. Problematica etnogenezei slave, baza ei documentară şi evoluţia diferitelor teorii sunt cuprinse în introducerea semnată de I. P. Rusanova (p. 5–18). În partea I a volumului (p. 19–104) sunt prezentate culturile din sec. II a. Chr. – II p. Chr.: cultura Zarubinţî (I. P. Rusanova, E. V. Maksimov), monumentele zarubinţene târzii (A. M. Oblomski), cultura Przeworsk (D. N. Kozak), monumentele de tip Latène din regiunea transcarpatică şi de la est de Carpaţi (V. I. Bidzilia, M. B. Şciukin), cultura Poieneşti–Lukaşevka (E. V. Maksimov, K. V. Kasparova) şi cultura Lipiţa (V. I. Bidzilia, I. P. Rusanova). În partea a II-a (p. 105–191), urmează culturile încadrate între sec. III şi începutul sec. V p. Chr.: cultura Kiev (E. V. Maksimov, R. V. Terpilovski), cultura Cerneahov (O. A. Gei, E. A. Sâmonovici), cultura tumulilor carpatici (I. P. Rusanova) şi cultura Wielbark (I. P. Rusanova). Prezentarea diferitelor culturi se face după o schemă unitară: istoricul cercetării, aşezările, necropolele, ceramica şi alt inventar, cronologia, originea şi apartenenţa etnică. Ea este însoţită de hărţi de răspândire, planşe cu material tipic şi scheme cronologice. Indiferent de interpretarea etnică (când este vorba de *slavi* şi când de *vecinii lor*?), volumul reprezintă un excelent instrument de orientare în complicatul tablou cultural al Europei răsăritene în perioada dată.

M. B.

JUDIT TOPÁL, *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road)* I, Budapesta, 1993, 113 p., 176 pl.

Sumarul cărţii cuprinde: prefaţa, catalogul mormintelor, tabele, bibliografia, ilustraţia (hărţi şi planşe), analiza antropologică. Obiectivul acestei lucrări îl constituie publicarea unei părţi a necropolei vestice a oraşului Aquincum, divizată în două cimitire: nr VI şi nr. VII. Mormintele publicate se eşalonează de la sfârşitul sec. I p. Chr. până la sfârşitul sec. IV. p. Chr. Prefaţa conturează coordonatele spaţiale şi temporale ale celor două necropole publicate, urmate de câteva indicaţii menite unei mai bune înţelegeri a textului şi ilustraţiei; de asemenea, prefaţa conţine o clasificare a tipurilor de morminte descoperite (de incineraţie – cu 10 subvariante din punct de vedere al ritualului, şi de înhumaţie – cu 7 subvariante) şi o clasificare a obiectelor de inventar în „bunuri primare" (adică obiectele care îndeplineau un anumit rol pe lângă cel decedat: obiecte personale sau aruncate în rugul funerar) şi „bunuri secundare" (obiectele

cadrul ilustraţiei o au planşele tipologice, hărţile şi tabelele cronologice, care se referă fie la culturi distincte, fie la o arie geografică sau la un spaţiu de timp mai larg. Volumul mai cuprinde o foarte bogată listă bibliografică (p.298–322) şi un rezumat în limba engleză. Tratând, între altele, despre o seamă de culturi care au evoluat pe teritoriul ţării noastre, cartea lui M.B.Şciukin prezintă un interes major pentru arheologii români. Ar fi de dorit ca, după această semnalare sumară, ea să se bucure de o discuţie detaliată.

M. B.

Slavjane i ih sosedi v konce I tysjačeletija do n.e. – pervoj polovine I tysjačeletija n.e. (sub redacţia I. P. Rusanova şi E. A. Sâmonovici), Arheologija SSSR, Moscova, 1993, 327 p., 31 hărţi şi 98 planşe.

În colecţia monografică menită să documenteze în 20 volume „Arheologia URSS din cele mai vechi timpuri până în Evul Mediu", în anii 1981–1989 au fost editate 11 volume. Cel de faţă, dedicat slavilor şi vecinilor lor la sfârşitul mil. I a.Chr. şi în prima jumătate a mil. I p. Chr., este primul tipărit după dispariţia URSS; el tratează culturile epocii protoistorice de pe teritoriile actuale ale Ucrainei şi Republicii Moldova, în continuare, în cadrul „arheologiei URSS". Motivaţia ştiinţifică a acestei încadrări derivă din ipoteza tradiţională a localizării „patriei primitive" şi a expansiunii timpurii a slavilor în spaţiul amintit şi în regiunile învecinate ale Poloniei şi României. Problematica etnogenezei slave, baza ei documentară şi evoluţia diferitelor teorii sunt cuprinse în introducerea semnată de I. P. Rusanova (p. 5–18). În partea I a volumului (p. 19–104) sunt prezentate culturile din sec. II a. Chr. – II p. Chr.: cultura Zarubinţî (I. P. Rusanova, E. V. Maksimov), monumentele zarubinţene târzii (A. M. Oblomski), cultura Przeworsk (D. N. Kozak), monumentele de tip Latène din regiunea transcarpatică şi de la est de Carpaţi (V. I. Bidzilia, M. B. Şciukin), cultura Poieneşti–Lukaşevka (E. V. Maksimov, K. V. Kasparova) şi cultura Lipiţa (V. I. Bidzilia, I. P. Rusanova). În partea a II-a (p. 105–191), urmează culturile încadrate între sec. III şi începutul sec. V p. Chr.: cultura Kiev (E. V. Maksimov, R. V. Terpilovski), cultura Cerneahov (O. A. Gei, E. A. Sâmonovici), cultura tumulilor carpatici (I. P. Rusanova) şi cultura Wielbark (I. P. Rusanova). Prezentarea diferitelor culturi se face după o schemă unitară: istoricul cercetării, aşezările, necropolele, ceramica şi alt inventar, cronologia. originea şi apartenenţa etnică. Ea este însoţită de hărţi de răspândire, planşe cu material tipic şi scheme cronologice. Indiferent de interpretarea etnică (când este vorba de *slavi* şi când de *vecinii lor*?), volumul reprezintă un excelent instrument de orientare în complicatul tablou cultural al Europei răsăritene în perioada dată.

M. B.

JUDIT TOPÁL, *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road)* I, Budapesta, 1993, 113 p., 176 pl.

Sumarul cărţii cuprinde: prefaţa, catalogul mormintelor, tabele, bibliografia, ilustraţia (hărţi şi planşe), analiza antropologică. Obiectivul acestei lucrări îl constituie publicarea unei părţi a necropolei vestice a oraşului Aquincum, divizată în două cimitire: nr VI şi nr. VII. Mormintele publicate se eşalonează de la sfârşitul sec. I p. Chr. până la sfârşitul sec. IV. p. Chr. Prefaţa conturează coordonatele spaţiale şi temporale ale celor două necropole publicate, urmate de câteva indicaţii menite unei mai bune înţelegeri a textului şi ilustraţiei; de asemenea, prefaţa conţine o clasificare a tipurilor de morminte descoperite (de incineraţie – cu 10 subvariante din punct de vedere al ritualului, şi de înhumaţie – cu 7 subvariante) şi o clasificare a obiectelor de inventar în „bunuri primare" (adică obiectele care îndeplineau un anumit rol pe lângă cel decedat: obiecte personale sau aruncate în rugul funerar) şi „bunuri secundare" (obiectele

cadrul ilustraţiei o au planşele tipologice, hărţile şi tabelele cronologice, care se referă fie la culturi distincte, fie la o arie geografică sau la un spaţiu de timp mai larg. Volumul mai cuprinde o foarte bogată listă bibliografică (p.298–322) şi un rezumat în limba engleză. Tratând, între altele, despre o seamă de culturi care au evoluat pe teritoriul ţării noastre, cartea lui M.B.Şciukin prezintă un interes major pentru arheologii români. Ar fi de dorit ca, după această semnalare sumară, ea să se bucure de o discuţie detaliată.

M. B.

Slavjane i ih sosedi v konce I tysjačeletija do n.e. – pervoj polovine I tysjačeletija n.e. (sub redacţia I. P. Rusanova şi E. A. Sâmonovici), Arheologija SSSR, Moscova, 1993, 327 p., 31 hărţi şi 98 planşe.

În colecţia monografică menită să documenteze în 20 volume „Arheologia URSS din cele mai vechi timpuri până în Evul Mediu", în anii 1981–1989 au fost editate 11 volume. Cel de faţă, dedicat slavilor şi vecinilor lor la sfârşitul mil. I a.Chr. şi în prima jumătate a mil. I p. Chr., este primul tipărit după dispariţia URSS; el tratează culturile epocii protoistorice de pe teritoriile actuale ale Ucrainei şi Republicii Moldova, în continuare, în cadrul „arheologiei URSS". Motivaţia ştiinţifică a acestei încadrări derivă din ipoteza tradiţională a localizării „patriei primitive" şi a expansiunii timpurii a slavilor în spaţiul amintit şi în regiunile învecinate ale Poloniei şi României. Problematica etnogenezei slave, baza ei documentară şi evoluţia diferitelor teorii sunt cuprinse în introducerea semnată de I. P. Rusanova (p. 5–18). În partea I a volumului (p. 19–104) sunt prezentate culturile din sec. II a. Chr. – II p. Chr.: cultura Zarubinţî (I. P. Rusanova, E. V. Maksimov), monumentele zarubinţene târzii (A. M. Oblomski), cultura Przeworsk (D. N. Kozak), monumentele de tip Latène din regiunea transcarpatică şi de la est de Carpaţi (V. I. Bidzilia, M. B. Şciukin), cultura Poieneşti–Lukaşevka (E. V. Maksimov, K. V. Kasparova) şi cultura Lipiţa (V. I. Bidzilia, I. P. Rusanova). În partea a II-a (p. 105–191), urmează culturile încadrate între sec. III şi începutul sec. V p. Chr.: cultura Kiev (E. V. Maksimov, R. V. Terpilovski), cultura Cerneahov (O. A. Gei, E. A. Sâmonovici), cultura tumulilor carpatici (I. P. Rusanova) şi cultura Wielbark (I. P. Rusanova). Prezentarea diferitelor culturi se face după o schemă unitară: istoricul cercetării, aşezările, necropolele, ceramica şi alt inventar, cronologia. originea şi apartenenţa etnică. Ea este însoţită de hărţi de răspândire, planşe cu material tipic şi scheme cronologice. Indiferent de interpretarea etnică (când este vorba de *slavi* şi când de *vecinii lor*?), volumul reprezintă un excelent instrument de orientare în complicatul tablou cultural al Europei răsăritene în perioada dată.

M. B.

JUDIT TOPÁL, *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road)* I, Budapesta, 1993, 113 p., 176 pl.

Sumarul cărţii cuprinde: prefaţa, catalogul mormintelor, tabele, bibliografia, ilustraţia (hărţi şi planşe), analiza antropologică. Obiectivul acestei lucrări îl constituie publicarea unei părţi a necropolei vestice a oraşului Aquincum, divizată în două cimitire: nr VI şi nr. VII. Mormintele publicate se eşalonează de la sfârşitul sec. I p. Chr. până la sfârşitul sec. IV. p. Chr. Prefaţa conturează coordonatele spaţiale şi temporale ale celor două necropole publicate, urmate de câteva indicaţii menite unei mai bune înţelegeri a textului şi ilustraţiei; de asemenea, prefaţa conţine o clasificare a tipurilor de morminte descoperite (de incineraţie – cu 10 subvariante din punct de vedere al ritualului, şi de înhumaţie – cu 7 subvariante) şi o clasificare a obiectelor de inventar în „bunuri primare" (adică obiectele care îndeplineau un anumit rol pe lângă cel decedat: obiecte personale sau aruncate în rugul funerar) şi „bunuri secundare" (obiectele

puse intenţionat în mormânt după depunerea cadavrului, de exemplu vase din lut sau sticlă). Descrierea standardizată a unui mormânt din catalog conţine prezentarea amănunţită a mormântului ca rit şi ritual, enumerarea obiectelor de inventar (redusă la termeni-cheie) şi propunerea de datare. Tabelele iau în consideraţie, în ordinea aleasă de autoare şi separat pentru cele două necropole, vârsta şi sexul decedaţilor, tipurile de morminte de incineraţie şi înhumaţie, mormintele care conţin monede, stratigrafia verticală a mormintelor, inventarul lor, ceramica samiană şi opaiţele. Cea mai mare parte a cărţii o ocupă ilustraţia detaliată a fiecărui mormânt (grund, profil şi piese de inventar). Un număr mare de fotografii, de bună calitate, ale mormintelor şi obiectelor de inventar completează desenele.

Necropola nr. VI cuprinde 181 morminte: 104 morminte de incineraţie, majoritatea (56) în groapă arsă, şi 77 morminte de înhumaţie, majoritatea (51) în gropi simple, cu scheletul depus în decubit dorsal. Necropola nr. VII cuprinde 8 morminte de incineraţie (dintre care 5 nu pot fi cert încadrate, datorită distrugerilor sau înregistrării deficitare) şi 13 morminte de înhumaţie, cu scheletul depus predominant în gropi simple (4), sicrie din ţigle sau cărămizi (3) şi sarcofage (3). 47 morminte (din ambele necropole) sunt datate cu monede.

Cartea scrisă de Judit Topál poate ajuta la înţelegerea fenomenelor funerare ale epocii romane în cadrul unei necropole urbane dintr-o zonă apropiată sub aspect geografic şi ritual de Dacia.

Liana Oţa

PETER FASOLD, *Das römisch–norische Gräberfeld von Seebruck–Bedaium*, Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 64, München, 1993, 223 p., 196 pl., 5 ilustraţii în text

Autorul publică şi analizează 206 morminte săpate în 3 campanii (1972–1974), sub supravegherea lui C. Ostermayer, în necropola oraşului Bedaium (astăzi Seebruck, pe malul nordic al Chiemsee, în sudul Germaniei). Lucrarea conţine următoarele capitole: istoricul cercetărilor; metoda de lucru; topografia şi descrierea săpăturilor; critica izvoarelor; analiza inventarului; cronologia relativă şi absolută; tipurile de înmormântare; tumuli; semnificaţia depunerii obiectelor de inventar; structura socială şi numărul populaţiei; aşezarea de la Seebruck–Bedaium; analiza antropologică a tuturor scheletelor şi a resturilor de incineraţie aparţinând M.60; catalog; bibliografia şi ilustraţia. Câteva capitole merită, datorită conţinutului şi concluziilor lor, o atenţie specială. Ca obiecte de inventar, autorul ia pe rând în discuţie (cap.5): monedele (29), obiectele din metal, dintre care se detaşează cele 55 de fibule, recipientele din sticlă, materialele din os, figurinele de teracotă, opaiţele şi afumătorile, ceramica (cu accent pe *terra sigillata* şi ceramica norică). Avându-se în special în vedere *terra sigillata*, necropola este încadrată (cap.6) între ultimul sfert al sec.I p.Chr. (vremea lui Vespasian) şi mijlocul sec.III p.Chr. (invaziile alamanice). Ca tipuri de înmormântare (cap.7) predomină mormintele de incineraţie (164); dintre ele 58% (95 morminte) sunt de tipul *Urnengrab mit Brandschüttung*, iar 24% (39 morminte) de tipul *Brandgrubengrab*. În proporţii reduse se întâlnesc mormintele tip *Urnengrab* (8%) şi mormintele în care resturile cadavrului incinerat au fost depuse printre sau sub fragmentele de vase (6%). 4% dintre mormintele de incineraţie aparţin altor tipuri decât cele amintite. 36 morminte nu pot fi cert încadrate ca tip de incineraţie. Mormintele de înhumaţie sunt puţine (6 adulţi şi maturi) şi lipsite de inventar; ele aparţin fazei timpurii a necropolei. În aria necropolei au fost descoperiţi 4 tumuli de mici dimensiuni (înălţime între 0,10–0,40 m); 5 morminte (1 de înhumaţie şi 4 de incineraţie) au fost descoperite în interiorul tumulilor.

Lucrarea lui P. Fasold reprezintă un exemplu al unei practici ce începe a se impune şi în ţara noastră, şi anume prelucrarea şi publicarea unui material arheologic de către alt cercetător decât cel care l-a descoperit, fără ca aceasta să diminueze valoarea publicaţiei.

Liana Oţa

puse intenţionat în mormânt după depunerea cadavrului, de exemplu vase din lut sau sticlă). Descrierea standardizată a unui mormânt din catalog conţine prezentarea amănunţită a mormântului ca rit şi ritual, enumerarea obiectelor de inventar (redusă la termeni–cheie) şi propunerea de datare. Tabelele iau în consideraţie, în ordinea aleasă de autoare şi separat pentru cele două necropole, vârsta şi sexul decedaţilor, tipurile de morminte de incineraţie şi înhumaţie, mormintele care conţin monede, stratigrafia verticală a mormintelor, inventarul lor, ceramica samiană şi opaiţele. Cea mai mare parte a cărţii o ocupă ilustraţia detaliată a fiecărui mormânt (grund, profil şi piese de inventar). Un număr mare de fotografii, de bună calitate, ale mormintelor şi obiectelor de inventar completează desenele.

Necropola nr. VI cuprinde 181 morminte: 104 morminte de incineraţie, majoritatea (56) în groapă arsă, şi 77 morminte de înhumaţie, majoritatea (51) în gropi simple, cu scheletul depus în decubit dorsal. Necropola nr. VII cuprinde 8 morminte de incineraţie (dintre care 5 nu pot fi cert încadrate, datorită distrugerilor sau înregistrării deficitare) şi 13 morminte de înhumaţie, cu scheletul depus predominant în gropi simple (4), sicrie din ţigle sau cărămizi (3) şi sarcofage (3). 47 morminte (din ambele necropole) sunt datate cu monede.

Cartea scrisă de Judit Topál poate ajuta la înţelegerea fenomenelor funerare ale epocii romane în cadrul unei necropole urbane dintr-o zonă apropiată sub aspect geografic şi ritual de Dacia.

Liana Oţa

PETER FASOLD, *Das römisch–norische Gräberfeld von Seebruck–Bedaium*, Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 64, München, 1993, 223 p., 196 pl., 5 ilustraţii în text

Autorul publică şi analizează 206 morminte săpate în 3 campanii (1972–1974), sub supravegherea lui C. Ostermayer, în necropola oraşului Bedaium (astăzi Seebruck, pe malul nordic al Chiemsee, în sudul Germaniei). Lucrarea conţine următoarele capitole: istoricul cercetărilor; metoda de lucru; topografia şi descrierea săpăturilor; critica izvoarelor; analiza inventarului; cronologia relativă şi absolută; tipurile de înmormântare; tumuli; semnificaţia depunerii obiectelor de inventar; structura socială şi numărul populaţiei; aşezarea de la Seebruck–Bedaium; analiza antropologică a tuturor scheletelor şi a resturilor de incineraţie aparţinând M.60; catalog; bibliografia şi ilustraţia. Câteva capitole merită, datorită conţinutului şi concluziilor lor, o atenţie specială. Ca obiecte de inventar, autorul ia pe rând în discuţie (cap.5): monedele (29), obiectele din metal, dintre care se detaşează cele 55 de fibule, recipientele din sticlă, materialele din os, figurinele de teracotă, opaiţele şi afumătorile, ceramica (cu accent pe *terra sigillata* şi ceramica norică). Avându-se în special în vedere *terra sigillata*, necropola este încadrată (cap.6) între ultimul sfert al sec.I p.Chr. (vremea lui Vespasian) şi mijlocul sec.III p.Chr. (invaziile alamanice). Ca tipuri de înmormântare (cap.7) predomină mormintele de incineraţie (164); dintre ele 58% (95 morminte) sunt de tipul *Urnengrab mit Brandschüttung*, iar 24% (39 morminte) de tipul *Brandgrubengrab*. În proporţii reduse se întâlnesc mormintele tip *Urnengrab* (8%) şi mormintele în care resturile cadavrului incinerat au fost depuse printre sau sub fragmentele de vase (6%). 4% dintre mormintele de incineraţie aparţin altor tipuri decât cele amintite. 36 morminte nu pot fi cert încadrate ca tip de incineraţie. Mormintele de înhumaţie sunt puţine (6 adulţi şi maturi) şi lipsite de inventar; ele aparţin fazei timpurii a necropolei. În aria necropolei au fost descoperiţi 4 tumuli de mici dimensiuni (înălţime între 0,10–0,40 m); 5 morminte (1 de înhumaţie şi 4 de incineraţie) au fost descoperite în interiorul tumulilor.

Lucrarea lui P. Fasold reprezintă un exemplu al unei practici ce începe a se impune şi în ţara noastră, şi anume prelucrarea şi publicarea unui material arheologic de către alt cercetător decât cel care l-a descoperit, fără ca aceasta să diminueze valoarea publicaţiei.

Liana Oţa

Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der Römischen Welt. Ungarn II: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Scarbantia und der Limesstrecke Ad Flexum – Arrabona, bearbeitet von Zoltán Farkas und Dénes Gabler, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1994, 96 p. + 44 pl.

Proiectul *corpus*-ului de sculpturi antice (romane) din Ungaria (CSIR, U) cuprinde 8 volume, din care au apărut până în prezent cel de față și vol. VII (*Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium – Altinum*, 1991); alte șase volume sunt în pregătire (I: *Die Skulpturen der Stadt und des Stadtgebietes von Savaria und Salla*; III: *Die Skulpturen der Stadt und des Stadtgebietes von Brigetio*; IV: *Die Skulpturen der Limesstrecke Solva–Ulcisia Castra und ihres Hinterlandes*; V: *Die Skulpturen der Stadt und des Stadtgebietes Aquincum*; VI: *Die Skulpturen der Stadt Gorsium, des Donaukastells Intercisa und Umgebung;* VIII: *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Mogentiana und des Balaton–Oberlandes)*. Acest *corpus* apare sub auspiciile Academiei Ungare de Științe și Asociației Internaționale de Arheologie Clasică.

Catalogul monumentelor cuprinde două părți: *Das Stadtgebiet von Scarbantia* (autor: Z. Farkas, nr. 1–70; doar șase „Rundskulpturen", celelalte realizate în tehnica basoreliefului) (menționăm că descoperirile de la Scarbantia au fost prezentate în CSIR, Österreich I, 5, 1974): *Die Limesstrecke Ad Flexum–Arrabona und ihr Hinterland* (autor: D. Gabler, nr. 71–118; doar șase piese de *statuaria*, celelalte în tehnica basoreliefului). Parcurgerea volumului, ca și consultarea indicilor (*Register*) ne informează asupra tipurilor de monumente: votive (altare, imagini de cult: „*Kultbilder*", plăci votive), funerare sau elemente de arhitectură.

Prezentarea fiecărui monument este precisă, cu indicarea locului de păstrare și bibliografia esențială, descrierea concisă, cu transcrierea textelor epigrafice (de remarcat lista de concordanțe cu CIL și RIU I) și datare. Chiar dacă unele din piesele ajunse până la noi sunt într-o stare de conservare deplorabilă, realizarea grafică excepțională face din acest fascicul încă o reușită a publicării *corpus*-ului de sculpturi din Imperiul roman.

Constantin C. Petolescu

LIUDMILA RUSEVA-SLOKOSKA, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia*, Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences – Cromwell Editions, Sofia, 1991, 220 p.

Lucrarea, tipărită în Bulgaria în excelente condiții grafice, cu numeroase fotografii color și alb–negru, reprezintă catalogul complet al colecției de bijuterii romane a Muzeului Național de Arheologie din Sofia. Este vorba de 337 piese, în principal din aur și argint, provenind din tezaurele de la Bazaurt (azi Jitnița, reg. Dobrici), Ceaușevo (azi Țenovo, reg. Ruse) și Nikolaevo (reg. Plevna), dintr-o serie de morminte romane (mai ales de la Ratiaria), din așezări, sanctuare sau descoperiri izolate. Tezaurele menționate cuprind și importante loturi de monede, încheiate cu emisiuni de la Hadrian, Gordian III și, respectiv, Filip Arabul. Catalogul propriu-zis, în care toate piesele sunt descrise în detaliu și ilustrate (p. 103–215), este precedat de un comentariu general privind podoabele romane din Moesia și Thracia (p. 11–19) și de analiza tipologică și cronologică a fiecărei categorii: cerceii (74 piese, p. 23–33), torques (19 piese, p. 35–41), coliere cu lanțuri, perle, pandantive și medalioane (46 piese, p. 43–55), brățări (44 piese, p. 57–69), inele (108 piese, p. 71–85), podoabe de păr (p. 87–91). Tipologia este sintetizată grafic pe planșele de la p. 93–101. Lucrarea mai cuprinde o bogată listă bibliografică și un indice geografic. Este aproape inutil a mai sublinia interesul pe care îl prezintă această carte și pentru specialiștii care studiază podoabele romane de pe teritoriul României, atât din spațiul provincial, cât și din *barbaricum*. Ca un exemplu, între altele, sunt de amintit cerceii de aur de tip I 4D (nr. catalog 26–29), care ar putea reprezenta un nou agument pentru originea romană a cerceilor de argint filigranat din necropolele carpice. Piese similare erau deja cunoscute în unele necropole romane de pe teritoriul Serbiei.

M. B.

Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der Römischen Welt. Ungarn II: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Scarbantia und der Limesstrecke Ad Flexum – Arrabona, bearbeitet von Zoltán Farkas und Dénes Gabler, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1994, 96 p. + 44 pl.

Proiectul *corpus*-ului de sculpturi antice (romane) din Ungaria (CSIR, U) cuprinde 8 volume, din care au apărut până în prezent cel de față și vol. VII (*Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium – Altinum*, 1991); alte șase volume sunt în pregătire (I: *Die Skulpturen der Stadt und des Stadtgebietes von Savaria und Salla*; III: *Die Skulpturen der Stadt und des Stadtgebietes von Brigetio*; IV: *Die Skulpturen der Limesstrecke Solva–Ulcisia Castra und ihres Hinterlandes*; V: *Die Skulpturen der Stadt und des Stadtgebietes Aquincum*; VI: *Die Skulpturen der Stadt Gorsium, des Donaukastells Intercisa und Umgebung;* VIII: *Die Skulpturen des Stadtgebietes von Mogentiana und des Balaton–Oberlandes).* Acest *corpus* apare sub auspiciile Academiei Ungare de Științe și Asociației Internaționale de Arheologie Clasică.

Catalogul monumentelor cuprinde două părți: *Das Stadtgebiet von Scarbantia* (autor: Z. Farkas, nr. 1–70; doar șase „Rundskulpturen", celelalte realizate în tehnica basoreliefului) (menționăm că descoperirile de la Scarbantia au fost prezentate în CSIR, Österreich I, 5, 1974): *Die Limesstrecke Ad Flexum–Arrabona und ihr Hinterland* (autor: D. Gabler, nr. 71–118; doar șase piese de *statuaria*, celelalte în tehnica basoreliefului). Parcurgerea volumului, ca și consultarea indicilor (*Register*) ne informează asupra tipurilor de monumente: votive (altare, imagini de cult: „*Kultbilder*", plăci votive), funerare sau elemente de arhitectură.

Prezentarea fiecărui monument este precisă, cu indicarea locului de păstrare și bibliografia esențială, descrierea concisă, cu transcrierea textelor epigrafice (de remarcat lista de concordanțe cu CIL și RIU I) și datare. Chiar dacă unele din piesele ajunse până la noi sunt într-o stare de conservare deplorabilă, realizarea grafică excepțională face din acest fascicul încă o reușită a publicării *corpus*-ului de sculpturi din Imperiul roman.

Constantin C. Petolescu

LIUDMILA RUSEVA-SLOKOSKA, *Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia*, Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences – Cromwell Editions, Sofia, 1991, 220 p.

Lucrarea, tipărită în Bulgaria în excelente condiții grafice, cu numeroase fotografii color și alb–negru, reprezintă catalogul complet al colecției de bijuterii romane a Muzeului Național de Arheologie din Sofia. Este vorba de 337 piese, în principal din aur și argint, provenind din tezaurele de la Bazaurt (azi Jitnița, reg. Dobrici), Ceaușevo (azi Țenovo, reg. Ruse) și Nikolaevo (reg. Plevna), dintr-o serie de morminte romane (mai ales de la Ratiaria), din așezări, sanctuare sau descoperiri izolate. Tezaurele menționate cuprind și importante loturi de monede, încheiate cu emisiuni de la Hadrian, Gordian III și, respectiv, Filip Arabul. Catalogul propriu-zis, în care toate piesele sunt descrise în detaliu și ilustrate (p. 103–215), este precedat de un comentariu general privind podoabele romane din Moesia și Thracia (p. 11–19) și de analiza tipologică și cronologică a fiecărei categorii: cerceii (74 piese, p. 23–33), torques (19 piese, p. 35–41), coliere cu lanțuri, perle, pandantive și medalioane (46 piese, p. 43–55), brățări (44 piese, p. 57–69), inele (108 piese, p. 71–85), podoabe de păr (p. 87–91). Tipologia este sintetizată grafic pe planșele de la p. 93–101. Lucrarea mai cuprinde o bogată listă bibliografică și un indice geografic. Este aproape inutil a mai sublinia interesul pe care îl prezintă această carte și pentru specialiștii care studiază podoabele romane de pe teritoriul României, atât din spațiul provincial, cât și din *barbaricum*. Ca un exemplu, între altele, sunt de amintit cerceii de aur de tip I 4D (nr. catalog 26–29), care ar putea reprezenta un nou agument pentru originea romană a cerceilor de argint filigranat din necropolele carpice. Piese similare erau deja cunoscute în unele necropole romane de pe teritoriul Serbiei.

M. B.

Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung (sub redacţia lui Wolfgang Schuller), Siebenbürgisches Archiv 30, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Viena, 1994, 276 p.

Titlul volumului reproduce tema principală a celei de-a XXVI-a reuniuni anuale a Cercului de studii transilvane (Arbeitskreis für siebenbürgische Landeskunde), care a avut loc la Mainz, în septembrie 1988: *Transilvania în vremea romanilor şi în epoca migraţiilor.* Pe lângă comunicările susţinute atunci de N. Gudea, M. Babeş şi R. Heitel, de Éva Garam şi A. Kiss (Budapesta) şi de H. Wolfram (Viena), în prezentul volum sunt publicate şi alte câteva studii, în parte încadrate în această tematică (D. Protase, V. Wollmann), în parte în afara ei (K. Horedt, A. Huttmann). Enumerând lucrările care alcătuiesc sumarul volumului, vom adăuga scurte precizări acolo unde titlul nu este suficient de explicit: K. Horedt, *Die Kulturdrift aus der Ägäis in dem Raum zwischen Theiß, Donau und Dnjestr,* p. 1–12 (impulsurile culturale egeene în spaţiul carpato–dunărean, în neolitic şi epoca bronzului); A. Huttmann, *Die Medizin in Siebenbürgen vor der Einwanderung der Siebenbürger Sachsen,* p. 13–40; D. Protase, *Siebenbürgen in der Römerzeit,* p. 41–70; N. Gudea, *Der römische Limes in Siebenbürgen,* p. 71–115; M. Babeş, *Siebenbürgen in der Römerzeit. Zur Frage der Kontinuität und der Romanisierung der Geto-Daker,* p. 117–144 (cu o discuţie specială asupra ipotezei apartenenţei carpice a unor necropole din Provincia Dacia); A. Kiss, *Über ein Insigne des Gepidenkönigs Omharus von Apahida (Siebenbürgen),* p. 145–169; É. Garam, *Die Awaren (Awaren in Siebenbürgen),* p. 171–181; R. Heitel, *Zur Frage des Eindringens der Frühslawen in Siebenbürgen,* p. 183–207; H. Wolfram, *Der Donau- und Karpatenraum von der Völkerwanderungszeit bis zum Ende der Karolingerzeit,* p. 209–223 (sinteză de istorie politică, bazată pe izvoarele literare); V. Wollmann, *Die Erforschung der Römer- und der Völkerwanderungszeit in Siebenbürgen bis zu Beginn des 20. Jahrhunderts,* p. 225–270 (istoricul preocupărilor legate de antichităţile epocii romane şi a migraţiilor în Transilvania, începând din sec. XIV, cu ilustraţie originală). Volumul mai cuprinde o prefaţă a editorului, prof. W. Schuller, de la Universitatea din Konstanz, şi un util indice geografic.

M. B.

GHEORGHE POSTICĂ, *Românii din codrii Moldovei în Evul Mediu timpuriu,* Chişinău, 1994, 238 p., 53 fig., 23 tabele, 4 planşe.

Lucrarea valorifică un bogat material arheologic provenit de la Hansca, una dintre cele mai cunoscute staţiuni arheologice din Republica Moldova. Dealtfel volumul are subtitlul „Studiu arheologic pe baza ceramicii din aşezarea Hansca".

Economia lucrării se prezintă astfel: *Cuvânt introductiv,* care include şi un istoric al cercetărilor de la Hansca. Cap. I *Metodologia cercetării,* cu două subcapitole: 1 *Ceramica ca sursă de cercetare istorică,* 2 *Metodele cercetării;* Cap. II *Clasificarea ceramicii;* Cap. III *Sistematizarea complexelor de ceramică,* cu subcapitolele: 1 *Gruparea cultural–cronologică a complexelor de ceramică,* 2 *Gruparea cultural-teritorială a complexelor,* 3 *Cronologia complexelor arheologice;* Cap. IV *Ceramica medievală timpurie din codrii Moldovei – exponent al continuităţii românilor,* structurat în: 1 *Continuitatea tradiţiilor autohtone în producţia de ceramică şi în relaţiile economico–comerciale,* 2 *Continuitatea tradiţiilor etno–culturale autohtone şi relaţiile cu grupurile etnice alogene.*

Autorul stabileşte opt etape de locuire la Hansca şi anume: etapa I, sec. V–VII; etapa II, sec. VIII; etapa III, sec. IX; etapa IV, sec. X – primul sfert al sec. XI; etapa V, al doilea sfert al sec. XI– începutul sec. XII; etapa VI, sec. XII– începutul sec. XIII; etapa VII, sec. XIII; etapa VIII, prima jumătate sec. XIV.

Fără a discuta scopul declarat al acestui volum, metodele utilizate în demersul cercetării, precum şi concluziile la care ajunge autorul, mă voi mărgini să subliniez importanţa publicării materialului arheologic în sine. Faptul permite stabilirea unor analogii şi comparaţii cu ceramica

Siebenbürgen zur Zeit der Römer und der Völkerwanderung (sub redacţia lui Wolfgang Schuller), Siebenbürgisches Archiv 30, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Viena, 1994, 276 p.

Titlul volumului reproduce tema principală a celei de-a XXVI-a reuniuni anuale a Cercului de studii transilvane (Arbeitskreis für siebenbürgische Landeskunde), care a avut loc la Mainz, în septembrie 1988: *Transilvania în vremea romanilor şi în epoca migraţiilor*. Pe lângă comunicările susţinute atunci de N. Gudea, M. Babeş şi R. Heitel, de Éva Garam şi A. Kiss (Budapesta) şi de H. Wolfram (Viena), în prezentul volum sunt publicate şi alte câteva studii, în parte încadrate în această tematică (D. Protase, V. Wollmann), în parte în afara ei (K. Horedt, A. Huttmann). Enumerând lucrările care alcătuiesc sumarul volumului, vom adăuga scurte precizări acolo unde titlul nu este suficient de explicit: K. Horedt, *Die Kulturdrift aus der Ägäis in dem Raum zwischen Theiß, Donau und Dnjestr*, p. 1–12 (impulsurile culturale egeene în spaţiul carpato–dunărean, în neolitic şi epoca bronzului); A. Huttmann, *Die Medizin in Siebenbürgen vor der Einwanderung der Siebenbürger Sachsen*, p. 13–40; D. Protase, *Siebenbürgen in der Römerzeit*, p. 41–70; N. Gudea, *Der römische Limes in Siebenbürgen*, p. 71–115; M. Babeş, *Siebenbürgen in der Römerzeit. Zur Frage der Kontinuität und der Romanisierung der Geto-Daker*, p. 117–144 (cu o discuţie specială asupra ipotezei apartenenţei carpice a unor necropole din Provincia Dacia); A. Kiss, *Über ein Insigne des Gepidenkönigs Omharus von Apahida (Siebenbürgen)*, p. 145–169; É. Garam, *Die Awaren (Awaren in Siebenbürgen)*, p. 171–181; R. Heitel, *Zur Frage des Eindringens der Frühslawen in Siebenbürgen*, p. 183–207; H. Wolfram, *Der Donau- und Karpatenraum von der Völkerwanderungszeit bis zum Ende der Karolingerzeit*, p. 209–223 (sinteză de istorie politică, bazată pe izvoarele literare); V. Wollmann, *Die Erforschung der Römer- und der Völkerwanderungszeit in Siebenbürgen bis zu Beginn des 20. Jahrhunderts*, p. 225–270 (istoricul preocupărilor legate de antichităţile epocii romane şi a migraţiilor în Transilvania, începând din sec. XIV, cu ilustraţie originală). Volumul mai cuprinde o prefaţă a editorului, prof. W. Schuller, de la Universitatea din Konstanz, şi un util indice geografic.

M. B.

GHEORGHE POSTICĂ, *Românii din codrii Moldovei în Evul Mediu timpuriu*, Chişinău, 1994, 238 p., 53 fig., 23 tabele, 4 planşe.

Lucrarea valorifică un bogat material arheologic provenit de la Hansca, una dintre cele mai cunoscute staţiuni arheologice din Republica Moldova. Dealtfel volumul are subtitlul „Studiu arheologic pe baza ceramicii din aşezarea Hansca".

Economia lucrării se prezintă astfel: *Cuvânt introductiv*, care include şi un istoric al cercetărilor de la Hansca. Cap. I *Metodologia cercetării*, cu două subcapitole: 1 *Ceramica ca sursă de cercetare istorică*, 2 *Metodele cercetării*; Cap. II *Clasificarea ceramicii*; Cap. III *Sistematizarea complexelor de ceramică*, cu subcapitolele: 1 *Gruparea cultural–cronologică a complexelor de ceramică*, 2 *Gruparea cultural-teritorială a complexelor*, 3 *Cronologia complexelor arheologice*, Cap. IV *Ceramica medievală timpurie din codrii Moldovei – exponent al continuităţii românilor*, structurat în: 1 *Continuitatea tradiţiilor autohtone în producţia de ceramică şi în relaţiile economico–comerciale*, 2 *Continuitatea tradiţiilor etno–culturale autohtone şi relaţiile cu grupurile etnice alogene*.

Autorul stabileşte opt etape de locuire la Hansca şi anume: etapa I, sec. V–VII; etapa II, sec. VIII; etapa III, sec. IX; etapa IV, sec. X – primul sfert al sec. XI; etapa V, al doilea sfert al sec. XI– începutul sec. XII; etapa VI, sec. XII– începutul sec. XIII; etapa VII, sec. XIII; etapa VIII, prima jumătate sec. XIV.

Fără a discuta scopul declarat al acestui volum, metodele utilizate în demersul cercetării, precum şi concluziile la care ajunge autorul, mă voi mărgini să subliniez importanţa publicării materialului arheologic în sine. Faptul permite stabilirea unor analogii şi comparaţii cu ceramica

de pe un spaţiu mult mai întins. Volumul mai cuprinde: tabele statistice, planşe, un indice onomastic, precum şi două rezumate în limbile germană şi rusă. Condiţiile grafice ale lucrării sunt şi ele cele ale unei tranziţii prin care trece şi spaţiul dintre Prut şi Nistru.

Adrian Ioniţă

CSANÁD BALINT, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Studia Archaeologica XI, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1991, 288 p., 60 figuri în text, 65 tabele, 3 hărţi.

Lucrarea cercetătorului maghiar privind descoperirile arheologice din secolul al X-lea din sudul Ungariei este structurată în cinci capitole. Primul dintre ele prezintă mormintele şi inventarele aferente din necropolele de la: 1) Szatymaz–Jánosszállás–Katonapart, 2) Gádoros–str. Bocskai, 3) Eperjes–Takacs tábla, 4) Szöreg–Homonbánya. Capitolul următor tratează problema raporturilor populaţiei din sudul Ungariei cu avarii, bulgarii şi bizantinii. Capitolul al treilea reprezintă o încercare de împărţire a descoperirilor arheologice pe subdiviziuni teritoriale. Capitolul al patrulea tratează descoperirile din sudul Ungariei şi relaţia lor cu aşa numita cultură Bjelo Brdo. Ultimul capitol, care dă o notă de interdisciplinaritate lucrării, se ocupă de factorii pedologici şi geobotanici care au dus la popularea Câmpiei Ungare.

Lucrarea are ca anexă, deoarece depăşeşte din punct de vedere cronologic perioada propusă pentru studiu, catalogul descoperirilor din vremea lui Ştefan I din sudul Ungariei, precum şi o serie de tabele. Mai conţine de asemenea şi trei hărţi detaşabile privind repartiţia diverselor descoperiri din sudul Ungariei în secolele X–XI. Este de remarcat utilitatea strângerii într-un volum a tuturor descoperirilor aparţinând epocii respective de pe un spaţiu care depăşeşte graniţele Ungariei actuale. Din acest punct de vedere, lucrarea reflectă stadiul cercetărilor până la data apariţiei sale. Aşa cum ne-a obişnuit de multă vreme, calitatea grafică a lucrărilor din seria Studia Archaeologica, sub redacţia lui L. Gerevich, este de excepţie.

Adrian Ioniţă

MITJA GUŠTIN, MARTIN HORVAT, *Ljubljanski Grad, Pecnice (Ljubljana Castle, Stove Tiles)*, Archaeologia Historica Slovenica 1, Ljubljana, 1994, 145 p., 40 fig. în text, 24 planşe.

Primul volum din seria „Archaeologia Historica Slovenica", avându-i ca autori pe cei doi specialişti de la Facultatea de Arheologie a Universităţii din Ljubljana, respectiv de la Muzeul oraşului Ljubljana, celebrează 850 ani de la prima atestare documentară a Ljubljanei sub numele german Laibach. Lucrarea valorifică în acelaşi timp rezultatele seminarului cu acelaşi titlu şi ale expoziţiei comemorative organizate la galeriile Richard Jakopič în iunie 1994.

Economia lucrării se prezintă astfel: I *Castelul din Ljubljana*, II *Cahlele*, III *Cahlele de la castelul Ljubljana*, fiecare capitol cuprinzând la rândul său alte trei părţi. Capitolul I include: 1 *Vedere istorică* şi face o incursiune asupra sitului istorico–arheologic din paleolitic până în prezent; 2 *Cercetările arheologice propriu-zise*. 3 *Tabel cronologic privind momentele importante din istoria Ljubljanei*. Capitolul al II-lea este împărţit astfel: 1 *Încălzirea cu sobe din cahle*, 2 *Dezvoltarea cahlelor şi a sobelor din cahle*, 3 *Fabricarea cahlelor atunci şi acum*. Capitolul al III-lea cuprinde: 1 *Discuţii*, 2 *Concluzii*, 3 *Catalogul expoziţiei*.

Lucrarea este interesantă datorită modului de abordare a problemei, precum şi bogatului material arheologic inclus, ceea ce permite stabilirea de analogii. Condiţiile grafice sunt excepţionale, iar textul bilingv sloveno–englez face volumul uşor accesibil cititorilor.

Adrian Ioniţă

de pe un spaţiu mult mai întins. Volumul mai cuprinde: tabele statistice, planşe, un indice onomastic, precum şi două rezumate în limbile germană şi rusă. Condiţiile grafice ale lucrării sunt şi ele cele ale unei tranziţii prin care trece şi spaţiul dintre Prut şi Nistru.

Adrian Ioniţă

CSANÁD BALINT, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Studia Archaeologica XI, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1991, 288 p., 60 figuri în text, 65 tabele, 3 hărţi.

Lucrarea cercetătorului maghiar privind descoperirile arheologice din secolul al X-lea din sudul Ungariei este structurată în cinci capitole. Primul dintre ele prezintă mormintele şi inventarele aferente din necropolele de la: 1) Szatymaz–Jánosszállás–Katonapart, 2) Gádoros–str. Bocskai, 3) Eperjes–Takacs tábla, 4) Szöreg–Homonbánya. Capitolul următor tratează problema raporturilor populaţiei din sudul Ungariei cu avarii, bulgarii şi bizantinii. Capitolul al treilea reprezintă o încercare de împărţire a descoperirilor arheologice pe subdiviziuni teritoriale. Capitolul al patrulea tratează descoperirile din sudul Ungariei şi relaţia lor cu aşa numita cultură Bjelo Brdo. Ultimul capitol, care dă o notă de interdisciplinaritate lucrării, se ocupă de factorii pedologici şi geobotanici care au dus la popularea Câmpiei Ungare.

Lucrarea are ca anexă, deoarece depăşeşte din punct de vedere cronologic perioada propusă pentru studiu, catalogul descoperirilor din vremea lui Ştefan I din sudul Ungariei, precum şi o serie de tabele. Mai conţine de asemenea şi trei hărţi detaşabile privind repartiţia diverselor descoperiri din sudul Ungariei în secolele X–XI. Este de remarcat utilitatea strângerii într-un volum a tuturor descoperirilor aparţinând epocii respective de pe un spaţiu care depăşeşte graniţele Ungariei actuale. Din acest punct de vedere, lucrarea reflectă stadiul cercetărilor până la data apariţiei sale. Aşa cum ne-a obişnuit de multă vreme, calitatea grafică a lucrărilor din seria Studia Archaeologica, sub redacţia lui L. Gerevich, este de excepţie.

Adrian Ioniţă

MITJA GUŠTIN, MARTIN HORVAT, *Ljubljanski Grad, Pecnice (Ljubljana Castle, Stove Tiles)*, Archaeologia Historica Slovenica 1, Ljubljana, 1994, 145 p., 40 fig. în text, 24 planşe.

Primul volum din seria „Archaeologia Historica Slovenica”, având-u-i ca autori pe cei doi specialişti de la Facultatea de Arheologie a Universităţii din Ljubljana, respectiv de la Muzeul oraşului Ljubljana, celebrează 850 ani de la prima atestare documentară a Ljubljanei sub numele german Laibach. Lucrarea valorifică în acelaşi timp rezultatele seminarului cu acelaşi titlu şi ale expoziţiei comemorative organizate la galeriile Richard Jakopić în iunie 1994.

Economia lucrării se prezintă astfel: I *Castelul din Ljubljana*, II *Cahlele*, III *Cahlele de la castelul Ljubljana*, fiecare capitol cuprinzând la rândul său alte trei părţi. Capitolul I include: 1 *Vedere istorică* şi face o incursiune asupra sitului istorico–arheologic din paleolitic până în prezent; 2 *Cercetările arheologice propriu-zise*. 3 *Tabel cronologic privind momentele importante din istoria Ljubljanei*. Capitolul al II-lea este împărţit astfel: 1 *Încălzirea cu sobe din cahle*, 2 *Dezvoltarea cahlelor şi a sobelor din cahle*, 3 *Fabricarea cahlelor atunci şi acum*. Capitolul al III-lea cuprinde: 1 *Discuţii*, 2 *Concluzii*, 3 *Catalogul expoziţiei*.

Lucrarea este interesantă datorită modului de abordare a problemei, precum şi bogatului material arheologic inclus, ceea ce permite stabilirea de analogii. Condiţiile grafice sunt excepţionale, iar textul bilingv sloveno–englez face volumul uşor accesibil cititorilor.

Adrian Ioniţă

de pe un spaţiu mult mai întins. Volumul mai cuprinde: tabele statistice, planşe, un indice onomastic, precum şi două rezumate în limbile germană şi rusă. Condiţiile grafice ale lucrării sunt şi ele cele ale unei tranziţii prin care trece şi spaţiul dintre Prut şi Nistru.

Adrian Ioniţă

CSANÁD BALINT, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Studia Archaeologica XI, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1991, 288 p., 60 figuri în text, 65 tabele, 3 hărţi.

Lucrarea cercetătorului maghiar privind descoperirile arheologice din secolul al X-lea din sudul Ungariei este structurată în cinci capitole. Primul dintre ele prezintă mormintele şi inventarele aferente din necropolele de la: 1) Szatymaz–Jánosszállás–Katonapart, 2) Gádoros–str. Bocskai, 3) Eperjes–Takacs tábla, 4) Szöreg–Homonbánya. Capitolul următor tratează problema raporturilor populaţiei din sudul Ungariei cu avarii, bulgarii şi bizantinii. Capitolul al treilea reprezintă o încercare de împărţire a descoperirilor arheologice pe subdiviziuni teritoriale. Capitolul al patrulea tratează descoperirile din sudul Ungariei şi relaţia lor cu aşa numita cultură Bjelo Brdo. Ultimul capitol, care dă o notă de interdisciplinaritate lucrării, se ocupă de factorii pedologici şi geobotanici care au dus la popularea Câmpiei Ungare.

Lucrarea are ca anexă, deoarece depăşeşte din punct de vedere cronologic perioada propusă pentru studiu, catalogul descoperirilor din vremea lui Ştefan I din sudul Ungariei, precum şi o serie de tabele. Mai conţine de asemenea şi trei hărţi detaşabile privind repartiţia diverselor descoperiri din sudul Ungariei în secolele X–XI. Este de remarcat utilitatea strângerii într-un volum a tuturor descoperirilor aparţinând epocii respective de pe un spaţiu care depăşeşte graniţele Ungariei actuale. Din acest punct de vedere, lucrarea reflectă stadiul cercetărilor până la data apariţiei sale. Aşa cum ne-a obişnuit de multă vreme, calitatea grafică a lucrărilor din seria Studia Archaeologica, sub redacţia lui L. Gerevich, este de excepţie.

Adrian Ioniţă

MITJA GUŠTIN, MARTIN HORVAT, *Ljubljanski Grad, Pecnice (Ljubljana Castle, Stove Tiles)*, Archaeologia Historica Slovenica 1, Ljubljana, 1994, 145 p., 40 fig. în text, 24 planşe.

Primul volum din seria „Archaeologia Historica Slovenica”, având-u-i ca autori pe cei doi specialişti de la Facultatea de Arheologie a Universităţii din Ljubljana, respectiv de la Muzeul oraşului Ljubljana, celebrează 850 ani de la prima atestare documentară a Ljubljanei sub numele german Laibach. Lucrarea valorifică în acelaşi timp rezultatele seminarului cu acelaşi titlu şi ale expoziţiei comemorative organizate la galeriile Richard Jakopić în iunie 1994.

Economia lucrării se prezintă astfel: I *Castelul din Ljubljana*, II *Cahlele*, III *Cahlele de la castelul Ljubljana*, fiecare capitol cuprinzând la rândul său alte trei părţi. Capitolul I include: 1 *Vedere istorică* şi face o incursiune asupra sitului istorico–arheologic din paleolitic până în prezent; 2 *Cercetările arheologice propriu-zise*: 3 *Tabel cronologic privind momentele importante din istoria Ljubljanei*. Capitolul al II-lea este împărţit astfel: 1 *Încălzirea cu sobe din cahle*, 2 *Dezvoltarea cahlelor şi a sobelor din cahle*, 3 *Fabricarea cahlelor atunci şi acum*. Capitolul al III-lea cuprinde: 1 *Discuţii*, 2 *Concluzii*, 3 *Catalogul expoziţiei*.

Lucrarea este interesantă datorită modului de abordare a problemei, precum şi bogatului material arheologic inclus, ceea ce permite stabilirea de analogii. Condiţiile grafice sunt excepţionale, iar textul bilingv sloveno–englez face volumul uşor accesibil cititorilor.

Adrian Ioniţă

M. B. ŞCIUKIN, *Mašina vremeni i lopata*, Editura Ştiinţa, Chişinău, 1991, 247 p.

Sub un titlu provocator (în traducere *Maşina timpului şi lopata*) şi într-o formă extrem de accesibilă, M. B. Şciukin pune la dispoziţia celor ce vor să înţeleagă ce este arheologia o carte extrem de instructivă. Ea se compune din două părţi principale. Prima (*Ce este arheologia?*, p. 9–97) explică la nivelul de înţelegere al unui necunoscător principiile, metodele şi tehnicile arheologice în fazele succesive ale cercetării: în teren, în laboratorul de restaurare şi în cabinetul arheologului. În această ultimă fază, cititorului i se desluşeşte finalitatea istorică a cercetării arheologice, prin definirea culturilor arheologice, fixarea evoluţiei lor în timp (cronologia relativă şi absolută) şi determinarea lor etnică. Partea a doua (*Patru călătorii în trecut*, p. 99–243) este dedicată ilustrării demersului arheologiei prin patru paradigme din trecutul spaţiului carpato–nistrean şi al zonelor geografice învecinate. Nu întâmplător, toate cele patru cazuri aparţin epocii protoistorice, pe care autorul o cunoaşte foarte bine şi unde el poate aduce în discuţie, spre lămurirea cititorului, şi mărturia izvoarelor antice. Este vorba despre geţi şi sciţi, despre bastarni, despre sarmaţi şi despre purtătorii culturii Sântana de Mureş–Cerneahov. În special această parte a cărţii este interesantă pentru specialiştii români, ale căror rezultate sunt corect folosite şi discutate de autor (de ex. stratigrafia orizontală a necropolei de la Budeşti după I. Ioniţă, p. 89, sau originea culturii Poieneşti–Lukaševka pe baza răspândirii paftalelor, „căţeilor de vatră" şi a colanelor în formă de coroană, după M. Babeş, p. 162–164).

Tipărită în format de buzunar, cartea are o ilustraţie relativ bogată. Alături de selecţii reprezentative de obiecte, scheme cronologice, planuri şi hărţi, care lămuresc nemijlocit textul. ea cuprinde o serie de inspirate caricaturi şi crochiuri, care sporesc plăcerea lecturii. Această carte este un excelent exemplu de literatură de popularizare; ea ar merita să fie tradusă în româneşte, fie la Chişinău, fie la Bucureşti, spre folosul unui public interesat foarte numeros.

M. B.

SEVER DUMITRAŞCU, *Arheologia română la sfârşit şi început de mileniu*, Universitatea din Oradea, Seria Istorie, III, Oradea, 1995, 468 p.

Într-un volum care impune prin dimensiuni, S. Dumitraşcu a adunat interviurile luate în anii 1985–1986 unui număr de 104 arheologi români. Meritul editorului este în primul rând acela de a fi ştiut, de la caz la caz, să formuleze cele cinci întrebări în chip variat, în funcţie de personalitatea celor intervievaţi. Răspunsurile sunt şi ele variate, diferite cantitativ şi calitativ. Cel mai frecvent ele privesc cariera proprie, istoricul şi contribuţia cercetărilor personale, stadiul cunoaşterii în domeniul dat, priorităţile şi perspectivele de viitor ale arheologiei româneşti. Uneori ele aduc informaţii şi aprecieri originale, inedite, despre mari personalităţi ale arheologiei româneşti, dispărute la acea dată (V. Pârvan, I. Andrieşescu, I. Nestor, C. Daicoviciu). Dintre arheologii care s-au format şi au activat încă înainte de război, au depus mărturie în această carte doar Vl. Dumitrescu, D. Berciu, I. Barnea şi M. Petrescu-Dîmboviţa. Sunt prezenţi, în schimb, în număr mare reprezentanţii primei generaţii postbelice: Vl. Zirra, Eugenia Zaharia, E. Comşa, P. Diaconu, Al. Andronic, C. Preda, I. Ferenczi, D. Protase, I. H. Crişan, urmaţi de A. Vulpe, V. Leahu, G. Popilian, R. Popa, D. Gh. Teodor şi alţii, până la generaţia cea mai tânără, afirmată în anii '80. Sunt reprezentate toate instituţiile şi toate centrele arheologice ale ţării. Absenţi sunt, se pare, doar aceia care au ezitat să răspundă la chestionarul lui S. Dumitraşcu. Întrebările şi răspunsurile respective sunt reflexul unei epoci importante din istoria arheologiei româneşti – epoca postbelică. Ele sunt într-o anumită măsură marcate de atmosfera politică a anilor 80, care impunea o certă doză de autocenzură. Este bine că acum, după aproape zece ani, interviurile au fost publicate în forma lor originară, căci ele rămân astfel documentele acestei epoci. În schimb, ar fi fost extrem de util ca pentru fiecare persoană intervievată să fie oferită o scurtă prezentare bio-bibliografică actualizată.

M. B.

M. B. ŞCIUKIN, *Mašina vremeni i lopata*, Editura Ştiinţa, Chişinău, 1991, 247 p.

Sub un titlu provocator (în traducere *Maşina timpului şi lopata*) şi într-o formă extrem de accesibilă, M. B. Şciukin pune la dispoziţia celor ce vor să înţeleagă ce este arheologia o carte extrem de instructivă. Ea se compune din două părţi principale. Prima (*Ce este arheologia?*, p. 9–97) explică la nivelul de înţelegere al unui necunoscător principiile, metodele şi tehnicile arheologice în fazele succesive ale cercetării: în teren, în laboratorul de restaurare şi în cabinetul arheologului. În această ultimă fază, cititorului i se desluşeşte finalitatea istorică a cercetării arheologice, prin definirea culturilor arheologice, fixarea evoluţiei lor în timp (cronologia relativă şi absolută) şi determinarea lor etnică. Partea a doua (*Patru călătorii în trecut*, p. 99–243) este dedicată ilustrării demersului arheologiei prin patru paradigme din trecutul spaţiului carpato–nistrean şi al zonelor geografice învecinate. Nu întâmplător, toate cele patru cazuri aparţin epocii protoistorice, pe care autorul o cunoaşte foarte bine şi unde el poate aduce în discuţie, spre lămurirea cititorului, şi mărturia izvoarelor antice. Este vorba despre geţi şi sciţi, despre bastarni, despre sarmaţi şi despre purtătorii culturii Sântana de Mureş–Cerneahov. În special această parte a cărţii este interesantă pentru specialiştii români, ale căror rezultate sunt corect folosite şi discutate de autor (de ex. stratigrafia orizontală a necropolei de la Budeşti după I. Ioniţă, p. 89, sau originea culturii Poieneşti–Lukaševka pe baza răspândirii paftalelor, „căţeilor de vatră" şi a colanelor în formă de coroană, după M. Babeş, p. 162–164).

Tipărită în format de buzunar, cartea are o ilustraţie relativ bogată. Alături de selecţii reprezentative de obiecte, scheme cronologice, planuri şi hărţi, care lămuresc nemijlocit textul. ea cuprinde o serie de inspirate caricaturi şi crochiuri, care sporesc plăcerea lecturii. Această carte este un excelent exemplu de literatură de popularizare; ea ar merita să fie tradusă în româneşte, fie la Chişinău, fie la Bucureşti, spre folosul unui public interesat foarte numeros.

M. B.

SEVER DUMITRAŞCU, *Arheologia română la sfârşit şi început de mileniu*, Universitatea din Oradea, Seria Istorie, III, Oradea, 1995, 468 p.

Într-un volum care impune prin dimensiuni, S. Dumitraşcu a adunat interviurile luate în anii 1985–1986 unui număr de 104 arheologi români. Meritul editorului este în primul rând acela de a fi ştiut, de la caz la caz, să formuleze cele cinci întrebări în chip variat, în funcţie de personalitatea celor intervievaţi. Răspunsurile sunt şi ele variate, diferite cantitativ şi calitativ. Cel mai frecvent ele privesc cariera proprie, istoricul şi contribuţia cercetărilor personale, stadiul cunoaşterii în domeniul dat, priorităţile şi perspectivele de viitor ale arheologiei româneşti. Uneori ele aduc informaţii şi aprecieri originale, inedite, despre mari personalităţi ale arheologiei româneşti, dispărute la acea dată (V. Pârvan, I. Andrieşescu, I. Nestor, C. Daicoviciu). Dintre arheologii care s-au format şi au activat încă înainte de război, au depus mărturie în această carte doar Vl. Dumitrescu, D. Berciu, I. Barnea şi M. Petrescu-Dîmboviţa. Sunt prezenţi, în schimb, în număr mare reprezentanţii primei generaţii postbelice: Vl. Zirra, Eugenia Zaharia, E. Comşa, P. Diaconu, Al. Andronic, C. Preda, I. Ferenczi, D. Protase, I. H. Crişan, urmaţi de A. Vulpe, V. Leahu, G. Popilian, R. Popa, D. Gh. Teodor şi alţii, până la generaţia cea mai tânără, afirmată în anii '80. Sunt reprezentate toate instituţiile şi toate centrele arheologice ale ţării. Absenţi sunt, se pare, doar aceia care au ezitat să răspundă la chestionarul lui S. Dumitraşcu. Întrebările şi răspunsurile respective sunt reflexul unei epoci importante din istoria arheologiei româneşti – epoca postbelică. Ele sunt într-o anumită măsură marcate de atmosfera politică a anilor 80, care impunea o certă doză de autocenzură. Este bine că acum, după aproape zece ani, interviurile au fost publicate în forma lor originară, căci ele rămân astfel documentele acestei epoci. În schimb, ar fi fost extrem de util ca pentru fiecare persoană intervievată să fie oferită o scurtă prezentare bio-bibliografică actualizată.

M. B.

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE", paraît 4 fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à: RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, P.O. Box 33-57, Fax 401-222 64 07, Tel. 618 51 03; 222 41 26, Bucureşti, ROMÂNIA; ORION PRESS INTERNAŢIONAL S.R.L., Şos. Olteniţei 33-37, P.O. Box 61-170, Fax 401-312 24 25, 401-634 71 45, Tel. 401-634 63 45, Bucureşti, România.

Adresse du Collège de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, Ro-71119 Bucarest Roumanie: Tel. 401-6597152, Fax 401-6503410.

Tipărit: *Semne*

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

D. M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor, I**, 1984, 544 p.
MIHAI SÂMPETRU, **Tropaeum Traiani. Monumentele romane**, 1984, 198 p.
I. T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni**, 1984, 194 p.
DAN GH. TEODOR, **Civilizaţia romanică la est de Carpaţi în secolele V–VII e.n. Aşezarea de la Botoşana-Suceava**, 1984, 182 p.
N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeş (1200–1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti**, 1984, 170 p.
GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia în epoca romană**, 1984, 188 p.
C. PREDA, **Geto-dacii din bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata**, 1986, 200 p.
EUGEN COMŞA, **Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii**, 1987, 198 p.
IORGU STOIAN, **Inscripţiile din Scythia Minor, II**, 1987, 436 p.
MIHAIL ZAHARIADE, **Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum**, 1988, 200 p.
MIRCEA D. MATEI, MD Mate 1989 **Civilizaţia urbană românească. Contribuţii (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)**, 1989, 222 p.
ALEXANDRU PĂUNESCU, **Ripiceni–Izvor. Paleolitic şi mezolitic**, 1993, 228 p.
M. MACREA, N. GUDEA, I. MOŢU, **Praetorium. Castrul şi aşezarea r mană de la Mehadia**, 1993, 214 p.
ALEXANDRU SUCEVEANU, **Alexandru cel Mare**, 1993, 340 p.
EUGEN COMŞA, **Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României**, 1995, 224 p.

ISSN 1220–4781

S C I V A, tomul 47, nr. 1, Bucureşti, ianuarie–martie 1996, p. 1–118

Lei 1500